

COLLECTION OF HINDU LAW TEXTS

No. 25 (3)

Srī VAIDYANĀTHA DĪKSHITA'S.

SMRTIMUKTĀ PHALAM

PART III

ĀŚAUCHA KĀNDAM

EDITED BY

J. R. GHARPURE, B. A., LL. B. (Honours-in-Law),
Principal Law College, Poona; Fellow of the University of Bombay;
Senior Advocate, Federal Court of India.

BOMBAY.

First Edition

(All Rights Reserved.)

1939

Printed at the Aryabhushan Press, 915/1 Bhamburda Peth,
Poona City, by Mr. V. H. Barve and
Published by Mr. V. J. Gharpure, B. A., LL. B. at the Office
of the Collection of Hindu Law Texts,
Angrewadi, Girgaum, Back Road, Bombay 4.

धर्म शास्त्र ग्रन्थ माला.

[ग्रन्थाङ्कः २५ (३)]

श्री

वैद्यनाथदीक्षितीय

८०. तिमुक्ताफलम्

(तृतीयः खण्डः)

आशौचकाण्डम्

~~~~~♦♦♦♦~~~~~

जगन्नाथ रघुनाथ घारपुरे,

बी. ए., एलएल. बी.,

पण्यपत्तनस्थव्यवहारशालाया आचार्यः, मुम्बईविश्वविद्यालयसदस्यः

भारतसङ्घन्यायसभासदस्यः

इत्यनेन संशोधितं, भुद्रापितं, प्रकाशितं च ।

प्रथमावृत्तिः

शाकाब्दा: १८६०]

[क्रिस्ताब्दा: १९३९,

(सर्वेऽधिकाराः स्वायत्तीकृताः)

पुण्यपत्तने 'आर्यभूषण' मुद्रणालये 'चिठ्ठल हरी बर्वे' इत्यनेन मुद्रितः,
मोहमद्यां 'विश्वनाथ जगन्नाथ घारपुरे,' इत्यनेन प्रकाशितश्च ।

श्री

श्री वैद्यनाथदीक्षितीयस्मृतिमुक्ताफलस्थ- आशौचकाण्ड विषयानुक्रमणिका

विषयः	पृष्ठम्	विषयः	पृष्ठम्
आशौचशब्दार्थः	४७७	अनुलोमप्रतिलोमाशौचम्	४९५
स्मृतिचंद्रिकोक्तः	”	समानोदकाशौचम्	४९६
भृत्याचार्योक्तः	”	सपिण्डाशौचम्	४९७
विज्ञानेश्वरोक्तः	”	स्त्रीषु सापिण्ड्यम्	४९८
आशौचद्वैविध्यं	”	जननाशौचम्	४९९
आशौचे सन्ध्योपासनम्	”	मातापित्रोः	५००
” त्याज्यकर्मणि	४७८	सूतिकायाः	५०१
” पंचयज्ञादि	४७९	आशौचिनामन्योन्यस्पर्शनिवेधः	५०२
” अभक्ष्याणि	४८०	दशाहान्तर्गतशिशुमरणाशौचम्	५०३
पुत्रजन्मनि दानादि	”	सूतकांयाशौचेषु तारतम्यम्	५०४
अनेकविधाशौचम्	४८१	सृतजाते	५०५
आच्छादिमध्ये अघसंभवे	”	नाभिच्छेदोत्तरसृतौ	५०६
देवताप्रतिष्ठादिमध्ये „	४८२	दशाहोपरितनशिशुमरणे	५०७
विवाहमध्ये	४८३	खननादिसंस्कारभेदेनाशौचभेदः	”
सद्यःशौचानि	४८४	ऊनद्विवर्षे	५०९
भृगुपातादिना मृतौ	४८५	खननप्रभृत्याशौचम्	”
आशौचिनां ग्रहणस्नानविधिः	”	सोदरासोदराणाम्	५१०
जामातृदैहित्रभागिनेयादिमृतौ	”	अनुपनीतमरणाशौचे	५११
राष्ट्रक्षेभादिना मृतौ	४८६	नामकरणादिनिवन्धनशौचकमः	”
युद्धमरणादौ	४८७	खननादिसंस्कारव्यवस्था	५१२
बुद्धिपूर्वमरणे	”	लौकिकेष्वनादेयाग्रयः	”
पापकर्मणं मृतौ	४८८	त्रिवत्सरादूर्ध्वम्	५१३
आहिताग्निदुर्मरणे	४८९	बालमरणे नारायणबलिः	५१४
दुर्मृतौ प्रायश्चित्तं संस्कारक्रमश्च	४९०	कन्यामरणाशौचम्	५१५
गर्भस्नावादिनिमित्ताशौचम्	४९१	ऊनद्विवर्षया ऊद्धायाः	५१६
गर्भनाशत्रैविध्ये आशौचनियमः	४९२	स्वगृहे पुत्रीप्रसवादिनिमित्ताशौचम्	”
सूतिकाशौचम्	४९३	पितृगृहे कन्यामृतौ	५१७
प्रसवाशौचम्	४९४	उपनीताशौचम्	५१८
वर्णविशेषाशौचम्	”	कृतसमावर्तनस्याशौचम्	५१९

विषयः	पृष्ठम्	विषयः	पृष्ठम्
अनौरसपुत्रजननाद्याशौचम्	५२०	मातापित्रोः	५३६
भिन्नपितृक्सोदराणाम्	५२१	गौणमातृमरणे	”
दत्तविषये	५२२	प्रोषितब्रातृमरणे	”
देशान्तरविषये	५२३	पुनःसंस्कारे विशेषः	”
देशान्तरम्	”	अस्थ्यमावे	५३७
महानद्यः	”	आहिताग्रेः	५३८
मातापित्रोः	५२४	अनग्रिमतः	५३९
विवाहितस्त्रीविषये पित्राद्याशौचम्	”	रात्रौ जन्मघृतिसंभवे दिननिर्णयः	”
दौहित्रमातामहाचार्यमातृष्वस्त्रादिविषये	”	संपर्कशौचम्	५४०
मातामहादीनाम्	५२५	अन्तःशवे ग्रामे	५४१
पक्षिण्याशौचम्	५२६	अनुगमनाशौचम्	”
पक्षिणीजुषः	५२७	पुनःस्नानम्	५४२
भिन्नमातृस्वस्त्रादिविषये	५२८	रोदने स्नानम्	५४३
उपाध्यायाचार्यादीनाम्	५२९	असपिंडस्वजातीयप्रेतनिर्हणे	५४४
अनेकाशौचसन्निपाते	५३०	समानोदकप्रेतवहनादौ	५४४,५४५
स्त्रावाशौचस्मृताशौचसंपाते	५३१	अर्थलोभेन सर्वणशववहनादौ	५४५
मातापित्रोमरणे जननाशौचे	५३२	अनाथब्राह्मणवहनादौ	५४६
अज्ञातिदाहाशौचम्	५३३	बंधुमित्ररहितब्राह्मणवहनस्पर्शनदहनादौ	५४७
असन्निहितेशभवसपिण्डमरणाशौचम्	५३४	अबुद्धिपूर्वविषये	”
अतिक्रान्ताशौचम्	”	अभिवादनस्य निषेधः	”
भर्तृमरणे	५३५	शावाशौचिनां नियमविशेषः	”

स्मृतिमुक्ताफलम् ।

आशौचकाण्डम् ३

~~~~~→००००←~~~~~

श्रीगणेशाय नमः । अथाशौचप्रकरणम् । तत्र शंखः—

“दानं प्रतिश्रहो होमः स्वाध्यायः पितृकर्म च । प्रेतकर्मक्रिया यज्ञमाशौचे विनिवर्त्तयेत्” ॥ इति । आशौचशब्दार्थः स्मृतिचंद्रिकायामभिहितः—“सपिंडादिजनने मरणे वा सति यदप्रायत्यं दानादिकर्म स्वयोग्यतापादकं पापविशेषात्मकं वा तदाशौचशब्देन बोध्यते” इति । तथा भट्टाचार्यः—“पापक्षयो हि शुद्धिः कर्मयोग्यत्वमेव वा” इति । शुद्धिपदार्थं बुवद्धिस्तद्वि-५ पर्णीतस्य जननमरणनिमित्तपापविशेषस्य दानादिर्थमानुष्ठानायोग्यत्वस्य वा मतभेदेनाशौचशब्दाभि-धेयत्वं ज्ञापितम् । विज्ञानेश्वरोऽपि (प्रा. पृ. १६१ पं. ५-७) —“आशौचशब्देन कालः स्नानाप-नोद्धुः पिंडोदकदानविधेरध्ययनादिपर्युद्धासस्य निमित्तभूतः पुरुषगतः कश्चनातिशयः प्रतिपाद्यते” इति । कालापनोद्धमतः शवनिमित्तग्रामाद्याशौचं स्नानापनोद्धुः ज्ञायमानसंबंधजं बुमरणायर्थं काल-१० स्नानाभ्यामपनोद्धुः सपिंडादिजननमरणाशौचम् इत्यर्थः । संश्लेष्टपि—

“निमित्तं विष्णुदानादेः पुरुषस्थमशुद्धिकृतः । कालस्नानापनोद्धुः यत् तदाशौचमितीर्यते” ॥ इति ।

आशौचे द्विविधं कर्मानविकारलक्षणं अस्पृशत्वलक्षणं च ।

“अशौचे वर्जयेत्कर्म नित्यनैमित्तिकादिकम् । आशौचिभिस्तथा स्पर्शं स्पृश्य स्नानेन शुध्यति” ॥ इति स्मृतेः ।

आशौचे सन्ध्योपासनम् ।

तथा च कर्माधिकारपरिपन्थित्वादाशौचस्य संध्याद्युपासनस्यापि निवृत्तिप्राप्तावपवादमाह १५ पराशारः (३।३)—“उपासने च विप्राणामंगशुद्धिस्तु जायते ।

“ब्रह्मचारी गृहे येषां हूयते च हुताशनः । संपर्कं चेन्न कुर्वति न तेषां सूक्तं भवेत्” ॥ (३।२५) इति ।

उपासनं संध्यावंदनं तस्मिन्प्रसक्ते तात्कालिकशुद्धिभवति । विप्रग्रहणं क्षत्रियादीनामुपलक्षणम् ।

ब्रह्मचारी उपकुर्वाणो नैषिकश्च । येषां गृहे अग्निहोत्रमनुष्ठीयते तेषामग्निहोत्रानुष्ठानकाले नास्त्याशौचं यदि ते आशौचिभिः संसर्गं न कुर्युरित्यर्थः ।

२०

अत्र मरीचिः—“सूतके कर्मणां त्यागः संध्यादीनां विधीयते” ॥

कात्यायनश्च—“सूतके प्रेतके च संध्योपासनादिनित्यकर्माणि स्वाध्यायदानप्रतिश्रहांश्च वर्जयेत्” इति ।

स्मृत्यंतरेऽपि—

“राष्ट्रक्षेभे नृपाक्षिते रोगार्ते शावसूतके । संध्यावंदनविच्छिन्निर्दोषाय कदाचन” ॥ इति ।

विष्णुपुराणोऽपि—

२५

“सर्वकालमुपस्थानं संध्ययोः पार्थिवोष्यते । अन्यत्र सूतकाशौचविभ्रमातुरभीतिः” ॥ इति ।

जाबालिः—

“संध्या पंचमहायज्ञानं नैत्यिकं स्मृतिकर्म च । तन्मध्ये हापयेदेतमाशौचांते पुनः क्रिया” ॥ इति ।

१ क्षगक-मशुद्धिः पुनरेवस ।

नैत्यिकं नित्यशान्द्रम् । स्मृतिकर्म स्मृत्युक्तकर्म देवतार्चनादिकम् । तन्मध्ये आशौचमध्ये । हापयेत् त्यजेदित्यर्थः । आशौचे संध्याकर्मनिषेधप्रतिपादकानि मरीच्यादिवचनानि वाचनिकमंत्रप्रयोग-निषेधाभिप्रायाणि । यदाह पुलस्त्यः—

“ संध्यामिष्टं चरुं होमं यावजीवं समाचरेत् । न त्यजेत्सूतके वाऽपि त्यजनाच्छेदयो द्विजः ॥
५ “ सूतके सूतके चैव संध्याकर्म समाचरेत् । मनसोच्चारयेन्मंत्रान्प्राणायाममृते द्विजः ॥ ५ इति ।
प्राणायामव्यतिरिक्तमंत्रान्मनसोच्चारयेत् । प्राणायाममंत्रांस्तु मनसाऽपि नोच्चारयेत् । अमंत्रकमेव
प्राणायामं कुर्यादिति यावत् ।

“ सूतके सूतके कुर्यात्प्राणायाममंत्रकम् । मनसोच्चारयेन्मंत्रान्पार्जनादिषु कर्मसु ॥ ६ इति
स्मरणात् । मनसोच्चारयेन्मंत्रानित्येतद्जलिप्रक्षेपव्यतिरिक्तविषयम् । यथाह पैठीनसि:- “ सूतके
१० सावित्र्यांजलिं प्रक्षिप्य प्रदक्षिणीकृत्य सूर्यं ध्यायनमस्कुर्यात् ” इति । संध्याविधावुक्तसावित्री-
मंत्रस्येह पुनर्वचनं मनसोच्चारणनिवृत्त्यर्थम् । तेन सावित्रीमंत्रस्योच्चारणं वाचा कर्तव्यमिति
चंद्रिकायाम् (पृ. १४० पं. १-१२) । द्यासोऽपि—

“ प्रक्षिपेत्सूतके त्वर्ध्य गायत्रीं तु समुच्चरन् । दत्वा प्रदक्षिणं कुर्यात्सूर्यं ध्यायेत् द्विजोत्तमः ॥

“ दशकृत्वस्तु गायत्रीं मनसैवाशुचिः स्मरेत् ॥ ७ इति ।

१५ आश्वलायनः—“ आपश्चन्नाशुचिः काले तिष्ठन्नपि जपेद् दश ” इति ।

आशौचे त्याज्यकर्माणि । त्याज्यानि कर्माण्याह विष्णुरपि (५२५-८)—“ आशौचे
होमदानप्रतिग्रहस्वाध्याया निवर्तते । नाशौचे कस्यचिद्दशनमश्रीयात् । ब्राह्मणादीनाभाशौचे यस्त-
दोदूनमश्राति तस्य तावदाशौचं यावत्तेषामाशौचव्यपगमः । आशौचव्यपगमे प्रायश्चित्तं कुर्यात् ” इति ।
प्रायश्चित्तं चांद्रायणम् । तच्च भौजनप्रकरणेऽभिहितम् ।

२० होमश्चात्र वैश्वदेवोऽभिप्रेतः । “ विप्रो दशाहमासीत वैश्वदेवविवर्जितः ॥ ८ इति संवर्तेन विशेषतोऽ-
भिधानात् । वैश्वदेवाभिप्रायेण मार्कडयोऽपि—“ दशाहं ब्राह्मणस्तिष्ठेनहोमादिवर्जितः ॥ ९ इति ।

मनुरापि—

“ उभयत्र दशाहानि बलस्यानां न भुज्यते । दानं प्रतिग्रहो होमः स्वाध्यायश्च निवर्तते ॥ १०

स्मृत्यंतरे च—

२५ “ अशौचे तु दशाहान्तं न कुर्यादिवतार्चनम् । न कुर्यात्प्रवृक्तार्थाणि दानं होमं जपं तथा ” ॥ ११ इति ।
जपमिति सामान्योक्ते: सर्वमंत्रजपनिषेधः । आपस्तंबोऽपि (१११३१४)—“ देवताभिधानं
चाप्रयतः ॥ १२ इति । ध्याने तु न दोषः । न द्यस्ति मनस उपधातः । ‘ अंतरेण मलवद्वासिनीं सूतिकां
शवस्थृष्टिं च ’ इति श्रुतेः । न च होम इति सामान्योक्तिबलादग्निहोत्रोपासनादिकमपि निवर्तनीयमिति
वाच्यम् । यत आह याज्ञवलक्यः (प्रा. १७) “ वैतानौपासनाः कार्याः क्रियाश्च श्रुति-
३० चोदिताः ॥ १३ इति । वैताना गर्हपत्यादग्निसाध्या “ यावजीवमग्निहोत्रं जुहोति । यावजीवं
दर्शपूर्णमासाभ्यां येजत् ” इत्यादिश्वृतिचोदिताः । तथा एकाग्निसाध्या औपासनाः कार्याः ।
अग्निहोत्रादिकं स्वयं कुर्यात् । औपासनहोममसगोत्रेण कारयेदित्यर्थः । तथा च गोभिलः—

“ अग्निहोत्रे तु होमार्थं शुद्धिस्तात्कालिकी स्मृता । पञ्चयज्ञानं कुर्वीत अशुद्धः पुनरेव सः ॥ १४

वैश्याग्रपादः—

“स्मार्तकर्मपरित्यागो राहोरन्यत्रसूतके । श्रौतकर्मणि तत्कालस्नातः शुद्धिमवाप्नुयात्” ॥ इति ।

शंखः—“अग्निहोत्रार्थं स्नानोपस्पर्शनान्तं तत्कालं शौचम्” ॥ इति । कण्वः—

“अग्निहोत्रहवं कुर्यादन्याभावे स्वयं द्विजः । कुर्यात्स्नात्वाऽर्द्धवासास्तु तस्मात्कालाद्येऽशुचिः” ॥ इति । मनुः—

“दर्शी च पौर्णमासं च कर्म वैतानिकं च यत् । सूतकेऽपि त्यजन्मोहात्प्रायश्चित्तीयते हि सः” ॥ इति । अत्र चंद्रिकायाम्—“श्रौतानामप्यग्निहोत्रादीनां प्रथमारंभात्प्रागाशौचे त्याग एव । प्रतिप्रसवविधीनां प्रथमारंभोत्तरकालानुष्टुप्याग्निहोत्रादिविषयत्वात्” इति । दर्शपूर्णमासयोरनुष्टुप्नानप्रतिपादनमध्यगमात्प्रागारब्धविषयं तथैव शिष्टाचारादिति केचित् । जातूकाणिः—

“सूतके तु समुत्पन्ने स्मार्तं कर्म कथं भवेत् । पिंडयज्ञं चर्चं होममसगोत्रेण कारयेत्” ॥ इति । १०

पिंडयज्ञः पिंडपितृयज्ञः । चर्चः पार्वणस्थालीपापकः । होमः औपासनहोमः । एतान् अधगमात्प्राग्धोमार्थं संकलिपतद्र्द्वयैः तद्भावे अघरहितओत्रियगृहादाहृतैराशौचरहितेन कारयेदित्यर्थः । बृहस्पतिरपि—

“सूतके मृतके चैव अशक्तौ श्राद्धभोजने । प्रवासादिनिमित्ते तु हावयेन्न तु हापयेत्” ॥ इति ।

न हापयेत् न त्यजेदित्यर्थः । जाबालिः—

“वैतानाशौचे स्वयं कुर्यात्कर्मत्यागो न विद्यते । शालाशौचे केवलो होमः कार्यं एवान्यगोत्रज्ञः” ॥ इति । १५

स्मृतिरत्ने—

“सूतके होमवत्कर्म तदन्यैव कारयेत् । अग्निहोत्रं स्वयं कुर्यात्स्नात्वैव नियमोदितम्” ॥ इति ।

अनेनैवाभिप्रायेण पैठीनसिरपि—“नित्यानि तु निवर्तेन्वैतानवर्जं शालाशौचैके” इति ।

संवर्त्तनः—

“पंचयज्ञविधानं तु न कुर्यान्मृतिजन्मनोः । हावयेदन्यगोत्रेण नित्यहोममतंद्रितः” ॥ इति । २०

स्मृतिरत्ने—

“नित्यं नैमितिकं कुर्यात्काम्यकर्म न किंचन । आधानं पुनराधानं पशुः सौत्रामणी तथा ॥

“चातुर्मास्यानि सोमश्च तथैवाग्रयणक्रिया । अकाम्यत्वेऽप्यनैतेषां सूतकादावनुष्टुपिः” ॥

संग्रहे—

“शावे च सूतकेऽधार्घ्ये कर्मणां त्याग इष्यते । द्रव्याण्यपि प्रदुष्यन्ति स्वाध्यायश्च निवर्तते ॥ २५

“अस्पृष्टानां च भाण्डानां दशाहे शुद्धिष्यते । द्रव्याणां चापि संस्पर्शे विना मांसं समुत्सृजेत् ॥

“साध्यं कर्माग्निहोत्रं च प्रेतकार्याणि चाप्लुतः । कुर्यादन्येन होमं तु कारयेन्नान्यदाचरेत्” ॥ इति ।

स्मृत्यर्थस्वरै—“जाताशौचे भूताशौचे ब्रेताग्निसाध्याग्निहोत्रदर्शपूर्णमासाद्या नित्या नैमितिका:

क्रियाः कार्यः । औपासनाग्निसाध्यास्तु सायंग्रातहेमपार्वणस्थालीपाकाद्या नित्यनैमितिका हावनीयाः

सर्वथा न त्यक्तव्याः । यजमानः स्नात्वाऽचम्य उद्देशत्यागं कुर्यात्सर्वं काम्यं वर्ज्य दानप्रतिग्रह- ३०

पंचमहायज्ञनित्यश्राद्धस्वाध्यायादीनां स्मार्तानां त्याग एव नित्यस्नानशौचाचमनभोजननियमा-

स्मृत्यस्पर्शस्नानं च कुर्यादृव” । तथा च कण्वः—

“शौचमाचमनं स्नानं नियमं भोजनादिषु । अस्पृश्यस्पर्शस्नानं कुर्यादाशौचवान् द्विजः” ॥

सूतकाद्भोजने स्वकुल्यानां न दोषः । अन्येषां दावृभोक्त्रोरन्यतरेण ज्ञाते दोष उभाभ्यामपरिज्ञाने

न दोषः । तथा च षट्क्रिंशन्मते—

“ उभाभ्यामपरिज्ञातमाशौचं नैव दोषकृत । एकेनापि परिज्ञाते भोकुर्दोषमुपावहेत् ” ॥ इति ।
“ द्रव्याणि स्वामिसंबद्धात्तद्वे त्वशुचीनि वै । स्वामिशुद्ध्यैव शुद्ध्यन्ति वारिणा प्रोक्षितान्यपि ” ॥ इति ।
स्मृत्या स्वामिसंबद्धारा दुष्टत्वेन सर्वद्रव्याणां प्रतिश्रव्यनिषेधे प्राप्ते केषुचिद्द्रव्येष्वनुग्रहमाह
मरीचि:—

५ “ लवणे मधुमांसे च पुष्पमूलफलेषु च । शाककाष्ठतुणेष्वस्तु द्विसर्पिःपयःसु च ॥
“ तिलौषधाजिने चैव पक्कापके स्वयं गृहः । पण्येषु चैव सर्वेषु नाशौचं मृतसूतके ” ॥ इति ।
पक्कं भक्ष्यजातमपूपादि । अपक्कं तंडुलादि । पक्कान्ने दोषस्मरणात् । तथा चांगिरा:—
“ अन्नसत्रप्रवृत्तानामाममन्नमगर्हितम् । भुक्त्वा पक्कान्नमेतेषां विश्रावे तु पयः पिचेत् ॥
“ नादाच्छूद्रस्य पक्कान्नं विद्वानाशौचिनोऽपि च । आददीताममेवास्मादवृत्तावैकरात्रिकम् ” ॥ इति ।
१० अन्नसत्रतादेवामं ग्राह्यम् । आपदि तु अन्यस्मादप्याशौचिनः दिनमात्रपर्यात्तंडुलादि ग्राह्यम् ।
पक्कान्नं तु सर्वथा न ग्राह्यमित्यर्थः । अपक्कंडुलादिवत् पक्कापूपाद्यपि अन्नसत्रतादेव ग्राह्यमित्युक्तं
संग्रहे—
“ भक्ष्यजातं तथा पक्कमपक्कं तंडुलादिकम् । अन्नसत्रतस्यैव ग्राह्यमित्यंगिरा मुनिः ” ॥ इति ।

तत्रैव—

१५ “ दधि क्षीरं घृतं शाकं पृटु पुष्पं तिलौषधम् । काष्ठं मूलं कलं मांसं मधुं कृष्णम्बु चाजिनम् ।
“ पण्यान्यवेऽपि गृहीयात्स्वयं तु स्वाम्यनुज्ञाया ” ॥ पृटु लवणम् । अंगिरा:—
“ यनु क्षेत्रगतं धान्यं कूपवापीषु यज्जलम् । अभोज्यादपि तद्दोज्यं यज्ज्व गोष्टगतं पयः ॥
“ आमं मांसं मधुं घृतं दधि क्षीरमस्योषधम् । गुणं तक्रं तथोदधिज्ञेऽज्ञान्येतानि नित्यशः ॥
“ तदहमात्रवृत्त्यर्थमामं ग्राह्यं सदापदि । आमं पूयति संस्कारैः सम्यक् तेभ्यः प्रतीप्तितम् ॥
२० “ तस्मादामं ग्रहीतव्यमन्नं सूतमृतांतरे ” ॥ इति । दृक्षः (६।१९)—
“ स्वस्थकाले तिविं सर्वं सूतकं समुद्राहृतम् । आपद्गतस्य सर्वस्य सूतकेऽपि न सूतकम् ” ॥

याज्ञवल्क्यः (प्र. ४१)—

“ आपद्गतः प्रगृहन्न्यो भुजानो वा यतस्ततः । न लिष्येतेनसा विप्रो ज्वलनार्कसमो हि सः ” ॥
विज्ञानेभ्वरीये—

२५ “ सूतके मृतके चापि दुर्भिक्षे भिक्षितं द्विजैः । उपपूत्रे च देशस्य तेषामल्पेन निष्कृतिः ” ॥ इति ।
चंद्रिकायाम्—
“ दाने विशिष्ट आर्तस्य व्याधिना शुचितोच्यते । अनिच्छतोऽपि यो वस्तु दातुं हेमादि वाञ्छतिति ” ॥ इति ।
ब्राह्मो—“ अकालमृत्योः शांत्यर्थं महादाने च रोगिणाम् ” ॥ इति । अशौचं न विद्यत इत्यानुवर्त्तते ।
संग्रहे—“ न देयं न प्रतिग्राहमधे देयं सदापदि ” ॥ इति ।
३० पुत्रजन्मनि दानम् । पुत्रजन्मनि दानमाह पराशारः (१२२)—
“ खलयज्ञे विवाहे च संकांतौ ग्रहणे मृतौ । पुत्रजाते व्यतीपाते दत्तं भवति चाक्षयम् ।
“ शर्वर्या दानमस्तीति नान्यत्र तु विधीयते ” ॥ वृद्धमनुरापि—
“ जाते कुमारे तदहः कामं कुर्यात्प्रतिग्रहम् । हिरण्यधान्यगोवासतिलान्नगुडसर्पिषाम् ” ॥ इति ।
गोतमोऽपि—“ प्राङ्मानिवर्धनात्पुण्यं तदहरित्येके ” ॥ इति ।

आशौचदीपिकायाम्—

“ दाने सुतोदये शुद्धिर्द्विनाड्यौ पितृसंनिधौ । अहोरात्रं तु द्वूरस्ये पितर्यलंगं गते त्वहः ” ॥ इति ।
एतच्च जातकर्मप्रकरणे सविस्तरं प्रतिपादितम् (पृ. ७९-८०) ।

अनेकविधाशौचम् । अनेकविधामाशौचमाह दक्षः (६२)—

“ सद्यःशौचं तथैकाहस्त्वयहश्च चतुरस्तथा । षड्दशद्वादशाहश्च पक्षो मासस्तथैव च ॥ ५

“ मरणांतं तथा चान्यत्पक्षाश्च इश्वरं सूतके ” ॥ इति । दशपक्षा इत्युपलक्षणम् ।

“ गर्भस्त्रावे मासतुल्या निशाः शुद्धेस्तु कारणम् ” इत्यादिना पंचाहादिपक्षाणामपि स्मरणात् ।

सद्यःशौचम् । तत्र सद्यःशौचमाह याज्ञवलक्यः (प्रा. २८-२९)—

“ ऋत्विजां दीक्षितानां च याज्ञिकं कर्म कुर्वताम् । सत्रिवतिव्रह्माचारिदात्रव्रह्मविदां तथा ॥

“ दाने विवाहे यज्ञे च संग्रामे देशविष्टुवे । आपद्यपि च कष्टायां सद्यःशौचं विधीयते ” ॥ इति । १०
सद्यःशौचं नाम स्नानांतमधम् ।

“ सद्यःशौचे तु तावत्स्यादाशौचं संस्थितस्य तु । यावत्स्नानं न कुर्वति सचैर्लं बांधवा बहिः ” ॥

इत्यंगिरःस्मरणात् । अत्र ऋत्विकशब्दे भनुना विवृतः (२१४३)—

“ अग्न्याधेयं पाकयज्ञमग्निष्ठोमादिकान्मस्वान् । यः करोति वृतो यस्य स तस्यत्विगिहोच्यते ” ॥

वृतो वरणेन संस्कृत इत्यर्थः । स च वरणजन्यसंस्कारोऽग्न्याधेयादौ प्रवरणप्रभृतिप्रयोगपरिसमाप्ति- १५
पर्यंतमनुवर्तत इति तदनुवृत्तिपर्यंतमृत्विजां दीर्घकालाशौचमयैषोऽपि “ सद्यःशौचं विधीयते ” इति
संवधः । दीक्षणीयादिना संस्कृता दीक्षिताः । तेषां याज्ञिकं यज्ञे भवं कर्म कुर्वतां सद्यःशौचम् ।
अत्र विज्ञानेश्वरः (पृ. १८५ पं. १९)—“ दीक्षितस्य ‘ वैतानौपासनाः कार्या ’ इत्येन सिद्धेऽपि
पुनर्वचनं सद्यःस्नानविशुद्ध्यर्थम् ” इति । सत्रिवतिदात्रव्रह्मदानामर्थाः संश्लहकारेण दर्शिताः—

“ सत्री गृहीतनियमो यज्ञे दाने च दीक्षितः । चांद्रायणाद्यनुष्ठाता व्रती तु ब्रह्मचार्यपि ॥ २०

“ श्राद्धे गृहीतसंकल्पो व्रती भोक्ता च कीर्तिः । दाता नित्यान्नदाता च वानप्रस्थश्च कीर्तिः ” ॥ इति ।

दाने सततान्नदाने गृहीतनियमः कृतसंकल्पः । यज्ञे दीक्षितः सत्रीत्यनेनोक्तः । ब्रह्मविद्यतिः । दाने

पूर्वसंकल्पितद्रव्यदाने विवाहे कृतकौतुकबंधने सद्यःशौचमित्यर्थः । अंगिराः—

“ जनने मरणे चैव विष्वाशौचं न विद्यते । यज्ञे विवाहकाले च देवयागे तथैव च ॥

“ ऋत्विजां यजमानानां परिकर्मादि कुर्वताम् ” । यज्ञः सोमयागादिर्वैदिकः । देवयागो मातृकादि- २५
देवत्यो लौकिको यागः । वृहस्पतिः—

“ नेष्ठिकानां वनस्थानां यतीनां ब्रह्मचारिणाम् । नाशौचं सूतके प्रोक्तं शावे वाऽपि तथैव च ” ॥ इति ।

चंद्रिकायाम् “ यद्यपि नाशौचपिति सामान्यशब्दात्सद्यःशौचस्याप्यपवादः प्रतिभाति तथापि
स्मृत्यंतरानिष्ठोर्थं तद्यतिरिक्तस्याशौचस्यापवाद इत्यवगांदव्यम् ” ॥ इति ।

पैठीनसिः—

३०

“ विवाहकाले यज्ञेषु यात्रायां तीर्थकर्मणि । न तत्र सूतकं तद्वल्कर्म यज्ञादि कारयेत् ” ॥

श्राद्धादिमध्ये अघसंभवे । चंद्रिकायाम्—

“ अथ देवप्रतिष्ठायां गणयागादिकर्मणि । श्राद्धादौ पितृयज्ञे च कन्यादाने च नो भवेत् ॥

“ विवाहे कन्यकायाश्च लाजहोमादिकर्मणि ” ॥ इति । विज्ञानेश्वरीये—

“ नित्यमन्नप्रदस्यापि कृच्छ्रांद्रायणादिषु । निवृत्ते कृच्छ्रहोमादौ ब्राह्मणादिषु भोजने ॥ ३५

“ गृहीतनियमस्यापि न स्यादन्यस्य कस्यचित् ॥ ” इति । षडशीतौ—

“ सूतकात्प्राक्समारब्धमनेकाहं तु यद्गतम् । कायिकं कर्म कुर्वीत न तु दानार्चनं वतम् ॥

“ सूतकानेतरे त्वाहि तत्कर्तव्यमतंद्रितैः ॥ ” इति । विष्णुः (२२।५२)—“ न देवप्रतिष्ठोत्सव-विवाहेषु न देशाविभ्रमे नापद्यापि च कष्टायामाशौचं न व्रतिनां व्रते न सत्रिणां सत्रे ” इति ।

५ दक्षः (६।५)—

“ राजर्त्विगदीक्षितानां च वाले देशांतरे तथा । यतीनां सत्रिणां चैव सद्यःशौचं विवीयते ॥ ” इति । चंद्रिकायाम्—

“ नरेद्रसविवतिनां विवाहोपपूर्वादिषु । सद्यःशौचं समाख्यातं कांतारापदि संपत्ति ॥ ” संग्रहेऽपि—

१० “ कृच्छ्रदेवोत्सवआन्द्रदानहोमतपोद्धरे । प्रारब्धे तत्प्रवृत्तानां सद्यःशौचमधागमे ॥ ” इति । अत्र स्नानं शावविषयम् । न तु प्रसवविषयम् । तत्र पितृव्यतिरिक्तानां स्नानस्याविधानात् । अत्र प्रारंभशब्दार्थः स्मृत्यर्थसारे दर्शितः—

“ आरम्भो वरणं यज्ञे संकल्पो व्रतसत्रयोः । नांदीमुखं विवाहदौ आन्द्रे पाकपरिक्रिया ॥

“ निमंत्रितेषु विप्रेषु प्रारब्धे श्राद्धकर्मणि । पाकारंभात्परं कर्तुं दातृन्मोक्तुश्च न स्यृशेत् ” इति ।

१५ ‘आन्द्रे पाकपरिक्रिया’ इति एतत्कुतपकालसंकल्पात्परमारब्धपाकक्रियाविषयम् ।

तत्पूर्वं सिद्धपाकविषयेऽपि यत्मः—

“ पाकोपकल्पानादृदृव्यं सूतके मृतकेऽपि वा । कारयेच्छाद्वामन्येन पकान्नं परिवेषयेत् ॥ ” इति । कारयेत्कुर्यादित्यर्थः । अत्र केचिदाहुः—“ संकल्पात्पूर्वमधागमे प्राक्कृतार्थैः संकल्पविधिना श्राद्ध-मन्यैः कारयेत् ” इति एतस्मृतिचंद्रिकादिविरोधादुपेक्षयम् । यत्तु—

२० “ क्रतिवादिर्यदा कुर्याद्द्वामें श्राद्धक्रियां क्रचित् । उपवीत्येव कुर्वीत कर्तुः स्यादपसव्यकम् ॥ ” इति तत्पिंडपितृयज्ञहोमविषयं यज्ञालादिकर्तुकश्राद्धक्रियाविषयं च । “ अव्यर्थुरुपवीती दक्षिणं जान्वाच्य मेश्कण उपस्तीर्य ” इत्यापस्तंवादिस्मरणात् । अत आशौचेऽन्येन श्राद्धं न कारयितव्यम् । ब्राह्मो—

“ तावदगृहीतदीक्षस्य वैविद्यस्य महामत्वे । स्नानं त्ववभूयो यावत्तावत्तस्य न विद्यते ॥

२५ “ गृहीतमधुर्कस्य यजमानस्य चर्त्विजाम् । पश्वात्पतितमाशौचं न भवेद्विति निश्चयः ॥

“ कुर्वतां यज्ञियं कर्म याजकानां तथैव च । निमंत्रितेषु विप्रेषु प्रारब्धे श्राद्धकर्मणि ॥

“ निमंत्रितस्य विप्रस्य स्वाध्यायनिरतस्य च । देहे पितृषु तिष्ठत्सु नाशौचं विधते क्रचित् ॥ ” इति ।

अत्र चंद्रिकायाम्—“ दीक्षितस्य यज्ञसंकल्पानांतरं ऋत्विजां मधुपक्ग्रहणानन्तरमात्मिमाशौचं न विद्यते । संभृतसंभारस्य तु पूर्वक्षणेऽपि नाशौचम् । ‘ यज्ञार्थं बहुसंभारसंभृतस्यापि नो भवेत् ’

३० इति स्मृतेः । अयमर्थः । यज्ञार्थं संभृतसंभारस्य कल्पितसमस्तयज्ञसाधनपदार्थस्य अकृतयाग-संकल्पस्यापि आशौचापगमादृदृव्यं वसंतांतर्गतकर्मकालासंबन्धे तस्मिन्वत्सरे करिष्यमाणयज्ञाति-क्रमविषये यज्ञसंकल्पात्पूर्वक्षणे शुद्धिर्भवति ” इति । यज्ञग्रहणं प्रतिष्ठादरुपलक्षणार्थम् । अत एव विष्णुः (२२।५२)—“ देवताप्रतिष्ठाविवाहयोः पुनः संभृतयोः ” इति । एतदुक्तं भवति ।

यावति काले संभृतवहुसंभारधारणं कर्तुं शक्यते तावत्कालमध्ये प्रतिष्ठाविवाहांगभूतकालांतरं चत्र

३५ न लभ्यते तद्विषये तत्संकल्पात्प्राप्तिपि कर्तुराशौचं न भवति ” इति ।

स्मृत्यंतरे—“यज्ञे संभृतसंभारे विवाहे श्राद्धकर्मणि” ॥ इति । अत्र चंद्रिकायाम्—

संभृतसंभार इति सर्वत्र संबध्यते । इदमपि विष्णुवचनसमानविषयम् । ‘श्राद्धे संभृतसंभार’ इत्येतत्तु पक्वद्रव्यमिग्रायम् । पक्वद्रव्योपकल्पनसंकल्पयोर्मध्ये सूतके मृतके वा समुत्पन्ने अनन्तरोक्त-सत्यःशौचविधिलात्तस्मिन्नेव काले श्राद्धं कर्तव्यम् । आमद्रव्योपकल्पनसंकल्पयोर्मध्ये सूतके मृतके वा जाते अमावास्यायामाशौचापगमादनन्तरं वा कर्तव्यम् ।

“ श्राद्धविद्वे समुत्पन्ने त्वन्तरा मृतसूतके । अमायां तु प्रकुर्वीत शुद्धावेके मनीषिणः ॥

“ देये पितृणां श्राद्धे तु अंतरा मृतसूतके । आशौचानन्तरं कार्यं तन्मासीन्दुक्षयेऽपि वा ॥

“ कार्यं प्रत्याविद्विके श्राद्धं अंतरा मृतसूतके । आशौचानन्तरं कार्यमिति वासिष्ठभाषितम् ” ॥

इति गोभिलवसिष्ठादिस्मरणात् । यत्तु स्मृत्यंतरे—

“ वर्षश्राद्धे तु संप्राप्ते पित्रोराशौचसंभवे । तदानीमशुचिर्न स्यात्कुर्याच्छान्द्रं मृतेऽहनि ” ॥ इति । १०
यदपि—

“मासिकान्याविद्वकं पित्रोरशुद्धोऽप्यौरसः सुतः । कुर्यादेव तिथिप्राप्तमिति शातातपोऽव्वीत” ॥ इति
तत्संकल्पितश्राद्धविषयम् । श्राद्धदिने पाके निर्वृत्ते कुतपकाले ‘अद्य पार्वणविधानेन श्राद्धं करिष्ये’
इत्यारंभातपरमागते आशौचे कर्ता कुर्यादेवेत्यर्थः । तथा चंद्रिकायाम्—

“ अद्य श्राद्धं करिष्य इति संकल्पात् परं तत्पूर्वक्षणे चारब्दे पाके कर्तुः शुद्धिः । अद्य श्राद्धं तत्र १५
भवता भोक्तव्यम् इति निमंत्रिते ओं तथेति प्रतिश्रुते निमंत्रितस्य निमंत्रणादूर्ध्वमाशौचे प्राप्ते तस्य
शुद्धिः । निमंत्रणात्याग्विप्रस्याशौचे प्राप्ते पूर्वदिने निश्चितमपि परित्यज्य विप्रांतरमामच्य श्राद्धं
कर्तव्यमिति सत्यःशौचविधानाद्वोजनात् पूर्वं स्नात्वैव भुंजीत कर्तापि स्नात्वैव कर्म कुर्यात् ” ।
तथा विज्ञानेश्वरीये—

“ यज्ञे संभृतसंभारे विवाहे श्राद्धकर्मणि । तथा चौलादिसंस्कारे सत्यःशौचं विधीयते ” ॥ इति । २०
स्मृत्यंतरे च—

“ आशौचं कर्ममध्ये तु शावं सूतकमेव वा । आपतेयदि सर्वेषां सत्यःशौचं विधीयते ॥
मातापित्रोश्च मरणे पुत्रस्य मरणे तथा ” ॥ इति ।

एवं च श्राद्धे पाकसंकल्पाभ्यां पूर्वमधागमे आशौचानन्तरदिने तदसंभवे अमायां वा कुर्यात् ।
पाकानन्तरं संकल्पात् पूर्वपरं वा अधागमे तस्मिन्नेव काले कुर्यात् । द्वितीयवरणानन्तरं भोक्तुराशौचं २५
नास्ति । कुतपकालवरणात्पूर्वमधागमे अन्यं वरयेत् । ततः परमधागमे तमेव भोजयेत् । यत्तु—

“ भोजनार्थे तु संभृते विष्णैर्दतुरधागमः । यदा कच्चित्तदोच्छिष्ठशेषं त्यक्त्वा समाहितः ॥

“ आचम्य परकीयेन जलेन शुचयो द्विजाः ” ॥ इति । एतत् श्राद्धव्यतिरिक्तविषयम् । यागमध्ये
अधागमे अवभूथांतरमनुषेयम् ।

विवाहमध्ये आशौचसंभवे । विवाहे नांदीमुखात्परमधागमे शेषहोमान्तस्य कर्मणा विवाहशब्द- ३०
वाच्यत्वेन कर्मक्याच्छेषहोमांतं साङ्गं कर्मनुषेयम् । तथा च दक्षः (६-१८)—

“ यज्ञकाले विवाहेषु देवयागे च निष्कृतौ । हृयमाने तथैवाग्रौ नाशौचं न च सूतकम् ” ॥ इति ।
विवाहेष्विति वहुवचनं शेषहोमांतकर्माभिप्रायम् । ब्राह्मो—

“ विवाहकाले कन्याया लाजहोमादिकर्मणि । प्रायथित्तपरस्यापि स्वाध्यायनिरतस्य च ” ॥

सद्यःशौचमिति प्रकृतम् । लाजहोमादीत्यादिशब्देन शेषहोमांतं कर्मजातमुच्यते । स्वाध्यायोऽत्र वेदपारायणम् । तथा च वेदपारायणं प्रकृत्य बोधायनः—“ प्रणवव्याहतिपूर्वकं वेदादिमारभ्य सततमधीयीत नांतरा विरमेत । व्याहेरेद्वा नास्यांतरा जननमरणाशौचम् ॥” ॥ इति । विवाहमध्ये पित्रोदम्पत्योर्मरणे स्मृत्यन्तरे—

५ “ उद्वाहोकुरु आरव्ये मातापित्रोर्मृतिर्यदि । तत्काले सकलं कृत्वा शेषहोमं समाचरेत् ॥

“ विवाहशोषमध्ये तु दूपत्योर्मरणं यदि । कर्मशेषं ततः कृत्वा पश्चाद्वन्माचरेत् ॥” ॥ इति । शेषहोमांतं कर्म तदानीमेव परिसमाप्य दहनं कुर्यादित्यर्थः ।

दीक्षितस्य दीक्षामध्ये मातापित्रुर्मृतिर्यदि ।

दीक्षितस्य दीक्षामध्ये मातापित्रुर्मृतिविषये संस्कारमात्रं कृत्वा यज्ञं समापयेदित्याह वृद्धगर्भ्यः—

१० “ ज्येष्ठस्य तु क्रतोर्मध्ये मातापित्रोर्मृतिर्यदि । संस्कृत्य शालामागत्य यज्ञशेषं समापयेत् ॥”

शांडिल्यः—

“ दीक्षितोऽप्येकपुत्रस्तु मातापुत्रोर्मृतिर्यदि । दीक्षासूर्पं निधायात्र संस्कृत्यान्नोदकापूर्वः ॥

“ संस्कृत्य शालामागत्य यज्ञशेषं समापयेत् । पावयेदर्भपुंजीलैदीक्षासूर्पं यथाविधिं ॥” ॥ इति ।

पावयेत् । दीक्षाविध्युक्तमवैरिति शेषः । एकुत्र इति विशेषस्मरणात् पुत्रांतसद्विवेत्तेनैव कारयेत् ।

१५ “ ज्येष्ठस्य तु क्रतोर्मध्ये ” इति स्मरणात् । ज्येष्ठेनैव कार्यमित्यपि प्रतीयते । अत्र यथाशिष्टाचारं व्यवस्था । विवाहमध्ये अघागमे भोक्तादिनियमः षट्क्रिंशान्मते विशेष उक्तः—

“ विवाहोत्सवयज्ञेषु अंतरा यृतसूतके । पौरेन्नं प्रदातव्यं भोक्तव्यं च द्विजोन्मैः ॥” ॥

पैरः आशौचरहितैर्दातव्यं न त्वाशौचिजनैः । भोजनार्थं वृत्तेब्राह्मणैर्भोक्तव्यं चेत्यर्थः । तत्रैव—

“ भुजोनपु तु विप्रेषु अंतरा यृतसूतके । अन्यगेहोदकाचान्ताः सर्वे ते शुचयः स्मृताः ॥” ॥ इति ।

२० संग्रहेऽपि—

“ आद्वोत्सवादौ भुक्त्यंते पाकादौ चावसंभवे । परंदेयं च भोक्तव्यं न दोष इति निश्चयः ॥” ॥ इति । कतुरपि—

“ विवाहोत्सवयज्ञादिष्वंतरा यृतसूतके । शेषमन्नं परंदेयं दातृत् भोक्तुश्च न स्पृशेत् ॥” ॥ इति ।

आशौचिजनैर्दात्वभोक्तुभादिस्पर्शी न कर्तव्य इत्यर्थः । तथा च विष्णुः—

२५ “ अस्पृष्टानां च भांडानां दशाहे शुद्धिरिष्यते । द्रव्याणां चाविसंसर्शे विना मांसं समुत्सृजेत् ॥

“ भुक्त्वा स्फृश्येत्सथाशौचिकशक्तिर्थैश्च इपितत् । कुशोडुंवरविल्वादैः पनसांस्मृजपत्रकैः ॥

“ शांसपुष्टीसुवर्चादिकार्थं परित्वा विशुद्ध्यति ” ॥ इति ।

आशौचिद्विशनं वर्ज्यमित्युक्तं विष्णुपुराणे (३१६-१३)—

६

“ उद्वयासूतिकाशौचिमृताहारैश्च वीक्षिते । आद्वे सुरा न पितरो भुजते पुरुषर्वभः ॥” ॥ इति ।

३० अघागमात्याक्संकलितद्रव्याणां दोषाकावः । विशेषमाह वृहस्पतिः—

“ विवाहोत्सवयज्ञादिष्वंतरायृतसूतके । पूर्वसंकलितर्थेषु न दोषः परिकीर्तिः ॥” ॥ इदं देवार्थं इदं पित्र्यर्थं इदं ब्राह्मणार्थमित्यथगमात् प्रागेवोद्दिष्टपदार्थेभ्यं नास्तीत्यर्थः ।

कतुरपि—“ पूर्वसंकलितद्रव्यं दीयमानं न दुष्यति ” इति । दक्षोऽपि—

“ यज्ञोत्सवे व्रते श्राद्धे सूतके समुपागते । पूर्वसंकलितर्थेषु न दोषः परिकीर्तिः ॥” ॥ इति ।

३५ एतेन श्राद्धादौ आरंभात्परमवसंभवे पूर्वसंकलितमद्रव्यदाने न दोषः । तदर्थमेव पक्षस्य दाने च न दोषः ।

यज्ञादौ प्रागुद्दिष्टमामद्वयं परैः पाचायित्वा दातव्यम् । 'परैन्नं दातव्यम्' इति वचनात् । प्रारब्धे भोजने अघागमे दातुः सथःशुद्धिविधानेऽपि शेषमन्नं परैदेयमिति वचनात् अन्नं परैदेयमिति सिद्धम् । भृगुपातादिना मृतौ पराशारः (३।१२)—

“भृगुवनिमित्तरणे चैव देशांतरमृते तथा । बाले प्रेते च संन्यस्ते सथःशौचं विधीयते” ॥ इति । भृगुः प्रपातः । अग्निः प्रसिद्धः । भृगुवग्निमित्तरणे प्रमादादिना दुर्मरणमात्रोपलक्षणम् । तन्निमित्तमरणे सति तत्संबंधिनां सथःशौचम् । असपिंडे च देशांतरमृते सथःशौचम् । बालोऽत्राकृतनामा । तस्मिन्धृते सति तत्संबंधिनां मरणनिमित्तं सथःशौचमित्यर्थः । जनननिमित्तमस्त्येव ॥

“सूतिमध्ये मृते बाले न शावं सूतकं भवेत्” इति स्मृतेः ॥ भनुरपि (५।७७)—
“बाले देशांतरस्ये च पृथक्षिप्दे तु संस्थिते । सवान्ना जठपाप्लुत्य सथ एव विशुद्धयति” ॥ इति । देशांतरस्य इत्यसपिंडविशेषणम् ॥

संन्यस्तादिमृतौ । संन्यस्ते मृते सति तत्सपिंडानां सथःशौचम् । अत्र इयात्सः—

“नैषिकानां वनस्थानां यतीनां ब्रह्मचारिणाम् । नाशौचं कीर्तिं सद्ग्रीः पतिते च तथा मृते” ॥

याह्नवत्कथः—

“देशांतरमृतिं श्रुत्वा कुवि वैसानसे यतौ । मृते स्नानेन शुद्ध्यति गर्भस्वावे च गोत्रिणः” ॥
वैसानसाः वानप्रस्थाः । संग्रहेऽपि—

“आयोराश्रमिणोर्नाशे वर्णोर्कं त्वन्ययोर्धृतौ । सगःशौचं गहिण्येव सदोऽन्येनैव सदा मिथः” ॥ इति । आयोर्ब्रह्मचारिणहस्थयोर्मृतौ स्वस्वजात्युक्तमवं भवति । अन्ययोर्वानप्रस्थसंन्यासिनोर्धृतौ सथःशौचम् । इत्येवं प्रकारेणाशौचं गृहिणि गृहस्थविषये । अन्येषु ब्रह्मचारिवानप्रस्थयतिषु परस्परं सर्वदा सथःशौचम् । गृहस्थमृतौ ब्रह्मचारिवानप्रस्थयतीनां, ब्रह्मचारिमृतौ ब्रह्मचारिवानप्रस्थयतीनां, वानप्रस्थमृतौ वानप्रस्थब्रह्मचारियतीनां, यतिवृत्तौ यतिब्रह्मचारिवानप्रस्थानां सपिंडानां परस्परं सथःशौचं भवतित्यर्थः ॥

यन्तु स्मृत्यंतरम्—

“सर्विसंगमिनिवृत्तस्य ध्यानयोगरतस्य च । न तस्य दहनं कार्यं नाशौचं नोदरुक्तिया” ॥ इति तत्र नाशौचमिति दशाह्नवयभिप्रायश् । स्नानमात्रमस्त्येव । सथःशौचस्य विहितत्वादिति चंद्रिकायाम् ।

विष्णुः—

“दानादौ ग्रहणे सथः पुत्रजन्मनि चापदि । निष्कृतौ तीर्थयात्रायां वेदपारायणे वते ॥
“नामकर्मादिसंस्कारे प्रारब्धे सथ इव्यते” ॥ नामकर्मादित्यादीशवदेन स्मशानांताः संस्कारा गृह्यन्ते । आशौचिनां यहणस्नानविधिः । वृद्धवस्तिः—

“मृते च सूतके चैव न दोषो राहुदर्शने । तावदेव भवेच्छुद्धिर्यावनमुकिन्व दृश्यते” ॥ अंगिराः—
“सर्वे वर्णाः सूतके च मृतके राहुदर्शने । स्नात्वा आद्वं प्रकुर्विन् दानं शाश्वतविवर्जिताः” ॥ इति । ३० जामातदौहित्रभागिनेयादिमृतौ संग्रहे—

“श्वशूश्वशुरतपुत्रयाज्याचार्यसुतर्विजाम् । उपाध्यायस्य सथःस्यान्मृतौ तत्प्रतियोगिनाम्” ॥ इति । श्वश्रादिप्रतियोगिनां मृतौ श्वश्रादिनां सथःशौचमित्यर्थः ।

वृद्धयाह्नवत्कथः—

“मित्रे जामातरि प्रेते दौहित्रे भगिनीसुते । स्याले च तत्सुते वाऽपि स्थैर्यःस्नानेन शुद्ध्यति” ॥ ; १

मित्रविषये सद्यःशौचमसन्धियो । सन्धियो तु दिनं वक्ष्यते । दौहित्रभागिनेयमृतौ सद्यःशौचं विदेश-स्थानुपनीतविषयम् । प्रत्यक्षे ब्रतात्मागपि पश्चिमीविधानात् । स्याले च स्नानं परोक्षे ।

राष्ट्रक्षोभादिना मृतौ पराशरः—

“ दुर्भिक्षे राष्ट्रसंप्रांतावापदां च समुद्द्रवे । उपसर्गमृतौ चैव सद्यःशौचं विधीयते ” ॥

५ उपसर्गमृतौ क्षामक्षोभाद्युपपृवमृतौ सपिंडानां सद्यःशौचमित्यर्थः । ब्रह्मपुराणे—

“ दुर्भिक्षे प्राणरक्षार्थं कृतयत्नस्य देहिनः । राष्ट्रप्रस्थस्थितस्यापि पुत्रदारांश्च रक्षितुम् ॥

“ विव्रषस्य स्वदेशाच्च अन्यदेशपरिध्रेह । ग्रहोपतापे धोरे च दारुणायामथापदि ॥

“ ग्रहोपतापशांत्यर्थं क्रियमाणे च कर्मणि । शीतवातातपैर्थत्र ह्यथैव मरणं भवेत् ॥

“ तत्रोपसर्गात्स्वं देहं रक्षमाणस्य किं भवेत् ” ॥ अधिमिति प्रकृतम् ।

१० शिल्पिदासवैद्यराजादीनां सद्यःशौचम् । बृहस्पतिः—

“ शिल्पिनः कारवो वैद्या दासीदासाश्च नापिताः । राजानः श्रोत्रियाश्चैव सद्यःशौचाः प्रकीर्तिताः ॥

“ सव्रतः सत्रपूतश्च आहिताग्निश्च यो द्विजः । राजश्च सूतकं नास्ति यस्य चेच्छति पार्थिवः ॥

“ उद्यतो निधने दाने आर्ता विप्रो निर्मन्त्रितः । तथैव अविर्भिर्दृष्टं यथाकालेन शुद्ध्यति ” ॥ इति ।

शिल्पिनश्चित्रकाराद्याः । कारवः सूपकारप्रभृतयः । वैद्याश्चिकित्सकाः । यस्य च पुरोहितादेवनन्य-१५ साध्यमंत्राभिचारादिकर्मार्थमाशौचाभावमिच्छति तस्य तत्कर्मण्याशौचाभावः । निधने संग्रामे । दाने अन्नादिदाने । चोदयः कृतोपक्रमः । आर्ताः आपदं प्राप्तः । निर्मन्त्रितः श्राद्धादी । यथाकालेन दशरात्रादिना । तथा स्नानेनैव शुद्ध्यतीत्यर्थः । अत्र व्यासः—

“ शिल्पिनश्चित्रकाराद्याः कर्म यत्साधयंत्यलम् । तत्कर्म नान्यो जानाति तस्माच्छुद्धा स्वकर्मणि ॥

“ सूपकरिण यत्कर्म करणीयं नरेष्वपि । तदन्यो नैव जानाति तस्माच्छुद्धः स सूपकृत् ॥

२० “ चिकित्सको यत्कुरुते तदन्येन न शक्यते । तस्माच्चिकित्सकः स्पर्शे शुद्धो भवति नित्यशः ॥

“ दास्यो दासाश्च यक्षिक्षित् कर्म कुर्वति लीलया । तदन्ये न क्षमाः कर्तुं तस्माते शुचयः सदा ॥

“ राजा करोति यत्कर्म स्वमेऽप्यन्यस्य तत्कथम् । एवं सति वृपः शुद्धः संस्पर्शे मृतसूतके ॥

“ यत्कर्म राजभृत्यानां हस्त्यश्वगमनादिकम् । तन्नास्ति यस्मादन्यस्य तस्माते शुचयः स्मृताः ” ॥ इति । दास्यादीनां स्वामिकर्मण्येव सद्यःशौचं स्वकर्माधिकारस्तु मासावधिक एव । स्वामिशौचे न स्वशतम् ।

२५ “ दासी दासश्च सर्वे वै यस्य वर्णस्य यो भवेत् । तद्वर्णस्य भवेच्छौचं दास्या मासस्तु सूतकम् ” ॥ इत्यंगिरःस्मरणात् । शातातपः—

“ मूल्यकर्मकराः शूद्रा दासीदासास्तथैव च । स्नाने शरीरसंस्करे गृहकर्मण्यदूषिताः ॥ ५ ॥ इति ।

स्मृत्यंतरे तु—“ सद्यःस्पृश्यो गर्भदासो भक्तस्तु स्यात् ब्रह्मच्छुचिः ” इति । मनुः (५१९२-९३) —

“ न राजामवदौषोऽस्ति व्रतिनां न च सत्रिणाम् । ऐंद्रस्थानमुपासीना ब्रह्मभूता हि ते सदा ॥

३० “ राजो माहात्मिके स्थाने सद्यःशौचं विधीयते । प्रजानां परिक्षर्थमासानं चात्र कारणम् ” ॥ इति ।

सत्रिणां प्रारब्धयज्ञानाम् । तेऽपि स्वत्वैद्रस्थानमुपासीनाः देवतायजनपरत्वात् । तथा च श्रुतिः—

“ एष वा एतहीनो यो यजते ” इति । ब्रह्मभूतः धर्मस्वरूपिणः । माहात्मिके महात्मा इदंः ।

तस्येदं महात्मिकम् । तस्मिन् स्थाने आसीनस्येति शेषः ।

राज आशौचाभावमुपपादयति स एव (५१९५-९६) —

“ सोमाग्न्यकानिलेद्राणां विज्ञाप्त्यर्थमस्य च । अष्टानां लोकपालानां वपुर्धीरस्यते वृपः ॥१॥

“ लोकेशाधिष्ठितो राजा नास्याशौचं विधीयते । शौचाशौचं हि मर्त्यानां लोकेशप्रभवेऽप्ययम् ॥२॥ इति ।

युद्धमरणादौ स एव (५१३, ९४)—

“ उद्यतैराहवे शस्त्रैः क्षत्रथर्महतस्य च । सद्यः संतिष्ठते धर्मस्तथाशौचमपि स्मृतम् ॥३॥

“ दिभाहवहतानां च विद्युता पार्थिवेन च । गोब्राह्मणस्य चैवार्थे यस्य चेच्छति पार्थिवः ॥४॥ ५

ब्राह्मणगवार्थे मृतो इति । दिम्भो बालः । बृहस्पतिः—

“ शस्त्रेणाभिमुखो यस्तु वध्यते क्षत्रकर्मणा । यज्ञः संतिष्ठते तस्य सद्यःशौचं विधीयते ” ॥ इति ।

ब्रह्मपुराणे—

“ ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा भूम्यर्थे वा वियुज्यते । राज्ञो वा राजभूत्यस्य सत्वोदिक्षस्य संगरे ॥

“ संमुखस्य हतस्यापि सद्यःआद्वक्रिया भवेत् ” । यत्तु स्मर्यते— १०

“ ब्राह्मणार्थे विपन्ना ये योषिता गोग्रहेऽपि वा । आहवेऽभिहतानां च एकरात्रमशौचकम् ॥

इति तत्कालांतरस्मृतिविषयम् । तथा च संग्रहे—

“ गोविप्रस्त्रीकृते प्रेते राज्यार्थे वा हते युधि । शौचं चोर्ध्वक्रियाः सद्यो यद्यनिच्छास्त्यवं मृतौ ॥

“ एकरात्रं भवेयुद्धे क्षतैः कालांतरे मृते ” ॥ इति “ यद्यनिच्छास्त्यवं मृतात् ” इति मृतौ १५
यदीच्छाभावः तदापि दुर्मुत्त्वात्सद्यःशौचमित्यर्थः । याज्ञवल्क्यः (प्रा. २७)—

“ महीपतीनां नाशौचं हतानां विद्युता तथा । गोब्राह्मणार्थे संग्रामे यस्य चेच्छति भूमिपः ॥ इति ।

गौतमः (१४८—११)—“ गोब्राह्मणहतानामन्वक्षम् । राजक्रोधाच्च । युद्धे । प्रायानाशकशस्त्राग्निविषो-
दकोद्वंधनप्रपतनैवेच्छताम् ” इति । गवार्थे ब्राह्मणार्थे वा हतानां ये सपिंडाः तेषामाशौचमन्वक्षं
यावदन्वीक्षये शास्त्रवदेव । संस्कारानन्तरं स्नात्वा शुद्धेयुः । एवं गोब्राह्मणयोरन्यतरेण यो हतः
तत् ज्ञातीनामन्वक्षमाशौचम् “ गवार्थे ब्राह्मणार्थे वा हतानां गोभिहतानां ब्राह्मणैर्वा सद्यःशौचम् ॥ २०
इति स्मरणात् । आयुद्धमायोधनम् । प्रायो महाप्रस्थानं अशनमाशः स एवाशकः । सत्येव भोज्ये
क्रोधादिना भोजनिवृत्तिरनाशकः इत्यर्थः । इच्छतामित्युक्तत्वात् प्रमादस्मृतानामाशौचोदकसङ्ग्रहः ।

तथा चांगिराः—

“ यदि कथित्प्रमादेन ग्रियेताऽयुदकादिभिः । तस्याशौचं विधातव्यं कर्त्तव्या चोदकक्रिया ” ॥ इति

बुद्धिपूर्वमरणे वैधे प्रायादिमरणे च । बुद्धिपूर्वमरणे पराशः— २५

“ बाले देशांतरस्ये च पतिते च यतौ मृतौ । सद्यःशौचं तथेच्छातो जलाग्न्युद्वंधनादिषु ” ॥

ब्रह्मपुराणे—

“ चांगिरांष्ट्रिनसिव्यालविषवान्हिमहाजलैः । सुद्वारात्परिहर्तव्यैः कुर्वन् क्रीडां मृतस्तु यः ॥

“ नागानां विप्रियं कुर्वन् दग्धश्चाप्यथ विद्युता । गृहीता ये च राज्ञा वै चौर्यदेष्णेण कुत्रचित् ॥

“ परदारान्वरंतश्च रोषात्पतिभिर्हताः ।

३०

“ असमानैश्च संकीर्णश्च डालायैश्च विग्रहम् । कृत्वा तैर्निहतास्तद्वच्चडालादीन्समाश्रिताः ॥

“ क्रोधात् प्रायं विषं वान्हें शस्त्रमुद्वंधनं जलम् । गिरिवृक्षप्रपातं वा ये कुर्वन्ति नराधमाः ॥

“ ब्रह्मदंडहता ये च ये चैव ब्राह्मणैर्हताः । महापातकिनो ये च पतितास्ते प्रकीर्तिताः ॥

“ पतितानां न दाहः स्यान्नाशौचं नास्थिसंचयः । न चाश्रुपातः तर्तव्यो द्युदकस्य क्रिया न च ” ॥ इति ।

हारीतः—“ पाषंडानाश्रितात्मगत्यागिनां नास्त्याशौचम् ” इति । पाषंडाः वेदबाह्याः । अनाश्रिताः अनाश्रमिणः । स्मृत्युत्तरे—

“ चंडालादुदकात्सपाद्वा ह्याणाद्वैद्युतानलात् । दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च मरणं पापकर्मणाम् ॥

“ ये वेश्यापतयो विप्रा ये वै शूद्रान्मोजनाः । ये चान्ये पापकर्मणस्तेषां भस्मांतसूतकम् ” ॥

५ इक्षः (६१९)—

“ व्याधितस्य कदर्यस्य कण्ड्रस्तस्य सर्वदा । क्रियाहीनस्य मूर्खस्य नास्तिकस्य विशेषतः ॥

“ व्यसनासक्तचित्स्य पराधीनस्य सर्वदा । नित्यस्नानविहीनस्य भस्मांतं सूतकं भवेत् ” ॥ इति । दाहपर्यंतं सूतकमित्यर्थः । संवर्चतः—

“ क्रियाहीनस्य सूर्खस्य कदर्यस्य तथैव च । कण्ड्रस्तस्य दंभस्य भस्मांतं सूतकं भवेत् ” ॥

१० अत्र विज्ञानेश्वरः—“ दर्पादिना चंडालादीन्हतुं गतो यस्तैर्मारितस्तस्य ‘सर्वत एवात्मानं गोपायेत्’ इति, विद्यतिक्रमनिमित्पिडोदकाशौचादिनिषेधः । न तु प्रमादासृतस्य ” इति ।

ब्राह्मे—“ प्रमादादेव निःशङ्कमकरमादपि यो नरः । शृंगिदंष्ट्रिनसिव्यालविषविद्युज्जलाश्रिभिः ॥

“ चंडालैर्वाऽथ चोरैर्वा निहतो यत्रकुत्रचित् । तस्य दाहादिकं कुर्याद्यस्मान्न पतितस्तु सः ” ॥ इति ।

संग्रहे—

१६ “ अन्तक्षं शृंगिचोरांत्यविचुच्छस्त्रविषविभिभिः । प्रायानशनतोयादैर्षुते कामात्प्रवृत्तिः ॥

“ प्रमादाद्वृष्टौ सद्यः क्रियाशौचे समाचरेत् । वैधे प्रायादिमरणे व्यहं सबश्च तत्क्रियाम् ” ॥ इति । शृंगिचोरादिभिः कामात्प्रवृत्तिः वृद्धिपूर्वप्रवृत्त्या मृते सति तत्सपिंडानामन्वक्षं भस्मांतमाशौचम् । प्रमादाद्वृष्टौ अवृद्धिपूर्वमरणे सद्यः अविलंबेन क्रियाशौचे कुर्यात् । दाहादिसपिंडयंताः प्रेतक्रियाश्र आशौचं चानुतिष्ठेदिति याचत् । वैधे शास्त्रचोदिते प्रायादिति मरणे व्यहमाशौचं तत्क्रियाः प्रेतक्रियाश्र गार्यः—

“ दुष्क्रिकित्सर्महारोगैः पीडितस्तु पुमान्यादि । प्रविशेज्ज्वलनं दीपिं कुर्यादनशनं तथा ॥

२५ “ अगाधतोयराशैः वा भृगोः पतनमेव वा । गच्छेन्महापथं वाऽपि तुषारगिरिमाद्रात् ॥

“ उत्तमानान्तुयाद्वोक्तानात्मघाती भवेत्कचित् ॥

“ वृद्धः शौचक्रियालुतः प्रत्यारत्यातभिषक्रियः । आत्मानं धातयेद्यस्तु भृगवग्न्यनशनानुभिः ॥

“ तस्य त्रिरात्रमाशौचं तृतीये त्वस्थिसंचयः । तृतीये सूतकं दत्वा चतुर्थे आद्वमाचरेत् ” ॥ इति ।

वसिष्ठः—

३० “ वाराणस्यां मृतो यस्तु प्रत्यारत्यातभिषक्रियः । काष्ठपाषाणमध्यस्थो जान्हवीजलमध्यगः ॥

“ अविमुक्तस्थितस्तस्य कर्णमूलगतो हरः । प्रणवं तारकं ब्रूते नान्यथा कस्याचित्कचित् ॥

“ प्रयागवटशासायां देहत्यागं करोति वा ” ॥ मनुः—

“ यः कामतो महापापं नरः कुर्यात्कथंचन । न तरय निष्कृतिर्दृष्टा भृगवग्निपतनाद्वृते ” ॥

इत्याद्यात्महननं यत्र शाश्वतोऽनुज्ञायते तत्र व्यहमाशौचम् । एतच्चात्महननाभ्यनुज्ञानं युगांतरविषयम् ।

“ प्रायश्चित्तविधानं च विप्राणां मरणांतिक्रम् । भूग्नश्चिपतनं चैव वृद्धादिमरणं तथा ॥

“ कलौ युगे विमान धर्मान्वच्यनाहुर्मनीषिणः ॥ ” ॥ इति कलौ निषेधस्मरणात् । संश्लेष्म—

“ घंघपाषंडपतिप्रवज्यावासिमोदजाः । स्वैरिण्यान्नामिस्तेना गर्भभर्तात्मघातिनः ॥ ५

“ नाशौचार्हास्तदा तृष्णीं दाह्याः पश्चात्तु मंत्रितः । दुर्भूतौ वत्सरांते वा षण्मासांते व्यहाः क्रियाः ॥ ५

“ व्यहं चाधमिहावस्यं नारायणबलिभवेत् ॥ ” ॥ इति । प्रवज्यावासी सन्यस्य तद्वर्महीनः । मोघजः

वृथाजातः क्रियागुणादैः कस्यचिदर्थस्यासंपादकः । स्वैरिणी कुलटा । एतच्च कुलटायाः सद्यःशौचं

स्वैराचारे । अनाश्रमिणः अधिकारे सत्यकृताश्रमाविशेषपरिग्रहाः । गर्भधातिनः भर्तृघातिनः आत्म-

घातिनः । अत्र लिंगमविक्षितम् । एतेवां मरणे सपिंडैराशौचं नानुषेयम् । तदानीं तृष्णीं दाह्याः । पश्चा-

द्वत्सरेऽतीते षण्मासानंतरं वा नारायणबलिं कृत्वा मंत्रवद्वाहादिक्रियाः कार्याः । अत्राधं व्यहमित्यर्थः ॥ १०

अत्र बृहस्पतिः—

“ विषोद्वंधनश्चेण यः स्वात्मानं प्रमापयेत् । मृतोऽमेव्येन लेपव्यो नाग्निसंस्कारमर्हति ” ॥

अंगिराश्च—

“ कामतो मरणं प्राप्ते आस्ये मत्स्यं निवेशयेत् । ब्रह्मप्रसमित्याहुः काष्ठवद्वाहनं भवेत् ” ॥

जावालिः—

“ पतितेऽनशने प्रेते विदेशस्थो शिशौ च न । पांडानाश्रितास्तेनभर्तृच्युः कामगादिकाः ।

१५

“ सुरापा आत्मत्यागिन्यो नाशौचोदकभाजिनः ॥ ” ॥ भग्नुरपि (५।८९)—

“ पाषंडमाश्रितानां च चरंतीनां च कामतः । गर्भभर्तृद्वाहां चैव सुरापीनां च योषिताम् ” ॥

आपस्तंदः—

“ व्यापादयेय आत्मानं स्वयमन्युदकादिभिः । विहितं तस्य नाशौचं नापि कार्योदकक्रिया ” ॥ २०

यमः—

“ नाशौचं नोदकं नाशु न कुर्यात्प्रेतकर्म च । ब्रह्मदंडहतानां च न कुर्यात्कटधारणम् ” ॥

ब्रह्मदंडः ब्रह्मशापः । कटधारणं प्रेतधारणम् ।

आहिताश्चिद्गुर्मरणे । आहिताश्चिद्गुर्मरणे पराशरः—

“ वैतानं प्रक्षिपेदप्सु आवस्थ्यं चतुष्पथे । पात्राणि तु द्वेदग्नौ यजमाने वृथा हते ॥

२५

“ आत्मनस्त्यागिनां नास्ति पतितानां तथा क्रिया । तेषामपि तथा गंगा तोयेऽवस्थापनं हितम् ॥

“ कृत्वा ग्निमुदकं स्थानं दर्शनं वाहनं कथाम् । रज्जुच्छेदाश्रुपातं च तपस्कृच्छ्रेण शुद्ध्यति ” ॥

स्नानानिषेधः प्रेतस्यैव । ज्ञातीनां सद्यःशौचविधानात् । अयं च संस्कारनिषेधो यावद्वत्सरम् ।

तथा च षट्कृशन्मते—

“ गोब्राह्मणहतानां च पतितानां तथैव च । ऊर्ध्वं संवत्सरात्कुर्यात्सर्वमेवौर्ध्वदेहिकम् ” ॥ इति । ३०

संवत्सराद्वूर्ध्वमपि नारायणबलिं कृत्वा कुर्यादित्याह व्यापादः—

“ ये मृताः पापमार्गेण तेषां संवत्सरात्परम् । नारायणबलिं कृत्वा कुर्याद्वूर्ध्वक्रियां द्विजः ॥

“ तत्र त्रिरात्रमाशौचं द्वितीये त्वस्थिसंचयः । त्रुटीये तूदकं दत्वा चतुर्थे श्राद्धमाचरेत् ” ॥

अखंडादर्शी—

“ अब्दाते वाऽथ षण्मासे पुनः कृत्वा तु संस्कृतिम् । त्रिरात्रमशुचिर्भूत्वा पिंडं कुर्यात्क्रियादिकम् ” ॥ ३५

अंगिराः—

“ नारायणबलिः कार्यो दुर्मृतौ दुर्मृतस्य तु । संवत्सरे व्यतीते वा तदर्थे पाद एव वा ” ॥ इति ।

वाद्वारायणः—

“ चंडालोदकसर्पाद्यैर्ये मृताः पापकर्मभिः । तेषामब्दात्परं कुर्यान्नारायणबलिं बुधः ॥

५ “ षण्मासात्परतस्तत्र मुनयः केचिदूचिरे । अन्ये मासत्रयात्पश्चान्नारायणबलिं जगुः ॥

“ सार्धान्मासाच्च परतः केचिदाहुर्महर्षयः । चतुर्विंशाह्नात्पश्चादिति रोमशभाषितम् ” ॥

रोमशः—

“ निर्धातोद्धंधनागन्याद्यैर्ये मृताः पापकर्मणः । नारायणबलिस्तेषां चतुर्विंशाह्नात्परम् ॥

“ कुलोचितानां धर्मणामानन्त्यपरिकल्पनात् । कर्तुः शरीरानित्यत्वाच्चतुर्विंशतिवासरात् ॥

१० “ पश्चान्नारायणबलिः कर्तव्यः स्यान्मनीषिभिः । तदंतःशुभकर्माणि न कर्तव्यानि सूरिभिः ” ॥ इति ।

“ दुर्मृतस्य क्रियाहीनकाले पुंसवनं चरेत् । पित्रोराब्दिककालस्तु यदि तत्र तदा यदा ॥

“ तयोस्तदैव कुर्वीत नान्येषां परतो भवेत् ” ॥ इति ।

दुर्मृतौ प्रायश्चित्तं संस्कारक्रमश्च । अत्र स्मृत्यंतरे विशेषः—

“ यावत्प्रणामसमित्यन्ये यावन्मासत्रयं परे । नास्ति प्रेतक्रियेत्येके प्रायश्चित्तं विदुः परे ॥

“ प्राजापत्यातिकृच्छ्रुं च तसकृच्छ्रुत्रयं तथा । चांद्रायणं ततः कुर्यान्नारायणबलिं तथा ॥

“ कृत्वैतद्वत्सरस्याते विद्यीर्यैर्विद्विहिकम् । षण्मासात् द्विगुणं कार्यं त्रिमासात् द्विगुणं भवेत् ॥

“ चतुर्गुणं विषेषे स्यात्सद्यः पंचगुणं भवेत् ” ॥ षट्विंशत्तमते—

“ पापमाग्निर्मृतौ नृणां संस्कारः परतोऽब्रह्मतः । सामान्योऽयं विषितत्र विशेषविधिरुच्यते ॥

“ मासत्रयाद्वाह्नाणानां द्वृपाणां मासधृक्ततः । वैश्याणां वत्सरात्पश्चाच्छूद्राणां वत्सरद्वयात् ॥

२० “ प्रायश्चित्तं परं कार्यमिति सूक्ष्मविदां मतम् ” ॥ इति ।

सुमातिः—“ सार्धामासात् द्विजानां तु क्षत्रियाणां त्रिमासतः ” इति ।

अत्र विषयमेदेन कालव्यवस्थामाह सुमंतुः—

“ अग्निविद्युत्पयः पातचंडालवाह्नीर्हताः । एकद्वित्रिचतुःपंचषष्ठ्यैः शुद्धिमाप्नुयात् ” ॥ इति ।

एतत्पूर्वोक्तप्रायश्चित्ताकरणविधयम् । तत्कृतौ तु सद्य एव । तथा चापराके—

२५ “ दुर्मृतौ सद्य एव स्यात् संस्कारो हि द्विजन्मनाम् । लब्ध्वा कृच्छ्राणि विप्रेभ्य इति वेदविदां मतम् ” ॥ इति । सद्यः संस्कारप्रकारमाह हारीतः—

“ ब्राह्मणेन वये प्राप्ते चंडालस्य करेण वा । आत्मना शस्त्रनिर्धाते शूद्रवद्वाहयेत् द्विजम् ॥

“ भस्मास्थीनि गृहीत्वा तु विप्राणामनुशासनात् । क्षीरप्रक्षालनं कृत्वा तदस्थि प्रेतवद्विहेतु ॥

“ पुनर्विधानमन्त्रेण यथाविधि समाचरेत् । एवमेव विधिं कुर्यान्मरणे गहिते तथा ” ॥ इति ।

३० चेतोवद्विहर्तानां सद्यः संस्कारं प्रतिषिद्ध्य अचेतोभिर्हतानां नियमेन सद्यः संस्कारमाह कात्यायनः—

“ चेतोवद्विहर्ते सद्यः संस्कारो नोपपथते । अन्यत्र सद्य एव स्यात् संस्कारो द्विजशासनात् ” ॥

कथघोडपि—

“ मनुष्यवर्ज्यं विप्राणां गहिते मरणे सति । सद्य एव क्रिया कार्या विप्राणामनुशासनात् ” ॥ इति ।

देशांतरगतस्य सपिंडस्य स्वाशौचकालाद्वार्धं मरणश्रवणे तत्सपिंडानां सद्यः शौचं विद्यति

३५ पराशरः (३१४)—

“ देशांतरसृतः कथित्समेत्रः श्रूयते यदि । न विरात्रं महोरात्रं सद्यः स्नात्वा शुचिर्भवेत् ” ॥

सगोत्रः सर्पिंडः । असंनिहितदेशस्थसपिंडमरणेऽपि वत्सरादूर्ध्वं सद्यःशौचमुक्तं दीपिकायाम्—

“पुरुषाणां सर्पिंडानां वर्षीत् प्राक्तु मृते सति । वर्षीदुपर्यवगते स्नानमाचमनं भवेत्” ॥ इति ।
बालमरणे विशेषः स्मर्यते—

“अपर्याप्ते तु बालस्य मरणे समुपस्थिते । न स्नानमाचरेच्छुत्वा पर्याप्ते तत्समाचरेत्” ॥ इति ।

गर्भस्नावादिनिमित्ताशौचम् । मातुर्गर्भस्नावादिनिमित्तमाशौचमाह पराज्ञारः— ५

“यदि गर्भो विपद्येत स्रवते चापि येषितः । यावन्मासस्थितो गर्भो दिनं तावन्तु सूतकम्” ॥ इति ।

यदि गर्भस्नावपातौ स्यातां तदा यावत्सु मासेषु गर्भः स्थितस्तावन्माससंख्यासमदिनं मातुः सूत्या-

शौचमित्यर्थः । इदं चतुर्थमासप्रभूत्या सतमात् । अर्वाक्तु विरात्रं स्नावपातौ विविनक्ति स एव—

“आ चतुर्थाद् भवेत्स्नावः पातः पंचमष्टयोः । अत ऊर्ध्वं प्रसूतिः स्याद्वाहं सूतकं भवेत्” ॥ इति ।

सतममासप्रभूतिमातुः प्रसवनिमित्तमाशौचं दशाहं भवतीत्यर्थः । याज्ञवल्क्यः (प्रा. २०)— १०

“गर्भस्नावे मासतुल्या निशाः शुद्धेस्तु कारणम्” ॥ इति । मासतुल्या निशा इति चतुर्थमासमारभ्या सप्तमाद्वेदितव्यम् । मनुरपि (पा४५)—“रात्रिभिर्मासतुल्याभिर्गर्भस्नावे विशुद्धयति” इति । स्रवतिर्यथपि द्रवद्रव्यकर्तृके परिस्पदने प्रयुज्यते तथाप्यत्र द्रवाद्रवसाधारण-रूपेऽधःपतने वर्तते ।

चतुर्थमासाद्वाक्तु यथावर्णशौचमाह मरीचिः—

१५

“गर्भसुत्यां यथामासमूचिरे तूत्तमे च्यहः । राजन्ये तु चतू रात्रं वैश्ये पंचाहमेव तु ॥

“अष्टाहेन तु शूद्रस्य शुद्धिरेणां प्रकीर्तिं” ॥ इति । अयमर्थः—अचिरे चतुर्थमासा-द्वर्चीचीने काले गर्भसुत्यां यथामासं नाशौचं किंतूत्तमे ब्राह्मणवर्णे त्रयो दिवसा मातुः शुद्धिरेत्वः क्षत्रियवर्णे चतूरात्रं मातुः शुद्धिकारणं वैश्यवर्णे पंचाहो मातुः शुद्धिरेतुः शूद्रवर्णस्याद्वाहेन शुद्धिरिति । स्मृतिरत्ने—“यावन्मासत्रयं तावत्व्यहाशौचं विधीयते” ॥ २०

“षण्मासाभ्यन्तरं यावद्गर्भस्नावो भवेद्यदि । तदा माससमैस्तासां दिवसैः शुद्धिरिष्यते ॥

“अत ऊर्ध्वं स्वजात्युक्तमाशौचं तासु विद्यते” ॥ इति षण्मासाभ्यन्तरं यावत्चतुर्थमासमारभ्येत्यर्थः ।

दीपिकायाम्—

“स्नावपातावप्रसवो गर्भनाशास्त्रिधा सृताः । मातुर्मासत्रये स्नावे विरात्रमशुचिर्भवेत् ॥

“चतुर्थादिषु मासेषु मासतुल्यमधं भवेत् । सतमादित्रिमासेषु सूतिकातुल्यता भवेत्” ॥ इति । २५

दशकेऽपि—

“मातुर्गर्भविपत्स्वधं त्रिदिवसं मासत्रयेऽतो यथामासाहं त्रिषुसूतिकाविधिरितः स्नानं पितुः सर्वदा ।

“ज्ञातीनां पतनादिजातमरणे पित्रोद्दशाहं सदा” इति । मासत्रये प्रथमे द्वितीये तृतीये वा मासि गर्भस्नावे

मातुः विरात्रमधं स्यात् । अतःपरं मासत्रये चतुर्थपञ्चमष्टेषु मासेषु यथामासाहं माससमसंख्या-

कान्यहोरात्राणि अवं भवति । अतः परं मासषट्कादूर्ध्वं मातुः सूतिकाविधिः । ब्राह्मण्या दशरात्रमधं ३०

भवति । सर्वदा स्नावपातयोः पितुः स्नानान्तमधम् । ज्ञातीनां पतने स्नानान्तमधमित्यर्थः” ॥

दीपिकायाम्—“गर्भनाशादिसर्वेषु स्नानमेव पितुर्भवेत् ॥

“चतुर्थादित्रिमासेषु ज्ञातीनामाष्टवो भवेत् । पित्रोश्च ब्रातृवन्धूनां दशाहं स्यात्सुतोदये” ॥ इति ।

संग्रहेऽपि—

“ च्यहं मासत्रये मातुर्गर्भस्त्रावे ततः परम् । मासतुल्यान्यहान्यूर्ध्वं घण्मासात्सूतिकाविधिः ॥

“ स्त्रावद्येव पितुः स्नानमन्येषां पतनादि तत् । गर्भनाशश्चतुर्मासे स्त्रावः पातस्ततो द्वयोः ॥ ॥

स्त्रावादि पितुरेव स्नानं नान्यस्य । अन्येषां पितृव्यतिरिक्तानां तत्स्नानं पतनादीत्यर्थः ॥

५ वरदराजीये संग्रहेऽपि—

“संपातातियुत्राष्ट्रवस्त्रिदिवसं तास्मिन्कठोरस्य चेताज्ञातेरप्यथ सप्तमादिषु पितृज्ञात्योर्दशाहं भवेत्” ॥ इति ॥

अत्र चन्द्रिकायां विशेषः—अचिरगर्भस्त्रावे मातुरेवाशौचं न पित्रादिसपिण्डानाम् । तथा च मरीचिः—“स्त्रावे मातुस्त्रिरात्रं स्यात्सपिण्डाशौचवर्णनम्” ॥ इति । यत्तु सुमन्तुनोक्तम्—

“ गर्भमासतुल्या दिवसा गर्भसंसने सद्यःशौचं च ” इति अस्यार्थः—गर्भसंसने चतुर्थे मासि १० गर्भस्त्रावे मातुश्चतुरात्रमाशौचं सपिण्डपुरुषस्य सद्यःशौचमिति ।

याज्ञवल्क्यश्च—“ यृते स्नानेन शुद्ध्यन्ति गर्भस्त्रावे च गोत्रिणः ” ॥ इति ।

वृद्धवस्त्रिष्ठोऽपि “गर्भस्त्रावे मासतुल्या दिवसा स्त्रीणाम् । स्नानमात्रमेव पुरुषस्य ईषत्कठिनगर्भस्त्रावेतु त्रिरात्रम् ” इति । एतत्तु चतुर्थमासजातगर्भस्त्रावविषयमिति व्यक्तम् । मासान्तरे ईषत्कठिनस्यैवासंभवात् ।

अस्य वचनस्य तात्पर्यार्थः—चतुर्थे मृदुतया ईषत्कठिनतया वा गर्भस्त्रावे मातुश्चतुरात्र-१५ माशौचम् । सपिण्डपुरुषस्य मृदुतया स्त्रवे सद्यःशौचम् । ईषत्कठिनतया स्त्रावे त्रिरात्रमाशौचमिति ।

पुरुषप्रहदत्तसपिण्डस्त्रीणां नाशौचम् । यत्तु मरीचिना सपिण्डस्त्रीपुंससाधारण्येन त्रिरात्रमुक्तम् । “पाते मातुर्यथामासं पित्रादीनां दिनत्रयम्” इति तत्पञ्चमषष्ठमासविषयं मासान्तरे गर्भपातासंभवात् ।

यत्कृतम् “सद्यःशौचं सपिण्डानां गर्भस्य पतने सति” इति तत्पत्रुर्थमासान्तर्गतमृदुरूपगर्भस्त्रावविषयम् । तत्तेव वृद्धवस्त्रिष्ठेन सपिण्डपुरुषस्य सद्यःशौचविधानात् । स्त्रावे पातशब्दो मातुर्जठरा-

२० द्विहिनीर्गर्भनगुणेन स्त्रावेण साम्याद्वर्तते । मुख्यार्थपरत्वे पूर्वोक्तवचनविरोधापत्तेरिति । एवं चतुर्थे मृदुतया स्त्रावे सपिण्डानां सद्यःशौचं ईषत्कठिनतया स्त्रावे त्रिरात्रमाशौचं सपिण्डपुरुषाणाम् ।

स्त्रीणां तु नास्ति । पञ्चमे षष्ठे च मासे स्त्रीपुंससाधारण्येन सपिण्डानां त्रिरात्रमाशौचमिति चन्द्रिकायां निर्णीतम् । विज्ञानेश्वरीये तु—“सद्यःशौचं सपिण्डानां गर्भस्य पतने सति” इति सपिण्डानां सद्यःशौचविधानं मृदुर्ग्रभपतनविषयम् । यत्पुनर्वसिष्ठवचनम् (४।३४)—“ऊन-

२५ द्विविधेऽप्ते गर्भपतने सपिण्डानां त्रिरात्रम् ” इति तत्पञ्चमषष्ठयोः कठिनगर्भपतनविषयमिति । एतदेवाभिप्रेत्योक्तं शतके—“पाते सवस्तु कठिने च्यहं पित्रादिषु स्मृतम्” इति । पाते द्रवात्मके ज्ञातीनां सद्यःस्नानं कठिनपाते च्यहमित्यर्थः । स्मृतिरत्ने—

“स्त्रावे मातुस्त्रिरात्रं स्यात्सपिण्डाशौचवर्णनम् । पाते मातुर्यथामासं पित्रादीनां दिनत्रयम् ” ॥ इति । स्मृत्यर्थसारे—“चतुर्मासाभ्यंतरे गर्भनाशः स्त्राव उच्यते । तत्र स्त्रावे आयमासत्रये मातुस्त्रिरात्रमा-

३० शौचं । चतुर्थे चतुरात्रम् । सगोत्रसपिण्डानां सद्यःस्नानेन सद्यःशूद्धिः । पञ्चमषष्ठयोर्गर्भनाशः पाते उच्यते । पाते मातुर्गर्भमाससंस्यासमदिनमाशौचम् । सपिण्डानां त्रिरात्रं सप्तममासप्रभृतिप्रसव उच्यते ।

प्रसवे जनननिमित्तमाशौचं पूर्णं दशाहादिकं सर्वेषां यथावर्णं भवति । समानोदकानां त्रिरात्रम् ” इति ॥

षडशीतौ तु—

“ त्रिदिनं त्रिषु मासेषु चतुर्थेषु चतुर्दिनम् । स्त्रावे तु मातुरेव स्यान्न ज्ञातीनां न वै पितुः ॥

“ पञ्चमे पञ्चषष्ठे षड् दिवसाः पातस्तकम् । मातुरित्थमथान्येषां पितृश्च त्रिदिनं समम् ” ॥ इति ।

स्मृत्यंतरे—

“ स्नावे चैव पितुः स्नानं सपिंडानां न विवते । चतुर्थं तु सपिंडानां शुद्धिः सवो जलाप्लवात् ॥

“ पाते तेषां त्रिरात्रं स्यात्पितृश्च ब्रातुरेव हि । प्रसवे जननाशौचं सपिंडानां तु विवते ॥

“ सोदकानां वृतीयांशं बांधवानां न चैव हि ” इति । यत्तु यमेनोक्तम्—

“ अदंतजाते तनये शिशौ गर्भच्युते तथा । सपिंडानां तु सर्वेषामहोरात्रमशौचकम् ” ॥ इति ५
तत्परोक्षविषयम् । सूतिकाशौचम् । सप्तममासप्रभृति सर्ववर्णस्त्रीणां स्वजात्युक्तमाशौचम्—

“ अत ऊर्ध्वं प्रसूतौ तु दशाहं सूतकं भवेत् ।

“ क्षात्रियो द्वादशाहेन वैश्यः पंचदशेन तु । शुद्ध्येत् शूद्रस्तु मासेन वर्णशौचमिदं स्मृतम् ” ॥

इति स्मरणात् । एतच्च मातापित्रादिसाधारणाशौचभिप्रायम् । यत्तु प्रचेतसोक्तम्—

“ सूतिका सर्ववर्णानां दशाहेन विशुद्ध्यति । ऋतौ तु न पृथक्स्त्रीणां सर्ववर्णेष्वयं विधिः ” ॥ इति १०

स्त्रीणां रजोदशेन यद्विरात्राशौचविधिः स सर्ववर्णेष्वविशिष्ट इत्यर्थः । अत्र सर्ववर्णानां “ सूतिका

दशाहेन शुद्ध्यति ” इत्येतत्प्रसवमयासृङ्गनिःसरणप्रायत्यप्रयुक्तयुग्रवयपरिहरणनिमित्तभूताशौचाभि-
प्रायम् । ऋतुमत्याशौचसाहचर्यात् । अत्र सर्वशब्दः शूद्रेतरवर्णेषु संकोचनीयः । यदाह पारस्करः—

“द्विजातिः सूतिका या स्यात्सा दशाहेन शुद्ध्यति । त्रयोदशेऽन्हि संप्राप्ते शूद्रा शुद्ध्यत्यसंशयः ” ॥

संवर्त्तश्च—

“ अजा गावो महिष्यश्च ब्राह्मण्यथ प्रसूतिकाः । दशरात्रेण शुद्ध्यन्ति भूमिष्टं च नवोदकम् ” ॥ इति

दशाहात्परं सत्यपि सूतके दशाहे शुद्ध्यभिधानं वाक्यश्रवणदर्शनादिनिषधविषयम् । “ दशाहदशेनं

वाक्यं सूतिकायास्त्यजेत्ततः ” इति स्मरणात् । दशाहात्परं सूतिकायाः कर्मानहृत्वलक्षण-
मात्रमेव सूतकं न तु दशाहवद्दिनरीक्ष्यत्वादिलक्षणम् । तथा पैठीनसिः—“ सूतिकां पुत्रजननां

विंशतिरात्रेण कर्माणि कारयेन्मासेन स्त्रीजननीम् ” इति ।

१५

२०

अत्र चंद्रिकायाम्—“ कर्माण्यत्रादधार्थानि दानादीनि विवक्षितानि । विंशतिरात्रेण

गतेनेत्यर्थः । प्रसवदिनमारभ्य विंशतिदिनेष्वतीतेषु दानादिधर्मा भवन्तीत्यर्थः । एवं च सूतिकायां

असृङ्गनिःसरणनिबन्धनमप्रायत्यं युग्रवयपरिहरणादिहेतुभूतं द्विजातिषु दशरात्रपर्यंतं अस्पृश्यत्वादि-

हेतुभूतं स्वजात्युक्तदशद्वादशपंचदशाहपर्यंतदानादिवर्मानधिकारलक्षणं तु द्विजातिषु पुत्रजनन्यां

विंशतिदिनपर्यंतं स्त्रीजनन्यां मासपर्यंतमित्यवगत्यस्य ” इति । विज्ञानेश्वरोऽपि—“ माता शुद्धे- २५

दशाहेन ” इत्येतत्संव्यवहारयोग्यतामात्रम् । अदृष्टार्थेषु पुनः कर्मसु पैठीनसिना विशेष उक्तः—

“ सूतिकां पुत्रजननां विंशतिरात्रेण कर्माणि कारयेन्मासेन स्त्रीजननीम् ” इति ।

वसिष्ठः—

“ सूतकांते भवेन्नारी व्यवहारार्हतां गता । श्रौतस्मार्तादिकार्येषु स्त्रीप्रसूर्मासतः शुचिः ॥

“ तथा विंशतिरात्रेण योग्या पुंप्रसवा तु वै ” ॥ इति ।

३०

स्मृत्यर्थसरोऽपि—“ सूतिकास्ववर्णशौचे गते व्यवहारयोग्यैव । अदृष्टार्थेषु कर्मसु तु पुत्र-
प्रसूर्विंशतिरात्रेण स्त्रीप्रसूर्मासेन शुद्ध्यति । मासोऽत्र सावनो ज्येषः ” इति ।

एवं च विज्ञानेश्वरादिषु प्रसवदिनमारभ्य विंशतिरात्रादिकं मातुराशौचं प्रतीयते ।

स्मृतिचन्द्रिकायां तु प्रसवदिनमारभ्येति कण्ठरवेणोक्तम् । आशौचशतककरेण सूतिकाया-

दशमदिनविहितस्मानानन्तरदिनमारभ्य विंशतिदिनानि संभूय मासमिति एवं स्त्रीजनने चत्वारिंश-दिनानीत्युक्तं शिदाचारानुसारेण ।

“ चत्वारिंशाद्विनानि स्तुर्जनन्याः स्त्रीप्रसूतके । व्रिंशत्पुंप्रसवे ज्ञातेदशाहमुभयोरपि ” ॥ इति । अथमेवार्थो दशकेऽपि प्रतिपादितः ।

५ प्रसवाशौचम् । यतु चतुर्विशातिमते उक्तम्—

“ अधस्तान्नवमान्मासाच्छुद्धिः स्यात्प्रसवे सदा । मृते जीवे पिता तस्मिन्नहोभिर्माससंख्यया ” ॥ इति एतच्चंद्रिकायां व्याकृतम्—अधः नवममासात्सप्तममासादारभ्येति शेषः । तदेतत्सूतिकाव्यतिरिक्त-सपिंडविषयम् । सूतिकादिसर्वसपिंडविषयत्वे अत उर्ध्वं स्वजात्युक्तमाशौचं तासु विद्यत इति पूर्वोक्तवचनविरोधापत्तेः । एवं च यदुक्तं विष्णुना—“ ब्राह्मणस्य सपिंडानां जननमरणयोर्दशाह-१० माशौचं द्वादशाहं राजन्यस्य पंचदशाहं वैश्यस्य मासं शूद्रस्य ” इति तदेतद्विष्णुवचनं “ नवमे दशमे वाऽपि प्रब्रह्मः सूतिमासृतैः । निःसार्थते बाण इव यंत्रातिक्रेण सज्वरे ” (ग्रा. ८३) इति याज्ञवल्क्योक्तनवमदशममासप्रसवविषयं वेदितव्यमिति स्मृतिरत्नेऽपि । यतु चतुर्विशातिमते ‘अधस्तान्नवमान्मासात्’ इति अस्यार्थः सप्तममासादारभ्य नवममासाद्वाक् प्रसवे सति पित्रादीनां माससंख्यया तैरहोभिःशुद्धिः । सूतिकाया दशारात्रं नवममासादारभ्य सपिंडानां दशाहेन शुद्धिरिति । १५ एवं च सप्तमे अष्टमे वा मासि प्रसवरूपे गर्भनाशे सति पितृभ्रातृजातीनां यथाक्रमं सप्ताहमष्टाह-माशौचं भवति । नवमे दशमे वा प्रसर्वे सति दशाहमाशौचमिति चंद्रिकास्मृतिरत्नमाधवीयादौ स्थापितम् । अन्ये तु “ अधस्तान्नवमान्मासात् ” इत्येतत् मावृपित्रावृद्ध्यतिरिक्तज्ञातिविषयम् ।

“ सप्तमे वाऽष्टमे वाऽपि नारीणां गर्भपातने । मातापित्रोदशाहं स्यात्सोदराणां तथैव च ” ॥ इति स्मरणादित्याहुः । अपरे तु “ जातमृते मृतजाते वा सपिंडानां दशाहम् ” इति हारीतस्मरणात् २० सप्तममासप्रभूति मृतजाते जातमृते वा सपिंडानां जनननिमित्तं पूर्णमाशौचमिति विज्ञानेश्वरेणाभिधानात् “ सप्तमादिषु पितृजात्योदर्शाहं भवेत् ” इति वरद्राजीयेऽभिधानात्

“ मृतजातेऽपि वा जातमृते वा पतनात्परं ज्ञातीनां सूतकं पूर्णम् ” इति हारीतशासनमिति शतकेऽभिहितत्वाच्च सप्तमाष्टमयोरपि ज्ञातीनां पूर्णमाशौचमित्याहुः ।

अत्र व्यवस्थामाहुः—संनिहितानां पितृभ्रातृरूपसपिंडानां सप्तमाष्टमयोः पूर्णमाशौचम् ।

२५ “ मातापित्रोदशाहं स्यात्सोदराणां तथैव च ” इति मनुना विशिष्य स्मरणात् पितृभ्रातृव्यतिरिक्तव्यवहितसपिंडविषयम् । अधस्तान्नवमान्मासादिति नवममासमारभ्य प्रसवनिमित्तदशाहादिसूतकं सर्वसपिंडानामविशेषेण भवति । तत्र हि प्रसवो मुख्यः । तथा च श्रूयते “ दशमे मासि सूतवे ” इति । उपनिषदि च “ दश वा नव वा मासानन्तःशायित्वा यावद्वाऽथ जायते ” इति ।

वर्णविशेषाशौचम् । तत्र यथावर्णमाशौचमाह दक्षः—

३० “ शुद्ध्येद्विप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूपतिः । वैश्यः पंचदशाहेन शूद्रो मासेन शुद्ध्यति ” ॥ याज्ञवल्क्यश्च (ग्रा. २२) —

“ क्षत्रस्य द्वादशाहानि विशः पंचदशौव तु । व्रिंशद्विनानि शूद्रस्य तदर्धं न्यायवर्तिनः ” ॥ इति । न्यायवर्तिनः द्विजशूद्रशुश्रावादिनिरत्स्य । मनुरपि (५१५८) — “ अशुद्धा बांधवाः सर्वे सूतकेऽपि तथैव च ” इति । बांधवाः सपिंडाः । तथैव दशाहमित्यर्थः । बोधायनोऽपि (१५१९०) ३५ “ सपिंडेष्वा दशाहमाशौचम् ” इति ।

संवर्तोऽपि—

“ जातस्यापि विधिर्दृष्टे एष एव मनीषिभिः । दशरात्रेण शुद्ध्येत वैश्वदेवविवर्जितः” ॥ इति ।

व्यासोऽपि—

“ दशाहं शावमाशौचं सपिंडेषु विधीयते । जननेऽप्येवमेव स्यान्निपुणां शुद्धिमिच्छताम् ” ॥ इति । स्मृत्यंतरेऽपि—“शावमाशौचं दशरात्रं जननेऽप्येवम्” इति । एतदशरात्राशौचं ब्राह्मणविषयम् । ५ संग्रहेऽपि—

“ दशाहं द्वादशाहं च पक्षं मासमिति क्रमात् । ब्रह्मक्षत्रियविद्युश्वद्वर्णानां पूर्णसूतकम् ” ॥ इति । मुख्यकर्तुराचं तावदितिवचनं शुभकर्मन्तर्हत्वपरम् । “एकोद्दिष्टान्त एव स्यात् संस्कर्तुः शुद्धता त्वधात्” इति वचनात् । स्मृत्यंतरे तु क्षत्रियादीनां दशाहाद्योऽप्याशौचकल्पा दर्शिताः ।

यथाह पराशरः—

“ क्षत्रियस्तु दशाहेन स्वर्कर्मनिरतः शुचिः । तथैव द्वादशाहेन वैश्यः शुद्धिमवाप्नुयात् ” ॥

तथा च शातातपः—

“ एकादशाहाद्राजन्यो वैश्यो द्वादशभिस्तथा । शुद्धो विंशतिरात्रेण शुद्ध्यते मृतसूतके ” ॥ इति ।

वसिष्ठस्तु (४१८-२९)—“ पंचदशरात्रेण राजन्यो विंशतिरात्रेण वैश्यः ” ॥ इति ।

अंगिरास्त्वाह—

“ सर्वेषामेव वर्णानां सूतके मृतके तथा । दशाहाच्छुद्धिरथ वा इति शातातपोऽवरीत् ” ॥ इति ।

अत्र विज्ञानेश्वरः (पृ. १८० पं. ६-७)—“एवमनेकोच्चावचाशौचकल्पाः स्मृतिषु दर्शिताः । लेषां लोकसमाचाराभावान्नातीव व्यवस्थादर्शनमुपयोगीति नात्र व्यवस्था प्रदृश्यते ” इति ।

अनुलोमप्रतिलोमाशौचम् ।

यदा पुनर्ब्राह्मणादीनां क्षत्रियाद्यः सपिंडा भवांति तत्राह हारीतः—

“ दशाहाच्छुद्ध्यते विप्रो जन्महानिषु योनिषु । षड्भिष्ठिभिरथैकेन क्षत्रविद्युश्वद्योनिषु ॥

“ शुद्धविद्युक्षत्रियाणां तु ब्राह्मणे संस्थिते सति । दशरात्रेण शुद्धिः स्यादित्याह कमलोद्ध्रवः ” ॥ इति । एतदविभक्तविषयम् ।

“ क्षत्रविद्युश्वद्जातीनां यदि स्तो मृतसूतके । तेषां तु पैतृकाशौचं विभक्तानां तु मातृकम् ” ॥ इत्यापस्तंस्मरणात् । विष्णुरप्याह (२२१२२-२६)—“ क्षत्रियस्य विद्युक्षेषु सपिंडेषु २५ षड्गत्रित्रात्राभ्यां वैश्यस्य शुद्धे सपिंडे षड्गत्रेण शुद्धिः । हीनवर्णानां तूक्षेषु सपिंडेषु जातेषु मृतेषु वा तदाशौचव्यपगमे शुद्धिः ” इति । पराशरः—

“ एकपिंडस्तु दायादाः पृथग्दारनिकेतनाः । जन्मन्यपि विपत्तौ च तेषां तत्सूतकं भवेत् ” ॥ इति ।

एकपिंडाः उत्तमवर्ण उत्पादको येषां ते तथा पृथग्दारनिकेतनाः हीनवर्णाः त्रियः निकेतनान्युत्पत्ति-स्थानानि येषां ते दायादाः पुत्राः तत्सूतकमृतमवर्णसंबन्धाशौचमित्यर्थः ।

बोधायनेनाविशेषेण दशाह इत्युक्तम्—

“ क्षत्रविद्युश्वद्जातीया ये स्युविप्रस्य बांधवाः । तेषामाशौचे विप्रस्य दशाहाच्छुद्धिरिष्यते ” ॥ इति ।

पराशरे तु विशेषोक्तम्—“ षड्गत्रं स्यात् त्रिरात्रं स्यादेकरात्रं क्रमेण तु ” इति ।

अनयोश्च पक्षयोरापदनापद्विषयत्वेन व्यवस्था । संकरजातीनां शुद्धेष्वंतर्भावात्तेषां शूद्रवदा-शौचम् । तथा भनुः (१०४१)—“ शुद्धाणां तु सधर्माणः सर्वे तद्वंशजाः स्मृताः ” इति ।

ब्राह्मेऽपि “शौचाशौचं प्रकुर्वति शूद्रवद्वर्णसंकराः” इति । अनुलोमप्रतिलोमानामाशौचविशेष-माहापस्तंवः—

“सर्वेषामनुलोमानामाशौचं मातृवर्गवत् । पैतृकं प्रतिलोमानामाशौचं सन्द्विरिष्यते” ॥ इति । शूद्रप्रतिलोमानां त्वाशौचाभाव एव । यदाह हारीतः—“न शूद्रप्रतिलोमानामाशौचं वाऽस्ति १५ किंचन” । जावालिः—

“मासं शूद्रस्य शेषाणां सदाशौचमिति स्थितिः । तथापि मरणे तेषां स्नानमात्रं विधीयते” ॥ विज्ञानेश्वरे च “प्रतिलोमा धर्महीनाः” (गौतम सू. ४२०) इति ।

१० समानोदकाशौचम् । समानोदकाशौचमाह भनुः (५७०)—“जन्मन्येकोदकानां तु त्रिरात्राच्छुद्विरिष्यते” । पराशरः—“दिनत्रयेण शुध्यन्ति ब्राह्मणाः प्रेतसूतके” । ब्राह्मणाः समानोदका इति शेषः । तथा च जावालिः—

“दशाहेन सपिंडानां शुद्धिः स्यानु त्रिरात्रतः । समानोदकानामपि गोत्रजानामहः स्मृतम्” ॥

देवलः—“समानोदकानां व्यहं गोत्रजानामहः स्मृतम्” इति । बृहस्पतिरपि—

“दशाहेन सपिंडास्तु शुध्यन्ति प्रेतसूतके । त्रिरात्रेण सकुल्यास्तु स्नात्वा शुध्यन्ति गोत्रजाः” ॥ इति ।

सकुल्याः समानोदकाः । स्नानं तु मरणविषयम् । जन्मनि सगोत्रस्य स्नानाभावात् । संग्रहे—

१५ “जाते च सूतके प्रेते व्यहं सद्योव्रहाद्यः” इति । उपनयनात्पूर्वं मरणे सद्यःशुद्विरित्यर्थः । सजातीयसपिंडच्यम् । सजातीयेषु सापिंडचावधिमाहतुः दांखलिग्नितौ—

“सपिंडता तु सर्वेषां गोत्रतः सापौरुषी” इति । यतः प्रभृति संतानविश्लेषः स कूटस्थः । तत्संतानेषु तमादिं कृत्वा गणिता: पुत्रपौत्राद्यः सप्तपुरुषपर्यंताः सपिंडाः । तेषां सर्वेषां कूटस्थसंततिजातानां गोत्राः । एकगोत्रलक्षणोपाधिसन्दर्भे सति सपिंडता भवतीत्यर्थः । एवं च कूटस्थादूर्ध्वस्थस्थस्थस्थी-२० पुंससंततिजातानां दौहित्रपौत्राणां गोत्रभेदादन्योन्यमसपिंडता मंतव्या । माधवीये—

“लेपभाजश्वतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिंडभागिनः । पिंडदः सप्तमस्तेषां सापिंड्यं सप्तपौरुषम्” ॥ इति । स्मृत्यंतरेऽपि—

२५ “ऊर्ध्वं पंचसु पित्रादिपवदः पुत्रादिपचसु । स्मृतं सजातिसापिंड्यमेतत्संततिजेष्वपि” ॥ अत्र दात्रूकूटस्थव्यतिरेकेण पंचसु सापिंडन्यमरणं वेदितव्यम् । ततश्च ताभ्यां सह सप्तपुरुषमित्यर्थः । वौधायनः (१५१९१) “सपिंडता त्वा सप्तमात्” इति । स्मृत्यन्तरे—

“सर्वेषामेव वर्णानां विज्ञया सप्तपूरुषी । सपिंडता ततः पश्चात्समानोदकधर्मता” ॥ मनुरपि (५६०)—

३० “सपिंडता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते । समानोदकभावस्तु जन्मनाम्नोरवेदने” ॥ सप्तमे पुरुषे अतिक्रांते तदृच्छं सपिंडता निवर्तते इत्यर्थः । स्मृत्यंतरेऽपि—“समानोदकभावस्य निवृत्तिः स्यादवेदने” इति । व्याघ्रः—

“समानोदकभावस्त्वनुवर्तेता चतुदशीत् । जन्मनाम्नोः स्मृतेरेके तत्परं गोत्रमुच्यते” ॥ इति । जन्म च नाम च जन्मनामी । तयोः स्परणं यावत्तावत्समानोदकभाव इत्यन्ये मन्यन्ते । ततः परं निवर्तते इत्यर्थादुक्तम् । पारस्करः (३१०१६)—“आ सप्तमात्सापिंड्यमा दशमात्समानोदकत्वम्” इति ।

दीपिकायाम्—

“अष्टमात्राक्षरपिंडाः स्युद्दिविधा अष्टमाद्यः । त्रयः समानोदक्तव्स्मरणं विदेशस्थविषयम् । आ चतुर्दशात्समानोदक्तव्स्मरणं संनिहितदेशवर्तिषु चतुर्दशपुरुषादूर्ध्वमपि स्नेहोपलालनादिद्वारा जन्मनामवेदनेऽपि समानोदक्तव्ये निवृत्तिपरम् । “जन्मनाम्नोरवेदने” इति भनुवचनं संनिहितदेशवर्तिषु बंधुत्वपरिपालनाद्यभावेन ५ जन्मनामवेदनाभावे चतुर्दशपुरुषादर्वागपि समानोदक्तव्यनिवृत्तिपरम् । “आ सप्तमाद्वामद्वा स्मानग्रामवासे यावत् संवंधमनुस्मरेयुः” इति वासिष्ठस्मरणात् । सगोत्रेषु व्यवस्था चांद्रिकायां दर्शिता—“जन्मनाम्नोरस्मरणेन समानोदक्तभावो येषां निवृत्तस्ते गोत्रजाः स्नात्वा शुद्ध्यन्ति । येषां जन्मनाम्नोः स्मरणे सत्यापि चतुर्दशपुरुषातिक्रमात् सगोत्रत्वं तेषां न स्नानमात्राच्छुद्धिः ‘समानोदकानां व्यहं गोत्रजानामहं स्मृतम्’ इति जाबालिवचनस्यैवंविधगोत्रजविषयत्वात्” इति । १० सप्तपौरुषसपिंडता ब्राह्मणादिसवर्णेषु समाना । विजातीयसापिण्डर्यं कन्यायाः सापिण्डयम् । विजातीयेषु त्रिपुरुषमेव सापिंड्यम् । यदाह पाराशरः—

“सपिण्डता तु पुरुषे सत्तमे विनिवर्तते । सजातीयेषु वर्णेषु चतुर्थे भिन्नजातिषु” ॥ कूटस्थ-सजातीयेषु सपिण्डता सप्तमादूर्ध्वं विनिवर्तते । विजातीयेषु त्रिपुरुषादूर्ध्वं विनिवर्तते इत्यर्थः । १५ तथा च शातातपः—

“पुत्राणामसपिंडानामप्रत्तानां च योषिताम् । सपिंडता तु निर्दिष्टा पितृपक्षे त्रिपुरुषी” ॥ इति । असपिंडानां विजातीयानां अप्रत्तानां अदत्तानामनूढानामित्यर्थः । स एव—

“यदेकजाता बहवः पृथक्षेत्राः पृथग्जनाः । एकपिंडाः पृथक्शौचाः पिंडस्त्वावर्तते त्रिषु” ॥ एकस्माद्ब्राह्मणादेजीताः एकजाताः । पृथक्षेत्राः भिन्नजातीयासु स्त्रीषु जाताः । अत एव पृथक्क-जनाः । एकपिंडाः सपिंडाः । पिंडस्त्वावर्तते त्रिषु । तेषां त्रिपुरुषमेव सापिंड्यमित्यर्थः । २० व्यासोऽपि—

“ये त्वेकजाता बहवो भिन्नयोनय एव च । भिन्नवर्णाश्च सापिण्डर्यं भवेत् तेषां त्रिपुरुषम्” ॥ इति । बृद्धपराशरोऽपि—“तावत्तस्तुकं गोत्रे चतुर्थपुरुषेण तु” । तत्स्तुकं भिन्नजातीयसंततिविषयोक्तं सूतकं तावद्यावत्रिपुरुषं चतुर्थपुरुषेण तु निवर्तत इत्यर्थः । यत्तु पराशरेण (३१०-११)—सजातीयेषु पंचमादिषु सापिंडयनिवृत्तिपूर्वकं आशौचतारतम्यमुक्तं २५

“दायाद्विच्छेदमपोति पंचमो वाऽत्मवंशजः । चतुर्थे दशरात्रं स्यात्पद्मिनाः पुंसि पंचमे ॥

“षष्ठे चतुरहाच्छुद्धिः सत्तमे तु दिनत्रयात्” ॥ इति । आत्मवंशजः पंचमः । वाशब्दात्पद्मः सप्तमो वा दायात्पिंडाद्विच्छेदमपोति । पितृपक्षे कूटस्थमारभ्य गणनायां चतुर्थे दशरात्रमाशौचं पंचमे षड्ग्रन्तमित्यादि । यदपि मनुनोक्तं (११८६)—

“त्रयाणामुदकं कार्यं त्रिषु पिंडः प्रवतते । चतुर्थः पिंडदातैषां पंचमो नोपपद्यते” ॥ इति । ३० यदपि गौतमेनोक्तम् (१४।१२)—“पिंडनिवृत्तिः पंचमे त्रयाणामेकमुदकं कार्यं सत्तमे वा” इति “सापिण्डर्यं सप्तपुरुषम्” इत्यादि स्मृत्यंतरे—वचनस्यास्य च पराशरद्विवचनस्य विकल्पे दृष्टव्यः इति । माधवीये—एतच्छिष्टाचारविरुद्धत्वाद्युगांतरविषयत्वेन योजनीयमिति । स्मृतिरत्न-विज्ञानेश्वरीयादविहितम् । यत्तु याज्ञवल्क्येनोक्तम् (आ. ५३)—“पंचमात्सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्था” इति । एतच्च कन्याविषये पंचमपर्यंतं सापिंडयप्रतिपादनं विवाहनिषेधार्थम् । आशौचविषये तु त्रिपुरुषमेव कन्यासापिंडयम् । ३५

तथा च वसिष्ठः (४१८)—“ अप्रत्तानां तु स्त्रीणां सापिंडचं त्रिपुरुषं विज्ञायते । ” शंखच्च—“ पुत्राणामसवर्णनामप्रत्तानां च योषिताम् । सपिंडता विनिर्दिष्टा पितृपक्षे त्रिपुरुषी । ” इति ।

अद्विस्मृतौ—“ स्त्रीषु त्रिपुरुषं ज्ञेयं सपिंडत्वं द्विजोत्तमाः । ” इति । ब्रह्मपुराणे च—

“ सपिंडता तु कन्यानां सवर्णानां त्रिपुरुषी । एकोदकास्ततश्चोर्ध्वं निर्दिष्टास्तु त्रिपुरुषाः । ” इति ।

५ स्मृत्यर्थसारे—“ स्त्रीषु सापिंडचं त्रिपुरुषमेवाप्रत्ताम् । ” इति । प्रत्तानां तु स्त्रीणां सप्तपुरुषमेव सापिंडचम् । यदाह व्यासः—

“ प्रत्तानां तु तथा स्त्रीणां सपिंडचं सप्तपुरुषम् । नारीणां भर्तुसापिंडचं प्राह देवः प्रजापतिः । ” इति ।

स्मृत्यंतरेऽपि—

“ स्वगोत्राद्भूत्यते नारी विवाहात्सप्तमे पदे । एकत्वं सा गता भर्तुः पिण्डे गोत्रेऽथ सूतके । ” इति ।

१० अप्रत्तस्त्रिया जन्मनि मरणे चाशौचव्यवस्था कृता शतके—

“ आ त्रिपुरुषमेवादं कन्याया मृतिजन्मनोः । आ सप्तपुरुषं पुंसः सापिंडचं च तथा द्वयोः । ” कन्याया मृतिजन्मनोः सतोर्यावत्त्वयः पुरुषा अनुक्रांता भवति तावद्वं भवति । पुंसः पुरुषस्य मृति-जन्मनोरा सप्तपुरुषमधं भवति । उभयत्राऽभिविधौ । ततश्चावधिभूतानां पुरुषाणां तत्त्वपुत्राणां चावधिमतां सर्वेषामधं भवति । तथा द्वयोः स्त्रीपुंसयोः कन्याविषये त्रिपुरुषं सापिंडचम् । पुरुषविषये १५ सप्तपुरुषमित्यर्थः । अत्र कूटस्थानीयत्वात् कूटस्थभ्रातुरप्याशौचं भवति । तथा स्मृत्यंतरे—

“ आत्मपुत्रपितृभ्रातुर्भ्रातृव्यस्त्रीप्रसूतके । दशरात्रेण शुद्ध्यन्ति नान्येषां सूतकं भवेत् । ” आत्मशब्देन जनक उच्यते । तेन पुत्रादयः प्रत्येकमभिसंबध्यते ।

दीपिकायाम्—

“ पुत्री पौत्री तथा भ्रात्री तथा सहजपुत्र्यपि । पितुः सहजपुत्री च पंचानां सूतिकाविधिः । ” ॥

२० संग्रहे च—

“ कन्यकाजनने भ्रातृपितृत्तद्वातृतस्तुताः । पितामहश्च तद्वाता शुद्ध्यन्ति दशरात्रतः । ” इति । संग्रहान्तरे च—

“ पुंसि जाते सपिंडानां स्त्रियां पित्रोः पितुः पितुः । सोऽदरशब्दो भिन्नोदरस्याप्युपलक्षकः । त्रिपुरुषान्तर्वर्तिभिन्नोदराणां २५ सर्वेषामिदं सूतकं समानम् । तत्र विशेषः स्मर्यते—

“ भिन्नोदरस्य भार्या तु स्त्रीप्रसूता भवेद्यदि । भ्रातुर्दशाहमाशौचं तत्पुत्रस्य न विद्यते । ” इति । भिन्नोदरभ्रातृपत्न्याः पुत्रां जातायां भिन्नोदरभ्रातुरेवादं न तत्पुत्रस्येत्यर्थः । यत्तुक्तमङ्गिलमृतौ—

“ पुंजन्मनि सपिंडानां दशाहाच्छुद्धिरिध्यते । स्त्रीजन्मनि सपिंडानां च्यहाच्छुद्धिरिध्यते । ” इति । अत्र च्यहादेक्ष्यापद्विषयं त्रिपुरुषव्यतिरिक्तसमानोदकविषयं वा । यतस्तत्रैवोक्तम्—

३० “ च्यहादेकोदकानां च एकाहं सोदके केचित् ” इति । एकाहमिति सगोत्रविषयम् । अत्र कन्यासपिंडानां भ्रातृपितृमहानां तत्सुतानां पितामहभ्रातुश्च दशाहं सूतकम् । कन्या-सोदकानां चतुर्थपञ्चमषष्ठानां च्यहं सूतकम् । सप्तमस्य एकाहमिति केचित् । अन्ये तु कन्या-सपिंडानां त्रिपुरुषांतर्वर्तिनामेव दशाहं सूतकं सोदकानां नास्ति च्यहादेकोदकानामित्येतत्पुंप्रसव-विषयमित्याहुः । अत्र यथास्वदेशाचारं व्यवस्था ।

अपरे स्त्रीपुंससाधारण्येन मूलस्मृतिषु प्रसवाशौचविधानाच्चंद्रिकास्मृतिरत्नमाधीय-विज्ञानेश्वरादिषु प्रौढनिबंधनेषु चाविशेषेण स्नावादिप्रसवांताशौचविधानादाधुनिकसंग्रहकारोक्त-त्रिपुरुषाशौचे प्रमाणाभावादा त्रिपुरुषं कन्यासापिंचनिरूपणस्य कन्यामरणाशौचे उपयोगात् स्त्रीप्रसवेऽपि आ सप्तपुरुषसपिंडानां दशाहं सूतकमस्तीत्याहुः । अत्र यथास्वदेशाचारं व्यवस्था ।

जननाशौचं द्विविधम् । अस्पृश्यत्वलक्षणं धर्मानधिकारलक्षणं चेति । तत्रास्पृश्यत्वलक्षणं ५ मातुरेव पूर्णमाशौचं पितुरपि स्नानात्पूर्वं नान्येषां सपिंडानाम् । स्नानाद्वृद्धं पितुरस्पृश्यत्वलक्षणं नास्ति । किंतु धर्मानधिकारलक्षणमेव । तथा पैठीनस्ति:—

“जनौ सपिंडाः शुचयो मातापित्रोस्तु सूतकम् । सूतकं मातुरेव स्यादुपस्पृश्य पिता शुचिः” ॥ इति । अस्यार्थश्चांद्रिकायामुक्तः—“सपिंडस्य जनने पितृमातृव्यतिरिक्ताः सपिंडाः शुचयः । सपिंड-जनननिबंधनाशौचे धर्मानधिकारलक्षणे विद्यमानेऽप्यवरुपाभावात् स्पर्शयोग्याः । तत्सद्भावा- १० न्मातापित्रोस्पृश्यत्वलक्षणं सूतकं भवति । तत्सद्भावश्च मातापित्रोर्जायमानप्राणिपिण्डहेतुत्वात् तद्वेतुत्वं तज्जनकतया पितुः कथंचित्परंपरया मातुर्गर्भान्निर्गमनानुकूलप्रेरणया साक्षात् । तत्त्वं गुरुतया स्नानमात्रानपनोद्यं सूतकं मातुरेव स्यात् । न पितुः । स्नानमात्रेण पिता शुचिः । अधनाशात् स्पर्शयोग्यो भवति” इति । तथा च स्मृत्यंतरम्—जननेऽप्येतन्मातापित्रोर्मातुरेवास्पर्शनात्मकं नान्येषां ज्ञातीनामिति । मरणे सपिंडानामस्पृश्यत्वं यथा जननेऽप्येतदस्पृश्यत्वं तथा मातापित्रोरेव, १५ भवति । नान्येषां सपिंडानां जायमानप्राणिपिण्डकर्तृत्वरहितानां मातापित्रोर्मध्येऽपि स्नानमात्रानप-नोद्यमस्पर्शं न हेतुभूतमाशौचं मातुरेवेत्यर्थः । अंगिराः—“प्राक् स्नानाज्जनने अस्पृश्यः कर्महानि-राशौचवत्” इति । स्नानात्प्राक् पिता अस्पृश्यः । ऊर्ध्वं तु स्पृश्य एव । किं तु कर्महानिः तस्य शावद्भवतीत्यर्थः । संवर्त्तः—

“सचैलं तु पितुः स्नानं जाते पुत्रे विधीयते । माता शुध्येत् दशाहेन स्नातस्य स्पर्शनं पितुः” ॥ २० न दोषावहमित्यर्थः । आदिपुराणोऽपि—

“सूतके तु मुखं दृष्ट्वा जातस्य जनकस्ततः । कुत्वा सचैलस्नानं तु स्पृश्यो भवति तत्क्षणात्” ॥ इति ।

अंगिराः—

“सूतके सूतिकावर्जं संस्पर्शो न निषिध्यते । संस्पर्शे सूतिकायास्तु स्नानमेव विधीयते” ॥ इति । एतद्वशाहांतसूतिकास्पर्शे स्नानमात्रविधानमकामकृतविषयम् । बुद्धिपूर्वस्पर्शे तु स्नानं अग्निस्पर्शो २५ घृतप्राशनं च कर्तव्यम् ।

“पतितं सूतिकामंत्यं शर्वं स्पृष्ट्वा च कामतः । स्नात्वा सचैलं स्पृष्ट्वाऽग्निं घृतं प्राश्य विशुध्यति” ॥ इति स्मरणात् । यतु बोधायनेनोक्तं (१५।१०५-१०६)—“जनने तावन्मातापित्रोर्दशाह-माशौचं मातुरित्येके” इति एतच्चंद्रिकायां व्याख्यातम्—अस्पृश्यत्वलक्षणं मातापित्रोर्दशाह-माशौचमित्येतत्पूर्वपक्षत्वेनोक्तमिति तावद् ग्रहणाद्वगम्यते । तेन मातुरित्येक इत्ययमेव सम्यक्पक्ष ३० इति न पूर्वोक्तविरोध इति अखंडादर्शे तु विवृतम् । युगपत्त्वापुंसप्रसवे अस्पृश्यत्वलक्षणमाशौचं मातापित्रोः । अन्यतप्रसवे मातुरेवास्पृश्यत्वलक्षणमाशौचम् । अथवा मातापित्रोरिति पितुः संसर्ग-विषयम् । पितुरिति पितुरसंसर्गविषयमिति । तथा च वसिष्ठः (१६।२३)—

“नाशौचं विधते पुंसः संसर्गं चेन्न गच्छति । रजस्तत्राशुचि ज्ञेयं तच्च पुंसि न विधते” ॥

चृहस्पतिः—

“ शावाशौचं तु सर्वेषां सूतकं मातुरेव च । स्नानं प्रकुर्यातु पिता स्पृश्यो भवति तत्क्षणात् ॥

“ यस्तथा सह संसर्गं प्रकुर्याच्छयनासनम् । बांधवो वा परो वापि स दशाहेन शुद्ध्यति ” ॥ इति ।

सुमंतुः—“मातुरेव सूतकं तां स्पृशतां च नेतरेषाम्” इति । मातुः सूतिकां स्पृशतां च जनानाम् स्पृश्यत्वलक्षणं भवति नेतरेषाम् । अस्पृशतां जनानां न भवतीत्यर्थः । अत्रिः—

“ संपर्कज्ञायते दोषः पारक्ये चैव जन्मानि । तद्वर्जनात्पितुरपि सद्यःशौचं विधीयते ” ॥ इति । पारक्ये परसंबंधिजनने ।

पराशरः—“ ब्राह्मणानां प्रसूतौ तु देहस्पर्शो विधीयते ।

“ सर्वेषां शावमाशौचं मातापित्रोस्तु सूतकम् । सूतकं मातुरेव स्यादुपस्पृश्य पिता शुचिः ” ॥ इति ।

१० अस्पृश्यत्वलक्षणं सूतकं मातापित्रोः । तत्रापि दशाहमस्पृश्यत्वं मातुरेव पितुः स्नानपर्यन्तमेवेत्यर्थः । सूतक्या सह संसर्गकरणे तत्त्विग्निमत्स्पृश्यत्वं दशाहमस्तीत्याह स एव—

“यदि पत्न्यां प्रसूतायां संपर्कं कुरुते द्विजः । सूतकं तु भवेत्स्य यदि विग्रः षडंगवित् ॥

“ संपर्कज्ञायते दोषो नान्यो दोषोऽस्ति वै द्विजे । तस्मात्सर्वप्रथलेन संपर्कं वर्जयेद् बुधः ॥

“ प्रसवे गृहमेधी तु न कुर्यात्संकरं यदि । दशाहच्छुद्ध्यते माता त्ववगाह्य पिता शुचिः ” ॥ इति ।

१५ भर्तुः स्नानान्तरसंसर्गनिमित्त एक् एव दोषोऽस्पृश्यत्वापादको जायते न तु जनननिमित्तको दोषोऽस्ति तस्मात्संपर्कं वर्जयेत् । गृहस्थः सूतिक्या सह यदि सहशायनासनभोजनादिकं न कुर्यात् तदा स्नानेनैव स्पृश्यो भवति । माता तु दशाहेन शुद्ध्वा भवतीत्यर्थः । मनुरापि (पृष्ठ १-६२)–

“सूतकं मातुरेव स्यादुपस्पृश्य पिता शुचिः । निरस्य तु पुमांच्छुद्धमुपस्पृश्यैव शुद्ध्यति ” ॥ इति ।

‘उपस्पृश्य पिता शुचिः’ इत्येतदुत्तरार्थेनोपादायति । शुद्धं निरस्य गर्भाधानं कृत्वेति यावदुपस्पृश्य

२० स्नात्वा पिता शुचिः गर्भाधानं कृत्वा तदानीं स्नातस्य पितुरस्पृश्यत्वापादकं जननाशौचमिदानीं तत्स्नानादूर्ध्वं न भवतीत्यर्थः । याज्ञवल्क्योऽपि (प्रा. १९)

“पित्रोस्तु सूतकं मातुस्तदस्तुदर्शनात् ध्वम् । तद्वर्हन् प्रदुष्येत पूर्वेषां जन्मकारणात् ” ॥ इति ।

अत्र विज्ञानेश्वरः (पृ. १७३ पं. २८)–“सूतकं जनननिमित्तमस्पृश्यत्वलक्षणं पित्रोः मातापित्रोरेव ।

न सर्वेषां सपिंडानां तच्चास्पृश्यत्वं मातुर्धुवं दशाहपर्यर्थं स्थिरमित्यर्थः । कुतः तदस्पृग्दर्शनात्स्याः २५ संवंधित्वेनासुजो दर्शनापितुर्धुवं न भवति स्नानमाचेणास्पृश्यत्वं न विद्यते । यस्मिन्दिने कुमारजननं तद्वर्हन् दुष्येत तत्त्विमित्तदानाद्याधिकारापहं न भवतीत्यर्थः । यस्मात्स्मिन्नहनि पूर्वेषां पित्रादीनां पुत्रस्पैण जन्म उत्पत्तिः तस्मात्सद्वर्हन् प्रदुष्येत” इति । स्वत्वर्थसारे—जनननिमित्तमस्पृश्यत्वं मातुरेव । पितुः स्नानान्तरस्पृश्यत्वं नास्ति । जनने सपिंडानामस्पृश्यत्वं सर्वदा नास्त्येवोति ॥ शिरीतौ—

“ यावत्सूतकमस्पृश्या माता प्राक् स्नानतः पिता । अन्येषां तु सपिंडानामस्पृशत्वं न सूतके ” ॥ इति ।

३० यत्तु संश्लेष्य—

“आन्तं शावेऽङ्गसंस्पर्शं त्यजेत्सूतौ चतुर्दिनम् । स्पैर्षेनाधस्य तु स्नानं कृच्छ्रोऽन्याशौचिनः सूतः ” ॥ इति

प्रसवे चतुर्दिनमांगसंस्पर्शवर्जनमुक्तम् । तत्स्नानान्तरक्षणमारभ्य पितुः सर्वदा च सर्वसपिंडानामस्पृश्यत्वलक्षणाशौचाभावं प्रतिपादयन्तीभिः पूर्वोक्तसर्वस्मृतिभिर्विरुद्धत्वादुपेक्ष्यम् ।

यच्चात्र स्मृत्यंतरमुक्तम्—

३५ “ स्पृष्टस्पृष्टिं भाषणं च सहवासं च वर्जयेत् । अन्याशौचवतां पुंसां न स्पृशेच्च कदाचन ॥

“ न स्पृशेयुरनासन्नाः प्रेतस्यासन्नवान्धवान् । जन्मन्यपि विपत्तौ च यावच्चतुरहं भवेत् ” ॥ इति तच्चाशौचिनामेवान्योन्यस्पर्शविषयं शब्दतः प्रतीयते । यथा विपत्तौ चतुरहादूर्ध्वमंगस्पर्शस्य कलौ निषिद्धत्वेन चतुरहमित्येतद्युगांतरगिरिषयत्वेन व्यवतिष्ठते तथा जन्मन्यांगस्पर्शस्य विहितत्वेन जन्मनि चतुरहमित्येतदर्थात्तरपरमस्तु । कैर्वृत्स्मरणरहितमेतादृशं वचनं प्रसिद्धसकलस्मृतिविरोधादप्रमाणं वा भवतु । यच्च संवर्त्तनोक्तम् ॥ ५

“ सूतके तु यदा विप्रो ब्रह्मचारी विशेषतः । पिवेत्पानीयमज्ञानाद्युक्ते वाऽथ स्पृशेत वा ॥

“ पानीयपाने कुर्वीत पंचगव्यस्य प्राशनम् । त्रिरात्रोषणं भुक्तौ स्पृष्टौ स्नानेन शुद्धते ” ॥ इति तत् सूतिकास्पर्शविषयं अस्नातपितृस्पर्शविषयं च ।

“ सूतके सूतिकावर्जं संस्पर्शो न निषिद्धते । संस्पर्शे सूतिकायास्तु स्नानमेव विधीयते ” ॥ इत्यादिना तत्रैव स्नानविधानात् । न च ‘संस्पर्शो न निषिद्धये’ इत्येतत्चतुरहादूर्ध्वं सपिंडानां स्पर्शनिषेधाभाव- १० परमिति वाच्यम् । सूतिकाव्यतिरिक्तस्पर्शे निषेधाभावमात्रस्य प्रतीतेश्चतुरहादूर्ध्वमित्यत्र विनिगमनाभावात् ‘स्पृश्यो भवति तत्क्षणात्’ इत्यादिस्मृतिविरोधापत्तेश्च । ‘संस्पर्शे सूतिकायास्तु’ इति स्नानवचनं दशाहानंतरमपि सूतिकास्पर्शो स्नानविधिपरामित्यभिप्रेत्य संग्रहकारणोक्तम् ॥

“ दशाहं दर्शनं वाक्यं सूतिकायास्यजेत्ततः । अघान्तं स्पर्शमेवेत्यं पितुस्तं यमलोद्धर्वे ” ॥ इति । दशाहं सूतिकाया दर्शनं वाक्यश्रवणं च वर्जयेत्ततः दशाहानंतरं यावत् सूतकं तावत्स्पर्शमेव त्यजेत् । १५ न तु दर्शनादि । इत्थमधांतं स्वाशौचपर्यं दशाहपर्यंतमिति यावद्यमलोद्धर्वे अपत्यद्वयजनने पितुर्जनकस्य तं स्पर्शं त्यजेत् । पितुः पुत्रजननोत्तरकालस्नानानंतरमस्पृश्यत्वलक्षणाशौचाभावेऽपि यमलोद्धर्वे दशाहपर्यं तदस्तीत्यर्थः । ‘सूतकं मातुरेव स्यान्मातापित्रोस्तु सूतकम्’ इति बोधायनवचनमेवं व्याकुत्तमस्वर्णदादर्शे । युगपत्त्रीपुंसप्रसवे मातापित्रोरस्पृश्यत्वलक्षणं दशाहमाशौचमिति । एवं शिष्टाचारानुसारेण मातुर्दशाहानंतरमपि यावदाशौचमस्पृशत्वमुक्तं संग्रहे— २० ‘अघान्तं स्पर्शमेव’ इति । स्मृतिरत्ने तु—‘जनौ सपिंडाः शुचयः’ इति पैठीनस्तिवचनं व्याख्यातम् । जन्मनि सर्वे सपिंडाः स्पृश्याः पिता स्नानेन स्पृश्यः । माता तु दशाहांते स्पृश्या भवतीति । ‘माता शुद्धेदशाहेन स्नानस्य स्पर्शनं पितुः’ इति संवर्त्तवचनम् । चांद्रिकायां माता दशाहेन स्पर्शनादियोग्या भवतीत्यर्थं इति ।

तत्रैव—“ द्विजाते सूतिकाया स्यात् स दशाहेन शुद्धते ” इति पारस्करवचनं व्याख्यातम् । २५ अस्पृश्यत्वादिहेतुभूतं दशाहपर्यं दानादिधर्मानाधिकारलक्षणं तु पुत्रजनन्यां विंशतिरात्रपर्यंतं स्त्रीजनन्यां मासपर्यंतमिति ।

“ सूतकं मातुरेव स्यादुपस्पृश्य पिता शुचिः । माता शुद्धेदशाहेन ” इति पराशारवचं माधवीये व्याख्यातम् । दशाहमस्पृश्यत्वं मातुः पितुः स्नानपर्यंतमेवति ।

“ पित्रोस्तु सूतकं मातुस्तदस्मृक्तदर्शनात् ध्रुवम् ” इति (प्रा. १८) याज्ञवल्क्यवचनं व्याख्यातं २० विज्ञानेश्वरेण—“ सूतकं जन्मनिमित्तमस्पृशत्वलक्षणं मातापित्रेव न सर्वेषां सपिंडानां तच्चास्पृश्यत्वं मातुर्दशाहपर्यं स्थिरमिति ” । स्पृष्टमेवाह व्याख्याः—

“ सूतके तु सपिंडानां संस्पर्शो नैव दुष्यति । स्पृश्याः स्युः सर्वं एवैते स्नानान्मातुर्दशाहतः ” ॥ इति ब्राह्मोऽपि—

“ ब्राह्मणी क्षत्रिया वैश्या प्रसूता दशभिद्विनैः । दिनैः शूद्रा च संस्पृश्या त्रयोदशभिरेव च ” ॥ इति ॥ २५

यत्तु कैश्चिदुक्तम् “ सूतके सूतिकावर्ज्यं संस्पर्शो न निषिद्यते ” इति स्मरणात् दशाहात्परमपि सूतिकायाः स्पर्शो न कर्तव्य इति तत्र । उक्तानेकस्मृत्यनुसारेणास्य वचनस्य दशाहात्यंतेर सूतिका-स्पर्शनिषेधविषयत्वे नोपपत्तेः । ‘अदांतं स्पर्शमिव’ इति शतककृद्वचनं देशाचारमूलमिति सिद्धम् । आशौचिनामन्योन्यस्पर्शनिषेधः । आशौचिनामन्योन्यस्पर्शं निषेधति भृगुः—

५ “ शावाशौचे समुत्पन्ने सूतके च द्विजातिभिः । अन्याशौचवतां स्पर्शो न कर्तव्यो द्विजन्मनाम् ॥ “ आशौचेऽप्यन्यदाशौचं स्मृशेयदि च कामतः । चरेत्सांतपनं कुच्छृं प्राजापत्यमकामतः ॥ “ सूतके शावसंस्पर्शो मत्या कुच्छृद्वयं चरेत् । अमत्या कुच्छृमेकं स्यादित्युवाच बृहस्पतिः ” ॥ स्मृत्यंतरे तु—

“ परस्याशौचिनः स्पर्शं शावाशौचं कथं भवेत् । मत्या सांतपनं कुर्याद्मत्या तु तदर्धकम् ॥ १० “ अस्थिसंचयनादवर्गिवं शुद्धिविधीयते । ऊर्ध्वं विरात्रं विशेयममत्या तु दिनं भवेत् ” इति । शावाशौचे तु आशौचरहितेन यावदाशौचं आशौचिस्पर्शो न कर्तव्यः “ मरणे यावदाशौचं तत्संस्पर्शो निषिद्यते ” इति स्मरणात् ।

एकाशौचवतामपि चतुर्दिनपर्यन्तं परस्परस्पर्शं निषेधत्याश्वलायनः—

“ अस्त्रां संचयनादर्वाकृ तत्सपिण्डाः परस्परम् । न संस्पृशेयुरङ्गानि पुत्राश्च प्रागदशाहतः ॥ १५ “ अक्षतेऽपि चतुर्थेऽहि सति संचयने यदि । परस्परं सपिण्डानामङ्गस्पर्शो विधीयते ॥ “ सपिण्डाः पञ्चमाहादि स्मृशेयुस्तु परस्परम् । स्वाशौचकालाद्विज्ञेयं स्पर्शनं तु त्रिभागतः ॥ “ दशाहादित्रिभागेन कृते संचयने क्रमात् । अंगस्पर्शनमिच्छन्ति वर्णानां तत्त्ववेदिनः ॥ “ चतुर्थं पंचमे वाऽन्हि संस्पर्शः कथितो बुधैः ” ॥ इत्यादीनि व्यासदेवलादिवचनानि युगांतरविषयाणि । “ अस्थिसंचयनादूर्ध्वमंगस्पर्शनमेव च ” इति कलियुगनिषिद्धिर्मेषु स्मरणात् । २० यत्त्वंगिरसोक्तम्— “ नाशौचं सूतके प्रोक्तं सपिण्डानां क्रियावताम् ” इति अस्यार्थः—क्रियावतां जन्मदास्यदेवताप्रीत्यर्थं पूजादिक्रियावतां पित्रादिसपिण्डानां जन्मदास्यदेवतायागानुष्ठानसमये कर्मानविधिकारलक्षणमाशौचं नास्तीति । तथा च व्यासः—

“ सूतिकावासानिलया जन्मदा नाम देवताः । तासां यागनिमित्तं तु शुद्धिर्जन्मनि कीर्तिताः ॥

“ प्रथमे दिवसे षष्ठे दशमे चैव सर्वदा । रात्रिष्वेतेषु कुर्वति पुत्रजन्मनि सूतके ॥

२५ “ षष्ठेऽहि यागं दानं च जन्मदानां तु कारयेत् ” ॥ पूजादानार्थं तेषु दिवेषु तत्समये शुद्धिरित्यर्थः ।

मार्कंडेयः—

“ रक्षणीया तथा षष्ठ्यां निशायां तु विशेषतः । रात्रौ जागरणं कार्यं जन्मदानां तथा बलिः ॥

“ पुरुषाः शस्त्रहस्ताश्च तत्र गीतेश्च योषितः । रात्रौ जागरणं कुर्याद्दर्शम्यां चैव सूतर्वै ” ॥ इति । बृहस्पतिः—

३० “ जन्मतः पंचमं तारं याते चंद्रे शिशुं पिता । भूषयेद्भूषणैः सर्वैः पंचायुधसमन्वितैः ॥

“ विशेषात्कन्यकायाश्च कर्तव्यं मंगलं तथा । तत्र सायुधमा कल्पमायुः श्रीकांतिदं शिशोः ” ॥ इति । नारदश्च—

“ जननात्समे चाह्नि मृत्युरायाति धातुकः । तद्विने चैव रक्षेयं कर्तव्यायुर्विद्वद्ये ॥

“ सायान्हे पूज्यविद्वेशमपौष्ट्र षट्यग्विधैः ” ॥ मार्कंडेयः—

३५ “ अग्न्यंबुहीने च तथा निर्धूमे सूतिकागृहे । अदीपशस्त्रमुसले भूतिसर्षपवजिते ॥

“ क्षणप्रधंसिनी बालमपहंत्यात्मसंभवम् । सा जातहारिणी नाम तद्रक्षेत्स्तिकागृहम् ” ॥ इति ।

प्रथमदिने जातकर्मादिनिमित्ता शुद्धिर्भवति । तथा च वृद्धयाज्ञवल्क्यः—

“ कुमारजन्मदिवसे विप्रैः कार्यः प्रतिग्रंहः । हिरण्यभूगवाश्वाजवासोधान्यधनादिषु ॥

“ तत्र सर्वं प्रतिग्राहां कृतान्नं तु न भक्षयेत् । भक्षयित्वा तु तन्मोहात् द्विजश्वांद्रायणं चरेत् ” ॥

इति प्रसवाशौचम् ।

५

दशाहान्तर्गतशिशुमरणाशौचम् ।

अंतर्दशाहं जातमृतौ मृतजनने च सपिंडानां सद्यःशौचमाह बृहद्विष्णुः—“ जाते मृते मृते जाते कुलस्य सद्यःशौचम् ” इति ॥

शंखोऽपि—“ प्राङ्मानकरणात्सद्यःशौचम् ” इति । पारस्करः—“ जीवन् जातो यदि प्रेयात्सद्य एव विशुद्ध्यति ” इति । कात्यायनोऽपि—

१०

“ अनिवृत्ते दशाहे तु पञ्चत्वं यदि गच्छति । सद्य एव विशुद्धिः स्यान्न प्रेतं नोदकक्रिया ” ॥ इति ।

“ न प्रेतं नैव सूतकम् ” इति पाठांतरम् । तदगे वक्ष्यते । मातापित्रोस्तु दशाहमुक्तं वरदराजीये—

“ मृतजाते जातमरणे वा सर्वास्ववस्थासु मातापित्रोदशाहमाशौचम् ” । तथा च बृहस्पतिः—

“ जातमात्रे मृते वाऽपि दशाहात्पितृरौ शुची । कृते नान्नि सनाभीनां दशाहत्रमर्धं भवेत् ॥

“ भिन्नोदराणां भ्रातृणां जातदैते मृते त्वथम् । दशाहं कृतचौले तु दत्तादीनां विधीयते ” ॥ इति । १५

पिंगलोऽपि—“ जात उभयोः कृते नान्नि सोदराणां भ्रातृप्राप्ताम् ” इति । पितृव्यतिरिक्तज्ञातीनां सद्यःशौचविधानं शिशुमरणनिमित्तस्याशौचस्य स्नानाच्छुद्धिप्रतिपादनपरम् । न प्रसवनिमित्तस्य ।

ततु दशाहमस्ति । तथा च बृहन्मनुः—

“ दशाहम्यन्तरे बाले प्रमीते तस्य बांधवैः । शावाशौचं न कर्तव्यं सूत्याशौचं विधीयते ” ॥ इति ।

बांधवैः सपिंडैः शावाशौचं न कर्तव्यं पितृव्याधिकालं न कर्तव्यं किं तु सद्य एव । सूत्याशौचं २०

तु दशाहं विधीयते इत्यर्थः । विज्ञानेश्वरोऽपि—मृतजनने जातमृतौ च सपिंडानां जनन-

निमित्तमाशौचं परिपूर्णम् । जातमृते मृतजाते वा सपिंडानां दशाहमिति हारीतस्मरणादिति । पार-

स्करोऽपि ()—“ अंतःसूतके चेदोत्थानादाशौचं सूतकवत् ” इति । आ उत्थानात्

आ सूतिकाया उत्थानादशाहमिति यावत्सूतकवदिति । शिशुपरतिनिमित्तोदकदानवर्ज्यमित्यर्थः ।

आपस्तंबोऽपि (१५।१६।१९-२०)—“ अंतःसूतिके चोत्थानादाशौचं सूतकवन्मृते तस्मिन्नेव बाले २५

तु सद्यःशौचं नात्रोदकम् ” इति । अस्यार्थः । यस्मिन् जाते सूतकं प्रवृत्तं तत्सूतकमध्ये तस्मिन्नेव

बाले मृते मातापित्रोः सूतकवत् ओत्थानादाशौचं सपिंडानां जनननिमित्तमोत्थानान्मरणनिमित्तं

पित्रादीनां न प्रेतायोदकदानमित्यर्थः । व्याघ्रोऽपि—

“ अंतदीर्शीहे जातस्य मरणं यदि संभवेत् । सद्यःशौचं सपिंडानां सूतकं तु प्रवर्तते ॥

“ गर्भे यदि विपत्तिः स्यादशाहं सूतकं भवेत् । मृतके स्नानतः शुद्धिः सपिंडानां च सर्वशः ” ॥ इति । ३०

अत्र विज्ञानेश्वरः (पृ. १७६, पं. ९)—“ एवमादिवचनपर्यालोचनया जनननिमित्ताशौचसंकोचो नास्तीत्यवगम्यते ” इति ।

नन्वेवं दशाहं जनननिमित्ताशौचस्य सच्चे मरणनिमित्ताशौचस्य निषेधे कोऽतिशयः । उच्यते

“ सद्यःशौचे तु तावत्स्यादाशौचं संस्थितस्य तु । यावत्स्नानं न कुर्वन्ति ” इति शिशुपरमनिमित्तं

तत्कालस्नानं एकोतिशयः । दशाहपर्यंतमस्पृश्यत्वाभावोऽपरः । तारतम्यं च स्मर्यते—

३५

“सूतकात् द्विगुणं शावं शावात् द्विगुणमार्तवम् । आर्तवात् द्विगुणं सूतिस्ततोऽपि शवदाहकम् ” ॥ इति । किं च सपिंडानां जनननिमित्ताशौचवन्मरणनिमित्तस्यापि दशाहमभ्युपगमे दशमदिनमृतौ तदूर्ध्वमपि शावाशौचप्रसंगः । तथाहि—

“ अनिर्देशाहे जनने पश्चात्स्यान्मरणं यदि । प्रेतमुद्दिश्य कर्तव्यं तत्राशौचं स्ववंभुभिः ” ॥ इति ५ अंगिरःस्मरणेन जन्मदिनादूर्ध्वं द्वितीयादिदिने शिशुमरणे दशाहादूर्ध्वमपि प्राप्तस्य मरणाशौचस्य “ अंतर्देशाहे जातस्य शिशोनिष्क्रमणं यदि । सूतकेनैव शुद्धिः स्यात्पित्रोः शातातपोऽवीत् ॥ “ दशाहाम्यन्तरे बालः कदाचिन्प्रियते यदि । शावाशौचं न कर्तव्यं सूत्याशौचेन शुद्ध्यते ॥ “ दशाहाम्यन्तरे बाले शुद्धिः स्याज्जनना सह ” ॥ “ अंतर्देशाहोपरतस्य सूतिकाहोमिरेवाशौचम् ” इति व्याघ्रमरणस्मृतिवचनैर्यथापि बाधः सिध्यति तथापि “ तच्चेदंतःपुनरापतेतच्छेषणे शुद्ध्ये- १० रन् । राविशेषे द्वाभ्याम् । प्रभाते तिसृभिः ” इति गौतमस्मरणात् (१४५-७) सूतकांतिमदिने शिशुमृतौ तत्परं ब्रह्माशौचम् । प्रभातमरणे व्यहं च पित्रेविव पूर्णाधिवे सपिंडानामपि प्रसज्येत । तस्माज्जनननिमित्तपूर्णाशौचस्य मरणनिमित्तस्य सद्यःशौचस्य च महान्कलभेदः ।

अत एव संग्रहे—

“ सूतकांतस्तु जातस्य मृतौ शिष्टाहमिष्यते । पितुस्तु ब्रह्मंत्याहे तत्प्रभाते व्यहं भवेत् ” ॥ इति । १५ अयमर्थः । सूतकमध्ये जातस्य मृतौ सपिंडानां जनननिमित्तमधं शिष्टाहं भवति । मरणनिमित्तं तु सद्यः । “ जात उभयोः ” इति स्मरणात् । जातशिशुमृतौ तु पित्रोः सदा पूर्णाधित्वेऽपि “ सूतकेनैव शुद्धिः स्यात्पित्रोः शातातपोऽवीत् ” इति वचनवलात्सूतकशेषेणैव मरणाशौचस्यापि निवृत्तिः । सूतकांतिमदिने तन्मृतौ तत्परं पितुर्द्यहमाशौचं प्रभाते अरुणोदयकाले व्यहम् । यथापि मातुरप्येवं तथापि तस्याः दशाहात्परमपि सूतकस्य सत्त्वातिवृत्मात्रब्रह्मविधानम् । अत्र तुशब्दे २० ज्ञातीनां ब्रह्मविधिनिर्वत्कः । पितृश्रहणाद्वात्रव्युदासः । ‘ कुते नाम्नि सोदरणाम् ’ इति दशाहात्परमेव भ्रातुः मरणाशौचविधानादिति । यन्तु सोदरणामपि दशाहाशौचमुक्तं व्याघ्रेण— “ बाले मृते सपिंडानां सद्यःशौचं विधीयते । दशाहेनैव दंपत्योः सोदरणां तथैव च ” ॥ इति तदशाहानंतरबालमरणविषयम् । चांद्रिकायां तु दशाहेनैति जन्मदिनमृतबालमरणविषयम् । जन्मदिनादूर्ध्वं मृतवलालविषयेऽपि व्याघ्रः—

२५ “ अंतर्देशाहे जातस्य शिशोनिष्क्रमणं यदि । सूतकेनैव शुद्धिः स्यात् पित्रोः शातातपोऽवीत् ” ॥ इति । पित्रेविति सोदरभ्रातृणामुपलक्षणार्थम् । यन्तु पैंगवक्षिप्तिवचनम्—“ जात उभयोः कुते नाम्नि सोदरभ्रातृणां च ” इति तत्र कुते नाम्नीति नामकरणदिनस्य दशमस्योपलक्षणार्थम् । एवं चायमर्थः— जाते शिशौ जन्मदिने प्रेते मातापित्रोः सोदरभ्रातृणां च दशाहमाशौचम् । कुते नाम्नि भीमकरण- दिने दशमे वा मृते सति पूर्वोक्तानामेवाहोरात्रमाशौचमिति ।

३० तथा च शंखः—“ दशमान्तर्गते बाले शुद्धिः स्याज्जनना सह ” । अयमर्थः—दशमान्तर्देशाह- मध्ये बाले गते प्रेते जन्माशौचज्ञद्या सह मातापित्रोः सोदरभ्रातृणां च शुद्धिः स्यादिति ओत्यनादाशौचमिति वदन् आपस्तंबोऽपि अंतःसूतके दशमदिनेऽपि शिशुमरणे तदिन एवाशौचं न पुनरहःशेषे द्वाभ्यां प्रभाते व्यहमित्यादिको विशेषेऽवेति दर्शयतीति । एवं च जन्मदिने शिशुमरणे पित्रोः सोदरभ्रातृणां च मरणनिमित्तमाशौचं दशाहं द्वितीयादिदिनेषु ५ दशमदिनेऽपि मरणे शिष्टाहेनैव सर्वदा शुद्धिरिति चांद्रिकोक्तनिष्कर्षः ।

स्मृतिरत्नमाधवीयादौ भ्रातृणां दयाद्वचनानुसारेणशौचमुक्तम् । यथादेशाचारमत्र व्यवस्था । तदेवं मरणाशौचं सपिंडानां सद्यः पित्रोदशाहं जननाशौचं सर्वेषां दशाहमिति स्थितम् । अत्र विज्ञानेश्वरः । (पृ. १७६ पं. १९-२५) यत्तु वृहन्मनुवचनम्—

“जीवन् जातो यदि ततो मृतः सूतक एव तु । सूतकं सकलं मातुः पित्रादीनां दिनत्रयम्”॥ इति यच्च वृहत्प्रचेतोवचनम्—

“मुहूर्तं जीवितो बालः पंचत्वं यदि गच्छति । मातुः शुद्धिर्दशाहेन सद्यशौचास्तु गोत्रिणः”॥ इति तत्रैवं व्यवस्था । जननानन्तरं नाभिर्कर्तनात्याद्भूमृतो पित्रादीनां जनननिमित्तमाशौचं दिनत्रयम्। सद्यः-शौचं अग्निहोत्रार्थं स्नानोपस्पर्शनात्तकालं शौचमिति शंखवचनात् । नाभिवर्धनेत्तरकालं तु शिशुप्रायणे जनननिमित्तमाशौचं संपूर्णं सपिंडानम् ।

“यावत्त्र छिद्यते नालं तावन्नामोति किल्बिषम् । छिन्ने नाले ततः पश्चात्सूतकं तु विधीयते”॥ इति १० जैमिनिस्मरणात् ।

चंद्रिकायामपि जन्मनि पित्रादिसपिंडानामपि त्रिरात्रमाह वृद्धमनुः—“जीवन् जातो यदि ततः” इति । अयमर्थः—जीवन् जातः शिशुर्यदि नाभिच्छेदात्पूर्वं मृतस्तदा स्वजात्युक्तं सूतकं मातुः पूर्णमेव पित्रादिसपिंडानां त्रिरात्रमिति । यद्वृहत्प्रचेतसो वचनम्—“मुहूर्तं जीवितो बालः पंचत्वं यदि” इति तत्सद्यशौचमग्निहोत्रानुष्ठातुविषयम् । “अग्निहोत्रार्थं स्नानोपस्पर्शनात्तकालं शौचम्” १५ इति शंखस्मरणात् । यत्तु हारीतेनोक्तम्—“जातमृते मृतजाते वा सपिंडानां दशाहम्” इति । सूतकमिति शेषः । अत्र जातमृते यद्गाहमुक्तं तज्जातस्य शिशोनाभिच्छेदादूर्ध्वं मरणे वेदितव्यम् । वृहन्मनुवचनसमानविषयत्वेऽन्योन्यविरोधापत्तेः । मृतजातविषये तु दशाहमेव सूतकं पारस्करणाप्युक्तम्—

“गर्भे यदि विपत्तिः स्यात् दशाहं सूतकं भवेत्” इति । सपिंडानामिति शेषः । यत्तु २०

“पुत्रो जातो यत्र मृतो मृतो वा सूयते यदि । सूतकं मातुरेव स्यात् पित्रादीनां दिनत्रयम्” ॥ इति तदेतन्मृतजातस्य त्रिरात्रसूतकं वृत्तस्वाध्यायोपेतपित्रादिविषयम् । एतच्च वृत्तस्वाध्यायोपेतपित्रादेवपि कलौ न कार्यम् “वृत्तस्वाध्यायासापेक्षमवसंकोचनं तथा” इति कलौ निषेधस्मरणादिति । एवं च नाभिच्छेदात्पूर्वं जातमरणे त्रिरात्रं नाभिच्छेदादूर्ध्वं जातमरणे मृतजाते च दशरात्रमिति निर्णयः । तथा च स्मृत्यर्थसारे—“नाभिच्छेदादूर्ध्वं शिशुमरणे निष्णाणशिशुनिर्गमे च जनननिमित्ताशौचं २५ कृतस्तं यथावर्णं सर्वेषां सपिंडानामस्त्वेव । मरणनिमित्ते सद्यःशुद्धिः”। “नाभिच्छेदात्पूर्वं शिशुमरणे तु जनननिमित्ताशौचं सपिंडानां त्रिरात्रम् । मरणनिमित्ते सद्यःशुद्धिः” इति स्मृतिरत्नेऽपि । वृहन्मनुः—

“दशाहाप्यते बाले ग्रमीते तस्य बांधवैः । शावाशौचं न कर्तव्यं सूत्याशौचं विधीयते” ॥

एतत् नाभिच्छेदादूर्ध्वं वेदितव्यम् । तथा च जैमिनिः— ३०

“यावत्त्र छिद्यते नालं तावन्नामोति किल्बिषम् । छिन्ने नाले ततः पश्चात् सूतकं तु विधीयते” ॥ इति नाभिच्छेदात्प्राक्तु वृहन्मनुराह—“जीवन् जातो यदि ततः ० त्रिरात्रकम्” इति । यत्तु वृहत्प्रचेताः—“मुहूर्तं जीवितो बालः ० गोत्रिणः” इति । अत्र सद्यःशौचविधानमग्निहोत्राद्यनुष्ठानार्थं तात्कालिक-शुद्धिप्रतिपादनपरम् । ‘अग्निहोत्रार्थमिति’ शंखस्मरणात् । यद्वा ‘मुहूर्तं जीवित’ इति

सद्यःशौचविधानं पित्रादीनां सपिंडानां नाभिच्छेदात्पूर्वं शिशुमरणे मरणनिमित्तं जनननिमित्तं तु दिनत्रयमस्त्येवेति । तथा च पारस्करः—

“ नाभिकृत्तनतः पूर्वं शिशोर्निष्क्रमणं यदि । जाताशौचं सपिंडानां त्रिरात्रमिति निश्चयः ॥

“ पित्रोस्तु मरणाशौचं सद्य एव सपिंडवत् । नाभिकृत्तनतः पश्चाद्दशाहं सूतकं भवेत् ” ॥ इति ।

५ षडशीतौ—

“ नाभिकृत्तनतः पूर्वं शिशौ प्रेते तु सूतकम् । मातुः पूर्णमतोऽन्येषां पितुश्च त्रिदिनं समम् ॥

“ छिन्नामेः शिशोर्मृत्यौ मृतस्य प्रसवेऽपि च । मातुश्च गोत्रिणां चैव सर्वेषां पूर्णसूतकम् ” ॥ इति ।

माधवीयोऽप्ययमेवार्थः प्रपञ्चितः ।

यत्तु कैश्चिद्दुक्तम् । व्यहविधेनाभिच्छेदात्पूर्वविषयत्वाप्रतीतेर्वचनांतराभावादनुदाहृतत्वाच्च बहुमृति- १० विरोधाच्च नेयं व्यवस्थोपपद्यते । अतो नेदं व्यहविधिवचनमादरणीयमिति । तन्न ।

“ यावश्च छियते नालं तावज्ञानोति सूतकम् । छिन्ने नाले ततः पश्चात्सूतकं तु विधीयते ” ॥ इति “ छिन्नायामाशौचम् ” इति जैमिनिहारीतादिवचनैर्नाभिच्छेदादूर्ध्वं सूतकप्राप्तिविधानाज्ञातमृते दशाहशौचविधायकवचनस्य च नाभिच्छेदोत्तरकालमरणविषयत्वोपपत्तेः । व्यहविधायकबृद्धमनुवचनस्य चाबाधेन नाभिच्छेदात्पूर्वकालमरणविषयत्वेनोपपत्तेः । न च नाभिच्छेदात्प्राक् सूतकप्राय- १५ संभवे न व्यहविध्यनुपपत्तिः । वचनप्राप्तस्य बाधायोगात् । अतः परस्पराविरोधेन विषयव्यवस्थैव प्रदर्शनीया । सा च प्रदर्शिता विज्ञानेश्वरादिभिः । वचनांतराभावोऽप्यसिद्धः । “ नाभिकृत्तनतः पूर्वं शिशोर्निष्क्रमणं यदि ” इत्यादिवचनजातस्य सुगमत्वात् ।

‘ यच्चोक्तं पित्रादीनां दिनत्रयम् ’ इत्येन बृद्धमनुवचनेन जातमरणे व्यहमस्पृशात्वं विधीयते इति तदपि न । “ पित्रोस्तु मरणाशौचं सद्य एव सपिंडवत् ” इति नाभिच्छेदात्पूर्वमरणे तत्रिमित्तस्य सद्यः-

२० शौचस्य विधानात तदुत्तरमरणे च सपिंडानां सद्यःशौचविधानाज्ञननिमित्तास्पृश्यत्वलक्षणाशौचस्य च निरस्तत्वाच्चाभिकृत्तनतः पूर्वमित्यादिवचनानुग्रहाच्च व्यहविधानस्यास्पृश्यतामात्रविषयत्वानुपपत्तेः । अतो नाभिच्छेदात्पूर्वं शिशुमरणे जनननिमित्ताशौचं पित्रादीनां सपिंडानां त्रिरात्रमरणनिमित्तं सद्यःशौचम् । नाभिच्छेदादूर्ध्वं शिशुमरणे निष्प्राणशिशुनिर्गमने च जनननिमित्ताशौचं पूर्णं मरणनिमित्तं पितृव्यतिरिक्तानां सद्यःशौचम् । पित्रोस्तु दशाहमिति युक्तम् । यत्तु कात्यायनोक्तम्—

२५ “ अनिवृते दशाहे तु पंचत्वं यदि गच्छति । सद्य एव विशुद्धिः स्यान्न प्रेतं नैव सूतकम् ” ॥ इति एतत् विज्ञानेश्वरेण व्याख्यातम् (पृ. १७६ पं. १६)—“ सूतकमस्पृश्यत्वं नैव पित्रादीनां भवतित्यर्थः । अथवा अयमर्थः—अंतर्दशाहे यदि शिशूपरमस्तदा न प्रेताशौचम् ॥ यदि तत्र सपिंडजननं तदा सूतकमपि नैव कार्यं किंतु पूर्वाशौचेनैव शुद्धिरिति ” ॥

चंद्रिकायां तु—“ यत्तु शाकदायनेनोक्तः—

३० “ बालस्त्वन्तर्दशाहे तु प्रेतत्वं यदि गच्छति । सद्य एव विशुद्धिः स्यान्नाशौचं नैव सूतकम् ” ॥ इति तन्मातुलादिविषयम् । ततश्चायमर्थः । न मातुलादिवंधूनामिह कालापनोद्यशावाशौचं सूतकं वा किंतु तत्रिमित्तमप्रायत्वं स्नानमात्रेण नश्यति ” इति । एवं च यदुक्तमखण्डादर्शे—‘ निमित्ताभाव- न्नैमित्तिकस्याप्यभावः ’ इति न्यायेन निमित्तभूतस्यायुषि सति सपिंडानामाशौचं स्यात्समिन्नद्यायुषि सति कस्य केन निमित्तेनाशौचं भवति तस्मात्स्मिन्नष्टे सत्याशौचमपि नष्टं स्यात् । अतो नास्त्याशौचं

सपिंडानामिति । तदशाहाभ्यंतरे बाल इत्यादिपूर्वोक्तवचननिचयबलादुपेक्षणीयमेव इति । इति दशाहाद्विर्पत्ताद्विशुमरणाशौचम् ।

अथ दशाहोपरितनशिशुमरणाशौचम् । तत्र मनुः (५०७, ६६)—

“ बाले देशांतरस्ये च पृथक् पिंडे च संस्थिते । सवासा जलमाल्युत्य सद्य एव विशुद्ध्यति ॥
“ नृणामकृतचौलानामशुद्धिनैशिकी स्मृता । निवृत्तचौलकानां तु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते ” ॥ (६६) ५
अनयोरयमर्थः—बाले अजातदंते धाणमासिक इति यावत्संस्थिते मृते सपिंडः सद्य एव विशुद्ध्यति ।
देशांतरस्ये च पृथक्कृपिंडे समानोदके संस्थिते स्वाशौचकालादूर्ध्वं श्रुत्वा सद्यः शुद्ध्यति । अकृतचौलानामप्राप्ततृतीयवर्षाणां षष्ठमासादूर्ध्वं मरणे ज्ञातीनामशुद्धिनैशिकी । आशौचमेकरात्रम् । निवृत्तचौलानां प्राप्ततृतीयवर्षाणां सप्तमवर्षात्प्राङ्मरणे त्रिरात्रमाशौचमिति । तथा च याज्ञवल्क्यः (प्रा. २३)—
“ आ दंतजन्मनः सद्यः आ चौलानैशिकी स्मृता । त्रिरात्रमा त्रतादेशाद्वशरात्रमतः परम् ” ॥ १०
खननेऽहस्यहं दाहे त्यागे च चौलं चूडाकम्रतादेश उपनयनम् ।

शंखोऽपि—“ अजातदंते तनये सद्यःशौचं विधीयते । अहोरात्रात्था शुद्धिर्बले त्वकृतचूडके ॥
“ तथैवानुपनीते तु व्यहाच्छुद्ध्यन्ति बांधवाः ” ॥ इति । द्यासोऽपि—

“ आ दंतजन्मनः सद्यः आ चौलादेकरात्रकम् । त्रिरात्रमोपनयनाद्वशरात्रं ततः परम् ” ॥ इति ।
खननादिसंस्कारभेदेनाशौचमेदः । अत्र खननादिसंस्कारभेदेनाशौचव्यवस्था दर्शिता संग्रहे— १५
“ चौलात्परं भवेद्वाहो नान्नः प्राक् खननं परम् । दाहे वा खननं दन्तात्परं त्यागः स वा स तत् ॥
“ दाहेऽहः खनने सद्यो दंतोत्पत्तेरथःपरम् । खननेऽहस्यहं दाहे त्यागे च व्यहमिष्यते ” ॥ इति ।
चौलात् व्यबद्दाद्वा परं सृतस्य दाह एव संस्कारः । नाम्न एकादशाहाद्वा प्राङ्मृतस्य खननमेव संस्कारः ।
एकादशाहात्पश्चाद्वात्तजननात्पूर्वं खननं वा दाहे वा विकल्पेन स्यात् । दंतजननात्पश्चमासाद्वा परं
मृतस्य खननं दाहः त्यागो वा संस्कारः । तत्र दंतोत्पत्तेरवाङ्मृतस्य दाहे सपिंडानामाहः अहो- २०
रात्रमाशौचम् । अत्र खनने सद्यःशौचम् । दंतोत्पत्तेः परं तु खननपक्षे अहोरात्रम् । दाहपक्षे
त्यागपक्षे च व्यहमधं भवतीत्यर्थः ।

अत्र विष्णुः (२२।२६-२८)—“ अदन्तजाते बाले प्रेते सद्य एव । नास्याग्निसंस्कारे
नोदकक्रिया च । दंतजाते त्वकृतचौले त्वंहोत्रेण ” इति ।

चंद्रिकायाम—

२५

“ स्त्रीणां तु पतितो गर्भः सद्यो जातो मृतोऽथ वा । अजातदंतो मासैर्वा मृतः षड्भिर्गौत्सथा ॥

“ वस्त्राद्विभूषितं कृत्वा न्युपव्यः स तु काष्ठवत् । सनित्वा तु शनैर्भूमौ सद्यःशौचं विधीयते ॥

“ जातदंतं मृतं सात्वा चरेदेकाहमेव तु ” ॥ अंगिराः—

“ अनुजातस्य तावत्स्यादाशौचं संस्थितस्य तु । यावत्सनानं न कुर्वन्ति सचेलं बांधवा बहिः ” ॥ इति ।

अनुजातो जातदंताद्वालतः । अनुत्पन्नदंतं इत्यर्थः । जमदग्निः—

३०

“ यो नामकरणात्पूर्वं पंचत्वमुपगच्छति । गर्त एवोपगुह्यैन स्नानाच्छुद्ध्यन्ति गोत्रिणः ॥

“ नामक्रियाया ऊर्ध्वं तु बालो यदि भवेन्मृतः । सद्यःशौचं सपिंडानां भूमौ निखनने कृते ॥

“ दहेद्वा काष्ठवद्वालं क्षिपेदेकाहमेव तु ।

“ चूडीकूतेऽङ्कुते वांशपि जातदंतो मृतो यदि । आ त्रिवर्षानु दहने त्रिरात्रैव शुद्ध्यति ॥

“ खनने नैशिकी शुद्धिः सपिंडानां विधीयते ” ॥ इति ।

यत्तु यमवचनम्—

“ अदंतजाते तनये शिशौ गर्भच्युते तथा । सपिंडानां तु सर्वेषामहोरात्रमशौचकम् ” ॥ इति ।

यदप्याश्वलायनवचनम्—“ अदंतजाते पर्याते चैकरात्रम् ” इति । पर्याते मृते । यदपि देवरातवचनम्-५ “ नाम्नो दंतोद्भास्त्वाच्चैलाङ्गुपीतरेधः क्रमात् । सद्यःशौचमहस्यहो नियताग्न्युदकः परः ” ॥ इति

यदपि संग्रहवचनम्—“ प्राङ्गनामकरणात्सद्य एकाहो दंतजन्मनः ” इति । दंतोत्पत्तेः पूर्वमिकाहाशौचविधायकमेतादशं वचनं दाहनविषयमिति स्मृतिरत्नेऽभिहितम् ।

नन्वत्राग्निसंस्करं निषेधति पराशरः (३।१६)

“ अजातदंता ये बाला ये च गर्भाद्विनिसृताः । न तेषामग्निसंस्कारे नाशौचं नोदकक्रिया ” ॥ इति ।

१० मनुरपि (५।६७-६९)—

“ ऊनद्विवार्षिकं प्रेतं निदध्युर्वार्धवा वहिः । अलंकृत्य शुचौ भूमौ आस्थिसंचयनाद्वृते ॥

“ नास्य कार्योऽग्निसंस्करो नापि कार्योदकक्रिया । अरण्ये काष्ठवत् त्यक्त्वा क्षपयेऽयहेव तु ॥

“ नांत्रिवर्षस्य कर्तव्या वांधवैरुदकक्रिया ” इति । ऊनद्विवार्षिकं अप्राप्ततृतीयवयसं निदध्युः निसनेयुः । अलंकृत्य शब्दं प्रक्षाद्विभिरलंकृत्य बहिर्ग्रामादस्थिसंचयनाद्वृते आस्थिसमूह-१५ वर्जितार्थां भूमौ । न केवलमूनद्विवार्षिकस्य निसननमेव संस्कारः किंतु त्यागोऽपीत्याह—‘अरण्ये काष्ठवत्’ इति । त्यागपक्षे व्यहं क्षपयेत् । व्यहमाशौचवान्मवेदिति यावत् । त्यागे उदकक्रियाऽपि न कर्तव्येत्यर्थः । याज्ञवल्क्योऽपि (प्रा. १-२)—

“ ऊनद्विवार्षिकं प्रेतं निसनेनोदकं ततः । आ श्मशानादनुवज्य इतरो ज्ञातिभिर्वृत्तः ॥

“ यमसूक्तं तथा गाथां जपद्विलोकिकाग्निना । स दग्धव्य उपेतश्चेदाहिताग्न्यावृतार्थवत् ” ॥ इति ।

२० ऊने अपरिपूर्णे द्वे वर्षे यस्यासावूनद्विवार्षिकः । प्रेतं निसनेद्भूमाववटं स्वात्वा दक्षिणाग्निरसं निक्षिप्य पांसुलोष्टादिभिः प्रच्छादयेत् । नोदकं ततः । न दहेत्यर्थः । अग्निसंस्कारोदकक्रियोः समनियत-त्वेन उदकनिषेधे दाहस्यापि निषेधः । स च प्रेतो वृतेनाभ्यन्यज्य यमगाथां गायाद्विनिधातव्यः ।

“ ऊनद्विवार्षिकं प्रेतं वृताकं निसनेद्भूत्वि । यमगाथां गायमानो यमसूक्तमनुस्मरन् ” ॥ इति यमस्मरणात् । ऊनद्विवार्षिकादितः पूर्णद्विवर्षे यो मृतः असौ स्मशानपर्यतं ज्ञातिभिः सपिण्डैः २५ समनोदकैश्चानुवज्यः अनुगंतव्यः । अस्मादेव वचनादूनद्विवार्षिकस्यानुगमनमनियतमिति गम्यते । अनुगम्य च ‘परेयुर्वासम्’ इत्यादि पष्ठृचं यमसूक्तं यमगाथां ‘योऽस्य कौष्ठ्य जगत्’ इति तिस्रः कर्तव्य जपद्विलोकिकाग्निना संस्कृताग्निना दग्धव्यः । उपेतश्चेत्स्याहिताग्नेरावृता दाहप्रक्रियया पात्र-योजनादिरहितया स्ववृद्धादिप्रसिद्धया लौकिकग्निनैव दग्धव्य इत्यर्थः । कर्मप्रदीपिकाहाम्—

“ कन्याबालकयोरुर्ध्वं त्रयोविंशतिमासतः । उपोषणं तु कर्तव्यं तत्पूर्वं खननं तयोः ” ॥ ३० उपोषणं दहनमित्यर्थः । एवं चाग्निसंस्कारस्योनद्विवर्षमरणे निषिद्धत्वात् कथं दहननिबन्धन-मेकाहायाशौचमिति चेत्त । उक्तपराशरादिवचनानां नियताग्निसंस्कारनिषेधपरत्वात् । अतः अग्नि-संस्कारोदकदाननिषेधो नामकरणात्प्रागेव नित्यः । नोर्ध्वस । यतो निषेधानंतरमेव नामकरण-दंतजननादा ऊर्ध्वमग्निसंस्कारमुदकदानं चानुजानाति मनुः (५-६९)—“ जातदंतस्य वा कुर्यान्नाग्नि वाऽपि कृते सति ” इति ।

१ ख—नापिकार्योदकक्रिया ।

लोकाक्षिरपीति—

“ तूष्णीमेवेदकं कुर्यात्तूष्णीं संस्कारमेव च । सर्वेषां कृतचौलानामन्यत्रापीच्छया द्वयम् ” ॥ इति । “ चूडाकर्म द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मतः । प्रथमाब्दे तृतीये वा कर्तव्यं श्रुतिचोदनात् ” ॥ (२।३५) इति मन्वादिविहितकाले कृतचौलस्य सर्वस्य मरणे नियमेनाग्न्युदकदानं तूष्णीं कार्यस् । अन्यत्रापि नामकरणादूर्ध्वमृततचोलेपीच्छया प्रेताभ्युदयकामनया द्वयमग्न्युदकात्मकं तूष्णीं कार्यं न नियमे- ५ नेति चंद्रिकादौ व्यास्यातम् । अन्ये तु प्रथमेऽब्दे कृतचूडस्योनद्विवर्षिकस्य मृतस्याग्निदानमुदकदानं च तूष्णीममंत्रकं कुर्यात् । अन्यत्रापि तृतीयादिवर्षेऽप्यकृतचूडेच्छया द्वयं तूष्णीं कुर्यादित्याचक्षते । एवं च त्रिवर्षादिकृतचौलस्य एकर्चविधिना संस्कारः । स च वक्ष्यते । अजात-दंतस्यापि चूडाकरणे त्रिरात्राशौचमाह पराशरः—

“ जातदंतेऽनुजाते वा कृतचूडे च संस्थिते । अग्निसंस्करणे तेषां त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ” ॥ इति १० जाता दंता यस्यासौ दंतजातः । अनुजातः अनुत्पन्नदंत इत्यर्थः । षट्क्रिंशन्मते—
“ यद्यप्यजातदंतः स्याकृतचूडस्तु संस्थितः । तथापि दाहयेदेनं व्यहं चाशौचमिष्यते ” ॥
प्रथमसंवत्सरचूडाभिप्रायेण काश्यपोऽपि—“ बालानामदंतजातानां त्रिरात्रम् ” इति ।

अंगिराः—

“ विप्रे न्यूने त्रिभिर्वर्षैर्मृते शुद्धिस्तु नैशिकी । निर्वृत्तचूडके तस्मिन् त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते ” ॥ इति । १५ वसिष्ठः (४।२४) “ ऊनद्विवर्षे प्रेते गर्भपतने वा सपिंडाभां त्रिरात्रम् ” इति । षडशीतौ—
“ द्वितीये प्रथमे वाऽब्दे चौलं यदि कृतं तदा । चौलप्रभृति सर्वेषां गोत्रिणां त्रिदिनं मतम् ” ॥ इति ।

माधवीये—

“ अनतीतद्विवर्षस्तु प्रेतो यत्रापि दह्यते । आशौचं ब्राह्मणानां तु त्रिरात्रं तत्र विद्यते ” ॥
चंद्रिकायाम्—“ अनतीतद्विवर्षस्तु प्रेतो यत्रापि दह्यते । अतिमोहाभिमूतैस्तु देशसाधनमाचरन् ॥ २०
“ आशौचं ब्राह्मणानां तु त्रिरात्रं तत्र विद्यते ” ॥ देशसाधनमाचरन् स्वदेशाचारमाचरद्विरित्यर्थः । विभक्तिव्यत्ययः । मोहः स्नेहः । जातदंतस्याकृतचूडस्य दाहपक्षे अंगिरसाऽपि विशेषो दर्शितः—

“ यद्यप्यकृतचूडो वै जातदंतस्तु संस्थितः । दाहयित्वा तथाप्येनमाशौचं व्यहमाचरेत् ” ॥
वसिष्ठोऽपि (४।३४)—“ ऊनद्विवर्षगर्भपतने सपिंडानां त्रिरात्रमाशौचं सद्यःशौचमिति गौतमः ” ॥ इति । अग्निसंस्कारे सद्यःशौचमग्निहोत्रानुषाग्रविषयम् ॥ २५

खननप्रभृत्याशौचम् । मृतस्य शिशोः यदा दिनान्तरे खननं दाहः त्यागो वा क्रियते तदा मृताहाथेव सद्योहस्यहकल्पना खननादिसंस्कारोत्तरकालं वेति संदेहे निर्णय उक्तः संग्रहे—

“ मृतस्य तु यदा दाहस्यागो वा खननं शिशोः । तदा तद्विवायेव सद्योहस्यहकल्पना ” ॥ इति । एतच्च खनित्वा शनकैर्भूमौ अरण्ये काष्ठवत्यक्त्वा दाहयित्वा तथाप्येनमिति लोकाक्षिमन्वंगिरसां वचनैः त्वाप्रत्ययेन खननाद्यनंतरमेव सद्यःशौचादिविधानादवगम्यते । ३० इदं खननदिवसाद्याशौचं उपनयनपर्यंतं बालमरणे वेदितव्यमित्येके । अन्ये तु—चौलात्पूर्वकालसंस्कारविषयं तत्रैव त्वाप्रत्ययश्रवणादित्याहुः ।

ननु दिनान्तरे बालसंस्कारे पूर्वेदुराशौचाभावे कर्मानुषाग्रसंगः इति वेन्मैवम् । “ मूर्तकं तु प्रवक्ष्यामि मृतिजन्मनिमित्तकम् ” इति आशौचस्य मरणोत्पत्तिशिष्टत्वादेवं च मरणाद्याशौचस्य सत्त्वेऽपि खननाद्युत्तरकालमेव सद्यःशौचाद्यनुषाग्रमिति न विरोधः । ‘स्वात्वा सद्यः शुचिर्भवेत्’ इति ३५

समानकर्तुत्वस्मरणात् । स्वननसंस्कारकर्तुः पितृभ्रातृव्यतिरिक्तज्ञातेष्टुलादेशपि सद्यःशौचमेव । अग्निसंस्कारे त्यागेऽपि कर्तुः पितृभ्रातृज्ञात्यादेस्ततदाशौचमेव । प्रेतक्रियाकरणे असपिंडस्य सद्यः-शुद्धिः । अत्र सर्वत्र सूतके दशाहात्परं बालमृतौ पित्रोश्चत्वार्णां च सदा दशाहमर्घं भवति ।

“ बाले भृते सपिंडानां सद्यःशौचं विधीयते । दशाहेनैव दंपत्योः सोदराणां तथैव च ॥ ॥ इति ५ व्याघ्रपादस्मरणात् । अत्र सोदरशब्दोऽसोदरस्याप्युपलक्षकः । तथा पैंगगृह्ये—“ गर्भस्थे प्रेते मातुरेव स्यादाशौचं जात उभयोः । कृते नाभ्नि सोदराणां भिन्नोदराणामप्येवम् ” इति । अखंडादर्शं च—“ ज्ञातीनां स्नानमेव बालमरणे मातापितृसोदरभिन्नोदराणामपि दशाहमर्घं भवति ” इति । दशकेऽपि—“ जातमरणे पित्रोदशाहं सदा ब्रातुदशाहं परम् ” । इति तत्त्वाप्याने विशेषः । भ्राताऽत्र सोदरः । स एव मुख्यः । तस्य नामकरणात्परं बालमृतौ दशाहमर्घं । १० भवतीति । बृहस्पतिस्तु—

“ जातमात्रे भृते चपि दशाहात्पितरौ शुची । कृते नाभ्नि सनाभीनां दशारात्रमर्घं भवेत् ॥

“ भिन्नोदराणां भ्रातृणां जातदते भृते त्वयम् । दशाहं कृतचौले तु दत्तादीनां विधीयते ” ॥ इति । याज्ञवल्क्यः (ग्रा. ३८)—

“ त्रिरात्रं दशारात्रं वा शात्राशौचमुच्यते । ऊनद्विवर्षं उभयोः सूतकं मातुरेव हि ” ॥ इति । १५ ऊनद्विवर्षं संस्थिते उभयोरेव मातापित्रोदशाहमाशौचं न सर्वेषां सपिंडानाम् । तेषां तु “आ दंतजन्मनः सद्यः” इत्युक्ताशौचमित्यर्थः । स्मृत्यंतरे—

“ कृतचौडस्य विप्रस्य आ त्रिवर्षोपनायनात् । आशौचं तु त्रिरात्रं स्यापित्रोश्चैव तु सर्वदा ” ॥ सर्वदैति यावद्दशाहमित्यर्थः । केचिच्चित्तु—

“ बाले भृते सपिंडानां सद्यःशौचं विधीयते । दशाहेनैव दंपत्योः सोदराणां तथैव च ” ॥ इति २० व्याघ्रवचनं नाभिष्ठेदनादूर्ध्वं भृतवालविषयम् । सूतकानन्तस्तुतस्य बालस्य मातृपितृसोदराणां त्रिरात्रमाशौचमिति वदन्ति । यथा विज्ञानेश्वरः—“ यनु काश्यपवचनम्—“ बालानाम-दंतजन्मानां त्रिरात्रेण शुद्धिः ” इति तन्मातापितृविषयम् । “ वैजिकादपि संबंधादनुरुद्ध्याद्वधं च्यहम् ” इति जनकोषाविकतया त्रिरात्रस्मरणात् ” इति । आश्वलायनोऽपि—“ आं दंतजाते च ” इति । त्रिरात्रमित्यनुवर्तते चंद्रिकायाम् ॥ यनु पैठिनसिनोक्तम् “ अकृतचूडानां त्रिरात्रम् ” इति २५ तन्मातापितृविषयम् । “ ऊनद्विवर्षं प्रेते मातापित्रोरेव नेतरेषाम् ” इति स्मरणात् । अस्यायमर्थः ऊनद्विवर्षं प्रेते निखनने च कृते मातापित्रोरेव त्रिरात्रमाशौचम् । नेतरेषां सपिंडानां तेषामेकरात्रा-भिन्नादिति । स्मृतिरत्नेऽपि—“ बालानामदंतजातानां त्रिरात्रेण शुद्धिः ” इति कात्यायनवचनं मातापितृविषयम् । अत एव मनुः (५६२)—

“ वैजिकादभिसंबंधादनुरुद्ध्याद्वधं च्यहम् ” इति ॥ षडशीतौ—

३० “ यत्रोपनयनात्पूर्वं पुत्रं प्रेतत्वस्तुच्छति । आशौचं त्रिदिनं तत्र मातापित्रोः समं तदा ” ॥ स्मृत्यर्थसारेऽपि—

“ अनुपनीतमरणे मातापित्रोदशाहमाशौचपक्षो न दृश्यते ” इति । अत्र यथास्वदेशाचारं व्यवस्था । अनुपनीतमरणाशौचम् । अनुपनीतमरणाशौचे त्रिभागादूर्ध्वं स्पर्शमाह देवलः—“ स्वाशौचकालाद्वित्रेयं स्पर्शनं तु त्रिभागशः । शूद्रविट्क्षत्रिविप्राणां यथाशास्त्रं प्रचोदितम् ” ॥ इति ।

एतच्चानुपनीतप्रथाणनिमित्तक्रांताशौचे वेदितव्यमिति विज्ञानेश्वरेणोक्तम् (पृ. १७३ पं. २०) । स्मृत्यर्थसारेऽपि—“अनुपनीतमरणाशौचे वर्णाः स्वाशौचकाले त्रिभागाद्वर्च्च स्पृश्याः । अनुपनीतमरणश्रुतावर्तीताशौचे नास्ति । स्नानमेव । अनुपनीतमरणे समानोदकानामाशौचं नास्ति । इदं वयःप्रयुक्ताशौचं सर्ववर्णसमम्” इति । तथा चांगिरा:—

“अविशेषेण वर्णनामर्वाकृ संसारकर्मणः । त्रिरात्रं तु भवेच्छुद्धिः कन्यास्वहो विधीयते” ॥ ५
व्याघ्रोऽपि—“तुल्यं वयसि सर्वेषाम्” इति । वयसि षण्मासाद्विष्टे यत् सद्यःशौचादिविहितं तत्सर्वेषां ब्राह्मणादिवर्णानां तुल्यमविशिष्टमित्यर्थः । अत्र विज्ञानेश्वरः (पृ. १८२ पं. १२) —

“यथा पिंडोदकदानविधिः सर्ववर्णसाधारणः यथा बालसमानोदकशौचविधिः “अंतराजन्मरण” इति सञ्चिपाताशौचविधिश्च यद्वच्च “गर्भस्त्रोते मासतुल्या” इति स्नानशौचविधिः “प्रोष्टेते कालशेषः स्यादशेषे त्यहमेव तु” इति विदेशस्थाशौचविधिश्च सर्ववर्णसाधारणः १० तथा वयोवस्थानिमित्तमप्याशौचं साधारणमेव भवितुमर्हति । अत एव “क्षत्रे षट्टिः कृते चौले वैश्ये नवभिरुच्यते । ऊर्वे त्रिवर्षाच्छृद्देते तु द्वादशाहो विधीयते” ॥ तथा “यत्र त्रिरात्रं विप्राणामाशौचं संप्रदृश्यते । तत्र शद्रेद्वादशाहं षण्वत् क्षत्रवैश्ययोः” ॥ इति ऋष्यशृंगादिवचनानि विगीतबुध्या अनाद्रियमाणीर्धेरेश्वरविश्वरूपमेधातिथिप्रभृतिराचार्ये-रयमेव साधारणपक्षोऽगीकृतः” । इति ॥ १५

नामकरणादिनिबन्धनाशौचक्रमः । एतच्च बालमरणाशौचं नामकरणादिसंस्कारनिबंधनं कालनिबंधनं च संस्कारावलंबेन कालावलंबेन च सद्यःशौचादिस्मरणात् । उक्तं च संग्रहे— “कृते नामादिसंस्कारे प्राप्तकालेऽपि चाकृते । स्वकाले संस्कृते प्रेते यथा तद्विहाप्यवस्थ” ॥ इति । “दशम्यासुत्थितायां स्नातायां पुत्रस्य नाम इधाति । जन्मनोऽपि षष्ठे मासि जन्मनोऽपि तृतीये वर्षे चौलं गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणासुपनयीत” इत्यादि स्वस्वगृह्योक्तकालेषु नामकरणान्नप्राशनचौलोपनयनेषु २० कृतेषु दशम्यां नामकरणं षष्ठेऽन्नप्राशनं जातेषु दत्तेषु वा ॥

“चूडाकर्म द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मतः । प्रथमेऽव्दे तृतीये वा कर्तव्यं श्रुतिचोदनात्” ॥ पंचमे वा ब्रतक्षमे इत्यादिवैकल्पिकवचनानुरोधेन स्वगृह्योक्तकालात्पूर्वमेव नामादिषु कृतेषु च स्वगृह्यप्राप्तकाले दैवान्नामादिसंस्कारे अकृते च सति स्वकाले स्वगृह्यविहितकाले एकादशाहादौ नामादिभिः संस्कृते बाले प्रेते यथा ज्ञातीनामधं भवति तथैव स्वकालात्पूर्वकालकृतसंस्कारे प्राप्तकाला-२५ कृतसंस्कारे च बाले मृतेऽपि ज्ञातीनामधमित्यर्थः ।

खननादिसंस्काराद्यवस्था । अवेर्यं व्यवस्था—नामकरणात्पूर्वं शिशुमरणे निखननमेव नानुगमनाग्न्युदकदानादि । ज्ञातीनां सचैलस्नानाच्छुद्धिः । तत उर्ध्वं दंतजननात्पूर्वं मरणे निखननं तूष्णीं दहनं वा खननपक्षे सद्यःशुद्धिः । दहनपक्षे उदकदानादितूष्णीं पित्रा दर्भवर्जं कार्यम् । “आग्नि संस्कृतस्योक्ता पिंडानोदकक्रिया” इति वचनात् । ‘अकृतचौलस्य दर्भमंत्रवर्जम्’ इत्यखंडादर्शा-३० वचनाच्च । अनुगमनं कृताकृतं सपिंडानामेकाहः दहनं च शवं संस्नाप्यालंकृत्य ज्येष्ठपूर्वं स्मशानं नीत्वा लौकिकाभिना तूष्णीं कुर्यात् ।

लौकिकेष्वनादेयाद्याद्यः । स च चंडालाद्यग्रिव्यतिरिक्तो ग्राह्यः “चंडालाग्रिमेध्याग्निः सूतिकाग्निश्च कहिंचित् । पतिताग्निश्चिताग्निश्च न शिष्टग्रहणेचितः” ॥ इति देवलस्मरणात् । अजातदंतस्य चूडाकरणे दहनं त्रिरात्राशौचं च तूष्णीमुदकदानादि । ३५

दंतजननात्प्रमासाद्वा परं मृतस्य खननं दाहस्त्यागो वा संस्कारः । खननं तु शवं प्रक्षाल्य गोघृते-नाभ्यज्यालंकृत्य ग्रामाद्विः श्मशानादन्यत्र नीत्वा अस्थिरहितशुद्धभूम्यामवर्टं कृत्वा यमगाथां यमसूक्तं च जपद्विः प्रणवेन कार्यम्

“ शुचौ देशोऽवर्टं सात्वा द्वैः प्रच्छाय र्वशः । घृताभ्यक्तं मृतं तत्र प्रणवेन विनिक्षिपेत् ॥
 ५ “मृतजाते तु निसेनद्वौ प्रणवर्जितम्” इति स्मरणात् । अत्रानुगमनं कृताकृतं नोदकदानादि । अत्रैकग्रामाशौचम् । दाहश्च लौकिकाग्निना तूष्णीं कार्यः । उदकं पिंडदानं च दिनत्रयं दर्भवर्ज्यं तूष्णीं कार्यम् । त्यागपक्षे पूर्ववदलंकृत्य ग्रामाद्विः शुद्धदेशे अरण्यादौ त्यक्त्वा स्नातव्यं नात्रो-दकदानादि । “ नात्रिवर्षस्य कर्तव्या बान्यवैरुदकक्रिया ” इति त्यागे खनने च तत्त्वेधात् । अत्र दाहे त्यागे च दिनत्रयमाशौचम् । जातदंतस्याकृतचूडस्य मरणे तूष्णीं दाह एव संस्कारः । १० तूष्णीमिव त्रिरात्रमुदकं पिंडदानम् । “ पितुत्त्रिरात्रमाशौचं सपिंडाना आचौलात्खननसंस्कार एव शिष्टाचारानुग्रुणः । चौलात् त्रिवर्षद्वा परं पंचमवर्षपर्यंतं कृतचौलस्याकृतचौलस्य वा मरणे यमगाथां यमसूक्तं च जपद्विस्तूष्णीमिविसंस्कारः कार्यः । लौकिक एव तुषाग्निरत्र ग्राह्यः । “ ब्रह्मचारी कपालाभिस्तुताश्चिर्वालकन्ययोः ” इति स्मरणात् । ज्ञातिभिरनुगमनं कार्यम् । नात्र घृतप्राशनामि-स्पर्शादीतरेषामपि ।

१५ “ अनुचानं क्रतुश्रेष्ठमनुपेतमनायकम् । अनुगम्य विनाज्याग्नी द्विजः स्नानेन शुद्ध्यति ” ॥ इति स्मरणात्—कृतचूडस्याकृतचूडस्यं वा वृत्तीयवर्षे ज्ञातिभिरप्युदकं दातव्यम् । “ उदकदानं सपिंडैः कृतजटस्य ” इति (१४३१) गौतमस्मरणात्—चतुर्थवर्षमारभ्य कृतचौलस्याकृतचौलस्य वा ज्ञातिभिर्मत्रवर्ज्यं उद्यमुदकं दातव्यं दर्भमंत्रवर्जनं पिंडं च दद्यात् ।

“ उदकं पिंडदानं च व्यहं स्यान्तु त्रिवर्षतः । दशाहं पिंडदानं स्यादष्टमाब्दात्परं स्मृतम् ॥
 २० “ प्रेतपिंडं वाहिर्द्याद्वर्भमंत्रं विवर्जितम् ” ॥ इति स्मरणात्—“ पंचमवर्षमारभ्यास्थिसंचयनं अमन्त्रकं कार्यम् । “ दाहादेवोदकं पिण्डं पञ्चमादस्थिसंचयः ” इति स्मृतेः ।

“ मृतं दग्ध्वा त्रिरात्रेण त्रिवर्षादुदकं बलिम् । पञ्चमादस्थिचयनं श्राद्धं कुर्याच्चतुर्दिनम् ” ॥ इति कात्यायनस्मृतेश्च । गौतमस्य विशेषमाह—

“ पंचमादृत्सरादर्वाद् मृतयोर्बालकन्ययोः । अस्थिसंचयनं तूष्णीं कुर्यादित्याह गौतमः ” । इति ।
 २५ पंचमवर्षपर्यंतमन्त्रकं एवाभिसंस्कारः ।

“ तूष्णीमयोदकं कुर्यात्तूष्णीं संस्कारमेव च । सर्वेषां कृतचूडानामन्यत्रापीच्छया द्वयम् ” ॥ इति लोकाक्षिस्मरणात् । षष्ठवर्षमारभ्य उपनयनपर्यंतमेकर्चिविधिना संस्कृत्य तिलोदकपिंडदाननव-श्राद्धोदशश्राद्धानि मंत्रवर्ज्यं तंत्रत एव कुर्यात् । उपनयनात्पितृमेघविधिना संस्कृत्यं मंत्र-वत्कुर्यात् । अष्टमात्परं ज्ञातिकर्म च कुर्यात् ।

३० “ अष्टमात्परमेवास्य दृष्टस्थापनपूर्वकम् । उदकं पिंडदानं च कुर्यात्प्रेतस्य शान्तये ॥

“ दर्भस्तंवे ततः पूर्वं सर्वं कर्म समाचरेत् । त्रिवर्षादुदकं पिंडं श्राद्धं तं पंचमात्परम् ॥

“ अष्टमात्सकलं ग्राह्यं सपिंडीकरणं विना ॥

“ सप्तमात् द्वादशादूर्ध्वं गृहस्थब्रह्मचारिणोः । सपिंडीकरणं कुर्याज्ज ग्राग्निति यमोदितम् ॥

“ त्रिवत्सरात्परं नगच्छादानश्राद्धमाचरेत् । अष्टमादृत्सरादूर्ध्वं नवश्राद्धानि षोडशा ॥

३५ “ मृतं दग्ध्वा त्रिरात्रेण त्रिवर्षादुदकं बलिम् । अब्दादेवाष्टमादूर्ध्वमेकोद्धित्यानि षोडशा ॥

“ सप्तमाद्वृत्सरादर्वाग्मृतयोर्बालकन्ययोः । पिंडोदकं त्रिवर्षेण हेकरात्रेण संकटे ॥
 “ त्रीन् पिंडान्प्रथमे दद्यात् द्वितीये चतुरस्तथा । त्रींस्तु दद्यात्तीयेऽन्हि बालानां पिंडकल्पना ॥
 “ शिशोऽत्रिवर्षसराद्वृद्ध्वमुदकं पंचसप्ततिः । त्रिवर्षाद्वृदकं पिंडं सर्वेषां तर्पणं भवेत् ॥
 “ त्रिरात्रं पिंडदशकं त्रिवर्षाद्वृदकं आदित्यात्मिदिने कार्यं बालानां क्षुद्ररीयसी ॥
 “ द्वादशाद्वृत्सरादर्वाग्मृतमरणे सति । सपिंडीकरणं न स्यादेकोद्दिष्टादि कारयेत् ॥ ११
 इत्यादीनि वचनानि द्रष्टव्यानि । पौगंडः पंचमवर्षाधिको बालः । अत्र विशेषमाहापस्तंबः—
 “ अनुपेतान्कन्याश्च पुनर्दहनमंत्रेषौच दहेयुः ॥ इति । पूर्णद्विवर्षमारभ्य उपनयनपर्यंतं बालमरणे
 एकर्चाविधिना संस्कुर्युरित्यर्थः । संचयनेऽपि विशेषमाह स एव—
 “ त्रीतीयेऽन्हि नवं कुंभमादाय दहनं ब्रजेत् । जलेन पयसा चैव संग्रोक्ष्यास्थीन्यमंत्रतः ॥
 “ तानि कुंभे समोऽप्याथ पयसा पूरयेद्वृद्धटम् । ‘इदं त’ इति मंत्रेण घटं कुर्यात्सुरक्षितम् ॥ इति । १०
 ‘इदं त एकम्’ इत्येकर्चा । मंजर्यामपि—
 “ त्रिवर्षादि दहेदेनमेकर्चावितवंधनात् । ‘अस्मात्त्वम्’ इति मंत्रेण स्नात्वा दद्याज्जलाङ्गलिम् ॥
 शौनकोऽपि—

“ एकर्चाविधिना कुर्याद्दग्धवांच्छौनकोऽब्रवीत् । अस्मात्त्वमिति मंत्रेण सर्वमंत्रो न विद्यते ॥ १५
 स्मृत्यंतरेऽपि—
 “ त्रयोविंशतिमासात् मृतयोर्बालकन्ययोः । एकर्चा दहनं त्वस्थिपंचमात्परमवतात् ॥
 “ तुषाग्निना दहेत्प्रेतमस्मात्त्वमितिमंत्रतः । कुर्यात्संचयनं त्वस्थि चैकर्चावितवन्यनात् ॥
 अन्यत्रापि—
 “ पुंसां व्रतविधेः पूर्वं दानात्पूर्वं स्त्रिया अपि । अज्ञातगोत्रनाश्चां च पौगंडानां वतात्परम् ॥
 “ राष्ट्रक्षोभे च सर्वेषां पुनर्दीहनिवृत्तये । एकर्चाविधिसंस्कारं भगवांच्छौनकोऽब्रवीत् ॥ इति । २०
 बोधायनोऽपि—“ बालान् मृतान्दित्रिवर्षाद्यतीतान्यज्ञोपवीतस्य विधेः पुरस्तात् ॥

“ अमंत्रकं चौलविधिं विधाय मंत्रेण संस्कारविधिं प्रदद्यात् ॥ इति ।
 चौलप्रभृत्युपनयनपर्यंतं सपिंडानामाशौचं त्रिरात्रम् ।
 “ द्विजन्मनामयं कालस्त्रयाणां तु षडाब्दिकः । आशौचं त्यहमेव स्यात्स्वजात्युक्तमतः परम् ॥ इति
 स्मरणात् । नामकरणप्रभृत्युपनयनपर्यंतं बालमरणे मातापित्रोत्तृणां च दशाहमाशौचम् । २५
 त्रिरात्रं वा देशाचारानुसारेण द्रष्टव्यम् । दशाहाशौचपक्षे अष्टमादिदिनत्रये पिंडोदकसमापनम् ।
 “ कन्याबालकुमाराणामष्टमादिदिनत्रये । कुर्याद्दशाहमाशौचं वर्तते नात्र संशयः ॥
 “ कन्याबालकुमाराणामष्टमादिदिनत्रये । पिंडोदके च निर्वर्त्य द्वादशे बलिमाचरेत् ॥ इति
 स्मरणात् । बलिं नारायणं बलिम् ।
 “ तथा बालस्य कन्यायाः षष्ठस्य पतितस्य च । नारायणवलिः कायोऽद्यन्येषां मोक्षकांक्षिणाम् ॥ इति ३०
 व्यासस्मृतेः । अयं च नारायणवलिश्वतुर्थवर्षमारभ्य कर्तव्यः । यदाह बोधायनः—“त्रिवर्षाद्वृदकं
 पिंडं चतुर्याद्वृदकं बलिम्” इति ।
 यन्तु गौतमवचनं—“ मृतं दग्ध्वा त्रिवर्षेण त्रिवर्षाद्वृदकं बलिम् ” इति अत्र बलिशब्देन पिंड-
 बलिरुच्यते । अन्ये तु बालमरणे सर्वत्र नारायणबलिमाचरंति । ‘मृतं दग्ध्वा त्रिवर्षेण’ इति

दाहसमनंतरं यत् त्रिरात्रेण समापनमुक्तं तत्पितृभ्रातृव्यतिरिक्तसंस्कृतज्ञातिविषयम् । पितृभ्रातृणां दशाहमाशौचिनामष्टमादिदिनत्रयेण समापनस्योक्तवात् ।

“ दाहयित्वा तथाप्येनमाशौचं व्यहमाचरेत् । त्रिरात्रमात्रादेशाद्वाहादिव्यहमाशौचम् ” इत्याद्यंगिरोयाज्ञवल्क्यादिवचनैर्ज्ञातीनां त्रिरात्राशौचविधानात् । यावदाशौचं प्रेतस्योदकं पिंडं च दद्युः ।

५ “ पूर्वाङ्गे वाऽपराङ्गे वा तोयमाशौचगामिभिः । संस्कृतैर्व बलिदैर्येः स हि प्रेतस्य चांधवः ” ॥ इति विष्णुसंवर्त्तादिभिः यावदाशौचं पिंडोदकविधानात् । दाहकर्तुर्ज्ञातिस्त्रिरात्रेण समापनं दाहादित्रिरात्रमेवाशौचम् । यन्तु कैश्चिदुक्तम् ।

“ दशाहं सोदकज्ञात्योः त्रिरात्रं योनिबंधुषु । विजातिषु शवोक्तं स्यात्प्रेतनिर्हणे क्रुते ” ॥ इत्यत्र प्रेतनिर्हणाभावेऽपि पिंडदानां दशाहसिद्धेः पुनरपि ज्ञातिग्रहणमनुपनीतनिर्हणे दशाह-१० सिद्ध्यर्थमिति न तत्र संग्रहकारवचने प्रमाणमस्ति । यदपि तेन प्रमाणमुपन्यस्तं मनुवचनम् (५१६३)—

“ रजन्याऽन्हैव चैकेन त्रिरात्रैरेव च त्रिभिः । शवसंपर्शेण विशुद्ध्यन्ति व्यहात्तुदकदायिनः ” ॥ इति नात्रानुपनीताशौचं प्रकृतम् । किंतर्हि (५१५९)—

“ दशाहं शावमाशौचं सपिंडेषु विधीयते । अर्वाङ्कृ संचयनादस्थां व्याहमेकाहमेव वा ” ॥ इति १५ गुणाशौचमेव प्रकृतम् । मानवे च विवरणे श्लोकद्वैयं च व्याख्यातम्—“ दशाहं निर्गुणिऽप्यसपिंडेषु अस्थामा संचयनाच्च इति चतुरोपलक्षणम् । ‘चतुर्थोऽन्हि संचयनम्’ इति वचनात् । चतुर्थं गुणवत्सु इत्यर्थः । व्याहं गुणवत्तरेषु एकाहं गुणवत्तरेषु ‘रजन्याऽन्हैव चैकेन’ इत्यहोरात्रस्य निर्देशः । ‘त्रिरात्रैरेव च त्रिभिः’ इति नवरात्रस्य दशभिरहोरात्रैरिति यावत् । शवस्य स्पर्शव्येत् गुणवत्तमा अपि सपिंडा दशाहेन शुद्ध्यन्ति । उदकदायिनः समानोदकस्त्रिरात्रेण शुद्ध्यन्ति इत्यर्थः” इति २० एवं चानुपनीतद्वाहे कर्तुर्ज्ञातिस्त्रिरात्रमाशौचम् । असपिंडस्य तु उदकपिंडादिप्रेतक्रियाया अकरणे सद्यःशुद्धिः । “असपिंडद्विं प्रेतं विषो निर्हत्य वंधुवत् । अनदन्त्रब्रह्मन्हैव न च तस्मिन्गृहे वसेत्” ॥ इति प्रेतगृहवासतदन्त्रमोजनाभावे उपनीतासपिंडनिर्हरिऽपि मनुना दिनमात्रविधानात् (५११० १-२) ।

इत्यनुपनीतमरणाशौचम् ॥

अथ कन्यामरणाशौचम् । लक्षणस्तंवः—

२५ “अचूडायां तु कन्यायां सद्यःशौचं विधीयते । एकाहं चूडितायां तु दत्तायां व्यहमिष्यते” ॥ इति । मरीचिः—“ चूडायाः करणे सद्यःशौचं प्राक् दानादेकाहं दत्तानां प्राक्परिणयात् व्यहम्” ॥ इति ।

द्यासोऽपि—

“ आजन्मनस्तु चौलांतं कन्या यदि विपथते । सद्यःशौचं भवेत्तत्र सर्ववर्णेषु नित्यशः ॥

“ ततो वाग्दानपर्यंतं यावदेकाहमेव हि । ततःपरं प्रवृत्तायां त्रिरात्रमिति निश्चयः ॥

३० “ वाकप्रदाने कृते त्वत्र ज्ञेयं चोभयतस्यहम् । पितृरस्य च ततो दत्तानां भर्तुरेव हि ॥

“ स्यात्स्वजात्युक्तमाशौचं सूतके मृतके तथा ” ॥ इति । ततो वाग्दानपर्यंतमित्यादेरथ-अंद्रिकायामुक्तः—“ ततः तस्माच्चौलाद्वाग्दानपर्यंतं कन्याविपत्तौ यावदेकाहं अहोरात्रं यावत्तावदाशौचम् । ततः परं वाग्दानादूर्ध्वं विवाहोत्कर्षविषये वाग्दत्तावस्थयैव प्रवृद्धायां अधिकवयस्यपि

१ खण्ड-स्पृशो । २ क्ष-त्रिगुणा । ३ क-त्रय ।

त्रिरात्रमेवेति निश्चयः । वागदाने कृते विवाहे चाकृते यत्र कन्या विषयते तत्र उभयतः पक्षत्रयस्य दिनन्तरं ततो विवाहाद्वृद्धं दत्तानां सम्यक्प्रतिपादितानां मरणे अपत्यजनने वा केवलं भर्तृपक्षस्य स्वजात्युक्तं दशाहमाशौचं स्यात् । विवाहोऽर्क्षवच्चूडाकरणवागदानयोरुत्कर्षे आ चौलात्सदः आ वागदानादेकाहमेवेति निश्चयः न्यायस्ताम्यादिति ।

अन्ये हु—चौलस्य कालोपलक्षणत्वादप्राप्तवृत्तीयवर्षयाः कन्याया मरणे सद्यशौचम् । ५ वृत्तीयवर्षमारम्भ्य कृतचूडाया अकृतचूडाया वा मरणे आ वागदानादेकाहम् । अकृतेऽपि वागदाने गर्भाद्यमाद्वात्प्रापेकाहम् । ततोऽप्यकृते दाने अष्टमवर्षप्रभृति कन्यासपिंडानां त्रिरात्रमाशौचं भवति । दानशब्दस्य कालोपलक्षणत्वात् । ‘अष्टवर्षा भवेद्दौरी’ ।

“गौरीं वा वरयेत्कन्यां द्वैषवर्षोऽवर्षी वा । विवाहस्त्वष्टवर्षायाः कन्यायास्तु प्रशस्यते” ॥
इत्यादिवचनैः प्रदानं प्रत्यष्टमवर्षस्यैव मुख्यकालत्वावगमात् । यद्यप्यत्र दानमुपलक्षणं तथापि साक्षात् । १० दानक्रियायां निर्वृत्तायामेव वरपक्षस्यैतददधं भवति । अन्यथा वरपक्षस्यासंभवात् । अतोऽष्टमवर्ष-प्रभृत्यकृते दाने पितृपक्षस्य कन्यासपिंडस्य त्रिरात्राशौचमित्याहुः ।

त्रिरात्रमित्यस्य दृष्टे रजस्यपवादमाह शंखः—

“पितृवेशमनि या नारी रजः पश्यत्यसंस्कृता । तस्यां मृतायां नाशौचं कदाचिदपि शाम्यति” ॥ इति स्वजात्युक्तदशाहादिकालादर्वाक् कदाचिदपि न शास्यतीत्यर्थः । वागदत्ताया रजोदर्शने पितृवेशमनि । १५ या नारी रजः पश्यतीत्यादिवचनोक्तं द्रष्टव्यमिति चंद्रिकाधामुक्तम् । संग्रहे—

“आ चौलात्सद्य आ दानाचिशोर्ध्वं त्वा विवाहतः । च्यहं कन्यामृतौ जातिष्वयं पूर्णमृतूद्वेत् ॥

“त्रिरात्रं वरतद्दशात्योर्दत्तानूडामृतावधम् । पूर्णं भ्रातुश्च पित्रोश्च कन्याबालमृतौ सदा” ॥ इति ।

स्मृत्यर्थसारे—“कन्यामरणे विपुरुषविषयज्ञातीनामाचौलकरणादा चौलकालादा स्नानेन शुद्धिः ।

स्त्रीषु सापिंडाचं त्रिपुरुषमेव । अप्रत्तासु ततो वागदानादर्वागेकाहमाशौचं ततो विवाहादर्वाकप्रति- २० पक्षेऽपि त्रिपुरुषपर्यंत त्रिरात्रं वागदानाभावे विवाहनिश्चयावधिरित्येके” इति । स्मृत्यंतरे च—

“दत्ताऽनूडा च कन्या या संस्कार्या भर्तृगोत्रतः । उभयोर्वेशयोश्चैव त्रिरात्रमधिष्यते” ॥

वारिपूर्वं वाचा दत्ता अनूडा च या कन्या तस्या मृतौ वंशद्वयस्य त्रिरात्राशौचमित्यर्थः ।

तथा मरीचिः—

“वारिपूर्वं प्रदत्ता या या नैव प्रतिपादिता । असंस्कृता सा विजेया त्रिरात्रमुभयोः समम्” ॥ इति । २५ मनुः—(५७१)

“स्त्रीणामसंस्कृतानां तु उद्यहाच्छुद्धयंति बांधवाः । यथोक्तेनैव कल्पेन शुद्धयंति च सनाभयः” ॥ इति ।

बांधवा वरसपिंडाःपितृपक्षीयास्त्रिपुरुषपर्यंताः कन्यासपिंडात्वा त्रिरात्रेण शुद्धयंति । सनाभयः सोदराः ।

ते मातापित्रोरप्युपलक्षणार्थाः । अतो मातापितृसोदरास्तु यथोक्तेन कालेन शुद्धयंतीत्यर्थः ।

“कन्याबालकुमारेभ्यस्यत्यहं पिंडोदकक्रियाः । कुर्यादशाहमाशौचं वर्तते नात्र संशयः” ॥ इति स्मृते । ३०

पितृश्रातृणां कन्यामृतौ दशाहमाशौचमित्याहुः । अपरे हु—

“प्रत्ताप्रत्तासु योषित्सु संस्कृतासंस्कृतासु च । मातापित्रोस्त्रिरात्रं स्यादितरेषां यथाविवि” ॥ इति ।

काषणीजिनिस्मरणात् ॥

“अप्रत्तायां मृतायां तु कन्यायां च त्रिरात्रम् । आशौचं बांधवानां तु पित्रादीनां प्रकीर्तिम्” ॥ इति

मार्कंडेयस्मरणात् त्रिरात्रमित्याहुः । यथादेशाचारमत्र व्यवस्था ।

कन्यायाः स्वननादिसंस्कारो वालवदेव द्रष्टव्यः । उद्कादिकमपि तद्वदेव । अत्र गौतमः (१४।३१-३३) — “उद्कदानं सपिंडैः कृतचूडस्य । तत्स्तीर्णां चैके प्रत्तानाम्” इति । अस्यार्थः तदुद्कदानं स्त्रीर्णां कृतचौलानां च कर्तव्यम् । एके मन्यन्ते प्रत्तानामेव स्त्रीर्णामुद्कदानं भर्तृपये अप्रत्तानां तु नैवोदकदानमिति ।

५ बोधायनोऽपि—

“अप्रत्तासु च कन्यासु प्रत्तास्वेकेह कुर्वते । लोकसंग्रहणार्थं हि तदमंत्राः स्त्रियो मताः” ॥ इति ।

ऊनद्विवर्षीया ऊढायाः संस्कारक्रमः । स्वननादिविकल्पोऽनूढाविषय एव । ऊढासु तृतीयवर्षीयागपि दाह एव

“त्रिवर्षीयाविवाहेऽपि मरणं याति कन्यका । निस्वनेद्वा क्षिपेद्वाऽपि पुनःसंस्कारमर्हति” ॥ इति

१० स्मरणात् । स्वननत्यागयोः संस्कारत्वेऽपि पुनर्विवानाद्वाह एव संस्कार इति केचिद्बाचक्षते । अपरे तु स्वनित्वा पुनरुत्थाप्य द्वेदिति । तथा च स्मर्यते—

“ऊनद्विवर्षदर्वाक्तु ऊढायाः स्वननं भवेत् । उत्थाप्य संदहेत्पश्चात्सापिंडयं तं समाचरेत् ॥

“ऊनद्विवर्षकन्यायाः पाणिग्रहणकर्मणि । स्वनित्वा निक्षिपेद्यामं पुनः संस्कर्तुमर्हति” ॥ इति च । सपिंडीकरणांतं च कर्म कर्तव्यम् । तदुक्तं गृह्यपरिशिष्टे

१५ “अष्टमाद्वत्सरादूर्ध्वं गृहस्थब्रह्मचारिणोः । सपिंडीकरणं कुर्यात् प्रागिति यमोदितम् ॥

“द्वादशाब्दाद्याप्यर्वाक् गृहस्थस्य सपिंडनम् । तथोदायाश्च कर्तव्यं द्वादशात्परमन्यथा” ॥

अन्यथा अनूढाया इति द्वादशाब्दात्परं सपिंडनमित्यर्थः । मार्कडेयः—

“स्त्रीर्णामुपनयनस्थाने विवाहः परिकीर्तिः । सर्वा एव क्रियाः कार्यास्तत ऊर्ध्वं समंत्रकाः” ॥

“उद्वाहितानां नाशौचं पितृपक्षे विधीयते” । पितृगोत्राः पिंडाशौचनिवृत्तौ हेतुमाह पैठिनस्ति—

२० “दत्ता कन्या पैत्रै भवति” इति । ऊढा कन्या भर्तृगोत्रै भवतीत्यर्थः ।

“एकत्वं सा गता भर्तुः पिंडे गोत्रे च सूतके” इति स्मरणात् ।

स्वगृहे पुत्रीप्रसवादिनिमित्ताशौचम् । अत्र विशेषमाह विष्णुः (२२।३१-३३) — “स्त्रीर्णां विवाहः संस्कारः संस्कृतासु स्त्रीषु नाशौचं पितृपक्षे । तत्प्रसवमरणे चेत्पितृपक्षग्रहे भवेतां तदैक-रात्रं त्रिरात्रं वा” इति । स्वगृहे प्रसवे मरणे वा पितृव्यादिवांधवानामेकरात्रं पित्रोन्निरात्रमित्यर्थः ।

२५ तथा च व्यासः—

“दत्ता नारी पितृग्रहे सूयेताथ प्रियेत वा । तद्विवर्गस्त्वेकेन शुचिस्तज्जनकस्त्रिभिः” ॥ इति ।

अत्र जनकग्रहणं जनन्याः सोदरप्रातृणां च प्रदर्शनार्थं तेन पितृगृहे प्रसवे मातापितृस्त्रेदरभ्रातृणां त्रिरात्रं तत्रैव प्रसवे पितृव्यमातुलादिवंधूनामेकरात्रमिति च चंद्रिकायां व्याख्यातम् ॥

भारद्वाजोऽपि—

३० “बंधूनां मातुलादीनां प्रसूतिर्मरणं गृहे । तेषामेकाहमाशौचं पितुस्तु व्यहमेव च” ॥ इति ।

दीपिकायाम्—

“पितृग्रहे मृतायां तु प्रत्तायां दुहितर्यपि । सूतिकायां च व्यहं पित्रोस्तसुतानां दिनं भवेत् ॥

“पितृग्रहे भवेदेवं दिनमन्यत्र नेष्यते । स्वेशमनि मृतायां तु तत्पित्रोस्तु व्यहं भवेत् ॥

“तदभावे तसुतानामेकस्मिन्भवने यदि” ॥ इति ।

षडशीतौ—“यत्र तूद्वाहिता कन्या पितृगृहे प्रमीयते । पित्रोऽस्त्रिदिनमन्येषां चाहरित्येक ऊचिरे ॥

“ पितुर्गृहाद्वैतोऽन्यत्र यदि पुत्री प्रमीयते । पक्षिणी तत्र पित्रोस्तु नान्येषामिति निश्चयः ॥

“ एवं भ्रातुर्गृहे यत्र भगिनी वा विषयते । भ्रातुर्स्त्रिदिनमाशौचं भ्रातृव्याणां तु नैव हि” ॥ इति ।

संग्रहे—

“ बंधुष्वहस्यहं पित्रोरुदा तत्तद्वै यदि । प्रसूताऽन्यगृहे सूता मृता वा तस्य नास्त्यघम् ” ॥ इति । ५
अन्यगृह इति अन्यस्य गृहे अन्या यदि सूता मृता वा तस्यान्यस्याचं नास्तीत्यर्थः ।

शंखः—“ गृहे मृतासु दत्तासु प्रसूतासु च्यर्हं तथा ” इति । स्मृत्यंतरे विशेषः—

“ यदि कन्या पितृगृहे पुमांसं जनयेत्तदा । त्रिरात्रं सूतकं पित्रोः कन्यासौतौ तु पाक्षिणी” ॥ इति ।
अत्र चंद्रिकायाम्—“ मातापित्रोः स्वगृहे जनने मरणे वा त्रिरात्रं गृहांतरेऽपि मरणे त्रिरात्रं
प्रसवे तु पित्रोरपि नास्त्याशौचं कारणाभावात्स्वगृहप्रसूतिनिवंधनत्वात् त्रिरात्राशौचस्य ” ॥ इति । १०
अत्र केचित्प्रसवार्थमर्थदाने सति अन्यगृहे पुत्रीप्रसवेऽपि पितुर्स्वयमनुष्ठेयमिति लोकाचारानुसारेण
वदंति । बंधुव्यतिरिक्तस्यान्यस्य गृहे कस्याश्वित्प्रसवे मरणे वा तस्यान्यस्य तद्गृहस्यपि
नाशौचम् ।

“ श्रोत्रिये तूर्पंसंपन्ने त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् । अश्रोत्रिये त्वहः कृत्स्नमनूचाने तथा गुरौ ” ॥ इति
मनुना (५।८०) श्रोत्रियाश्रोत्रियपुरुषोल्लेखेनैव गृहवासिङ्गननमरणाशौचस्मरणात् । नैं स्त्री-१५
मृताविदं किञ्चिदिति च स्त्रीमरणे उपसंन्नाशौचस्य निषेधात् ।

“ द्रव्याणि स्वामिसंबन्धातद्वे त्वशुचीनि वै । स्वामिशुच्वैव शुद्ध्यन्ति वारिणा प्रोक्षितान्यपि ” ॥ इति
स्मृत्या पुरुषस्याशौचसंभवे स्वामिसंबन्धद्वारा तदृगृहद्रव्यकर्मणां दुष्टत्वात् । अतः स्वामिन
आशौचाभावे तदगृहस्यापि नाशौचम् । यन्तु स्मर्यते—

“ न तावच्छुद्यते भूमिः यावत्तस्यादनिर्दिशम् । न तत्र कर्म कुर्वीत पितृदैवादिकं क्वचित् ” ॥ इति २०
तत्प्रेतक्रियाकरणे वेदितव्यम् ।

“ दहनानंतं गृहाशौचं यत्र पिंडोदकक्रिया । दशरात्रमिति ज्ञेयं प्रेतस्तत्रैव तिष्ठति ” ॥ इति
स्मरणात् । अस्त्वेवं स्मृतिविषये । प्रसवे अन्यस्य गृहस्य वा कथं सूतकाभाव इति चेन्मैवम् ।
गरीयसोऽपि शावाशौचस्याभावोक्त्या सूतकाभावस्य कैमुत्यसिद्धेः । तत्सद्गावे प्रमाणाभावाच्च ।
न हि क्वचिदपि बंधुव्यतिरिक्तान्यस्य गृहस्य वा शौचप्रतिपादकं प्रमाणं दृश्यते । अतः स्वामिन २५
आशौचे सति तद्वै दैवपित्र्यादिकं कर्म न कार्यम् । गृहस्वामिन आशौचाभावेऽपि तत्र प्रेत-
क्रियाकरणे दैवपित्र्यादि कर्म न कर्तव्यम् । गृहस्वामिन आशौचाभावे तत्र प्रेतकार्यस्याकरणेन
प्रसवमरणान्मित्रमाशौचं गृहस्येति निर्णयः ।

अथोपनीताशौचम् । तत्र याह्ववल्क्यः (प्रा. २३)—

“ त्रिरात्रमा व्रतादेशादशरात्रमतः परम् ” ॥ इति । व्रतादेश उपनयनम् । ततः गर्भसप्तमा- ३०
दद्बद्वा परं बाल्ये यौवने वार्धके वा मरणे दशरात्रमाशौचं भवतीत्यर्थः । तथा दीपिकायाम्—
“ अनुपेत उपेते वा मृते गर्भाष्टमे समे । ब्राह्मणानां सपिंडानां दशरात्रमधं भवेत् ” ॥ अस्मिन्विषये
मनुरपि (५।५९)—“ दशाहं शावमाशौचं सपिंडेषु विधीयते ” इति । एतच्च ब्राह्मणविषयम् ।

१ क्ष-त्रपवने । २ क्ष-नस्मृताविदे ।

“शुद्धेद्विप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूपतिः । वैश्यः पंचदशाहेन शूद्रो मासेन शुद्ध्यते” ॥ (५।८२) इति तेनैवोक्तत्वात् । पारस्करश्च—“ उपनीतस्य पूर्णवम् ” ॥ इति । यतु याज्ञवल्क्येनोक्तम् (प्रा. १८)—“ निरात्रं दशरात्रं वा शावमाशौचमिष्यते ” इति तत्र त्रिरात्रमित्येतत्समानोदक्षिषयम् ।

५ एवमेव बृहस्पतिः—

“दशाहेन सपिंडास्तु शुद्ध्यन्ति ग्रेतसूतके । त्रिरात्रेण सकुल्याश्च स्नात्वा शुद्ध्यन्ति गोत्रजाः ” ॥ इति सकुल्याः समानोदकाः । सपिंडादीनां भेदः पूर्वमेवोक्तः । जावालिरपि “ व्यहं समानोदकानां गोत्रजानामहः स्मृतम् ” इति । अतः सपिंडानां सप्तपुरुषावधिकानामविशेषेण दशरात्रं समानोदकानां तु त्रिरात्रम् । यत्पुनः शंखवचनम्—

१० “ चतुर्थे दशरात्रं स्यात्प्रणिषाशः पुंसि पंचमे । षष्ठे चतुरहाच्छुद्धिः सप्तमे त्वहरेव तु ” ॥ इति तद्विगीतत्वादनादरणीयम् । यद्यप्यविगीतं तथापि मधुपकर्णिगपश्वालंभवष्टोकविद्विष्टत्वात्रानुष्टेयम् ॥ “ अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्म्यमप्याचरेन्न तु ” इति मनुस्मरणात् । न च सप्तमे प्रत्यासन्ने सपिंडे एकाहो विप्रकृष्टाष्टमादिषु समानोदकेषु व्यहं इति युक्तम् ” इति विज्ञानेश्वरेणोक्तम् (पृ. १७३ पं. ५-१०)—यदपि मनुनोक्तम् (५।५९)—

१५ “ दशाहं शावमाशौचं सपिंडेषु विधीयते । अर्वाकृ संचयनादस्थां व्यहमेकाहमेव वा ” ॥ इति । तत् “ कुसूलधान्यको वा स्यात्कुंभीधान्यक एव वा । व्यहैहिको वापि भवेदश्वस्तनिक एव वा ” ॥ इति । तत्प्रतिपादितचतुर्विधगृहस्थाभिप्रायमिति विज्ञानेश्वरेणोक्तम्—पराशरोऽपि (३।५-६)—“ एकाहाच्छुद्ध्यते विप्रो योऽग्निवेदसमन्वितः । व्यहात्केवलवेदस्तु निर्गुणो दशभिदिनैः ॥ “ जन्मकर्मपरिप्रष्टः संध्योपासनवर्जितः । नामधारकविप्रस्तु दशाहं सूतकी भवेत् ” ॥ इति ।

२० अग्निशब्देनाहवनीयादयो गृह्णते । अयमाशौचसंकोचो बहुतरसपिण्डस्य संकुचितवृत्ते: प्रतिग्रहादौ द्रष्टव्यः । एवं च सत्येकाहविधानमश्वस्तनिकविषयं व्यहविधानं व्याहिकविषयम् । असंकुचितवृत्तेस्तु दशाहमिति व्यवस्था । अग्निवेदसमन्वितत्वमश्वस्तनिकस्यैकाहाशौचविधिः स्तुत्यर्थः । जन्मकर्मपरिप्रष्टः गर्भाधानादिसंस्काररहितः संध्योपासनादिनित्यनैमित्तिकान्यकुर्वाणः । अत एवासौ नामधारकविप्रो भवति । तस्यापि दशाहमेवाशौचमिति माधवीये व्याख्यातम् ।

२५ उक्तार्थाभिप्रायेणैव बृहस्पतिरपि—

“ त्रिरात्रेण विशुद्ध्येत विप्रो वेदाग्निसंयुतः । पंचाहेनाग्निहीनास्तु दशाहात् ब्राह्मणब्रुवः ” ॥ पितामहोऽपि—

“ एतत् ज्ञात्वा तु मेधावी जपं होमं करोति यः । न भवेत्सूतकं तस्य मृतकं च न विद्यते ” ॥ एतद्वायत्रीयाथार्थ्यम् । दक्षोऽपि—

३० “ ग्रंथार्थतो विजानाति वेदमग्ने: समन्वितम् । सकल्पं सरहस्यं च क्रियावांशेन्न सूतकम् ” ॥

देवलोऽपि—

“ चत्वार्थीतवेदानामहान्याशौचमिष्यते । वेदाग्नियुक्तविप्रस्य व्यहमाशौचमिष्यते ॥

“ एताभ्यां श्रुतयुक्तस्य दिनमेकं विधीयते । एतैः साकं कर्मयुक्तः सद्यः शुचिरसंशयः ॥

“अस्नात्वा चाप्यहुत्वा च अद्वत्वा च तथा द्विजः । एवंविभस्य विप्रस्य सर्वदा सूतकं भवेत्” ॥ इति । स्मृत्यर्थसारे—“दशाहस्थाने त्रिरात्रपक्षिण्येकाहसद्यःशौचपराणि वाक्यान्यापद्विषयाणि योज्यानि । समानोदकविषयाथ संकुचिताशौचकल्पाः पक्षिण्येकाहसद्यःशौचस्पा आपद्विषयाः” इति । एवमादिकोऽधसंकोचो युगांतरविषय इति स्मृतिरत्ने । तथा च हारीतः—

“ दशाह एव विप्रस्य संपिंडमरणे सति । कल्पांतराणि कुर्वाणः कलौ व्यामोहकित्विषी ” ॥ इति । ५ चांद्रिकायामपि—

“ वानप्रस्थाश्रमस्यापि प्रवेशो विधिचोदितः । वृत्तः स्वाध्यायसापेक्षमधसंकोचनं तथा ॥

“ एतानि लोकगुप्त्यर्थं कलेरादौ महात्माभिः । निवर्तितानि सर्वाणि व्यवस्थापूर्वकं बुधैः ” ॥ इति ।

अतो गुणवतो निर्गुणस्यापि संपिंडस्य दशाहमेवाशौचं समानोदकस्य व्यहमिति विवेकः ।

ब्रह्मचारिणः सद्यःशौचम् । ब्रह्मचर्योत्तरकालं कृतसमावर्तनस्याशौचमाह मनुः (५।८७) १०

“आदिष्टी नोदकं कुर्यादा व्रतस्य समापनात् । समाप्ते तूदकं कृत्वा त्रिरात्रमशुचिर्भवेत्” ॥ इति ।

आदिष्टं व्रतं समावर्तनं तद्वानादिष्टी ब्रह्मचारी व्रतस्थब्रह्मचर्यस्य आ समापनात् पित्रादिव्यतिरिक्तस्य नोदकं कुर्यात्पित्रादिनिर्हरे कुर्यादेव ।

“ आचार्यं स्वमुपाध्यायां पितरं मातरं गुरुम् । निर्हृत्य तु ब्रती प्रेतं न प्रेतेन वियुज्यते ॥

“ मातामहं मातुलं च तत्पत्न्यौ वानपत्यके । प्रतिसंस्कुरुते यस्तु व्रतलोपो न तस्य हि ॥ १५

“ ब्रह्मचारी यदा कुर्यात्पिंडनिर्वापणं पितुः । तावत्कालं तदशौचं ततः स्नात्वा विशुद्ध्यति ॥

“ आचार्यपितृपाध्यायान् निर्हत्यापि ब्रती ब्रती । संकटान्नं च नाश्रीयान्न च तैः सह संवसेत् ॥

“ दहनादिसंपिंडयंतं ब्रह्मचारी करोति चेत् । अन्यत्र मातापित्रोः स्यादुपर्नीय पुनर्वर्ती ॥

“ आचार्यं स्वमुपाध्यायां गुरुं वा पितरं च वा । मातरं वा स्वयं दग्ध्वा व्रतस्थस्तत्र भोजनम् ॥

“ कृत्वा पतति यत्समावेतान्नं नात्र भक्षयेत् । अन्यत्र भोजनं कुर्यान्न च तैः सह संविशेत् ॥ २०

“ एकाहमशुचिर्भूत्वा द्वितीयेऽहनि शुद्ध्यति ” ॥ इति मनुशृगुयाज्ञवल्क्यादिस्मरणात् । ‘समाप्ते

तूदकं कृत्वा’ इति समाप्ते ब्रह्मचर्यं कृतसमावर्तनस्य संपिंडमरणे सति त्रिरात्रमाशौचं भवेदित्यर्थः ।

तथा मानवे व्यास्याने स्मृतिरत्ने च समाप्ते ब्रह्मचर्यं कृतसमावर्तनस्याकृतविवाहस्यार्थं

त्रिरात्रविधिरिति । एवं च “ अनाश्रमी न तिषेच्चु दिनमेकमपि द्विजः ” इति वचने सत्यपि

“ त्रिरात्राशौचविधायकविशेषवचनेन त्रिरात्राशौचोदकदानानंतरमेवोदाह ” इति युक्तम् । २५

विज्ञानेभ्वरीये विशेषः । ब्रह्मचर्योत्तरकालं पूर्वमृतानां संपिंडानामुकदानमाशौचं कुर्यादेव ।

यथा मनुः (५।८७) —

“ आदिष्टी नोदकं कुर्यादा व्रतस्य समापनात् । समाप्ते तूदकं दत्वा त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ” ॥

आदिष्टीति ब्रह्मचर्यस्य “ अपेशानकर्म कुरु मा दिवा स्वाप्सीः ” इत्यादि व्रतादेशयोग्यो ब्रह्म-

चार्युच्यते । आचार्यः पुनरेव मन्यते आदिष्टीति प्रकांतप्रायश्चित्तः कथ्यते तस्यैवायमुद्दकदानादि- ३०

निषेधः प्रायश्चित्तरूपव्रतसमाप्त्युत्तरकालमुद्दकदानाद्याशौचविधिरिति । दशकटीकायां तु

कृच्छ्रचांद्रायणवेदपारायणब्रह्मचार्यविवाहयज्ञादिपरिसमार्पियदा आशौचकालमध्ये स्यात्तदा शेषा-

शौचमनुष्ठेयम् । यस्याशौचकालाद्वर्धं परिसमाप्तिः स्यात्तदा मरणविषये अतिक्रान्ताशौचमनुष्ठेयम् ।

अत्र मनुः ‘ आदिष्टी नोदकं कुर्यात् ’ इत्यादि व्रतमुस्यादिष्टमित्यादिष्टी ब्रती ब्रह्मचारी । स-

क्षत्विक्दीक्षितानामप्युपलक्षणार्थः । अत्र ' समाप्ते तूदकं कृत्वा ' इत्येतत् " अतिक्रांते दशाहे च विरात्रमशुचिर्भवेत् " इत्यस्यानुवादकम् । अतो व्रतिनां जातिमरणे सति संवत्सरादूर्ध्वं व्रत-समाप्तिश्चेत्स्यः शौचमेवेति । शतकेऽपि—

“कृच्छ्रादीनां समाप्तिश्चेदघे शिष्टाहमिष्यते । तद्विश्वेऽथहादि स्यादित्याह भगवान्मनुः ” ॥ इति ।

५ तद्वाख्याने आदिशब्देन वेदपारायणप्रायश्चित्तव्रतादीनामुपसंग्रहः । एतेषां समाप्तिर्यथामध्ये स्यात्तदा शिष्टाहविधिर्भवति । तत्परं चेत्समाप्तिः तदा “विरात्रं विषु मासेषु” इत्युक्तविधिः स्यात्, तथाह मनुः (५।८७)—

“ आदिदी नोदकं कुर्यादा व्रतस्य समापनात् । समाप्ते तूदकं कृत्वा विरात्रमशुचिर्भवेत् ” ॥ इति ।

विरात्रमिति पाक्षेण्यादेरप्युपलक्षणम् । कृच्छ्रव्रतादिकमस्यादिष्टमित्यादिदी व्रती ब्रह्मचारी च ।

१० १० ब्रह्मचर्यव्रतस्याप्यादिष्टत्वात् । अतः व्रतसमाप्तिर्यत्तमादिदी उदकमाशौचं च न कुर्याद्वृत्सरमध्ये तत्समाप्तौ व्यहाद्याशौचमुदकदानं च कुर्यात्तपरं उदकमात्रमेव ।

“ सर्वेषां वत्सरे पूर्णे प्रेते दत्तोदकं शुचिः ” इति याज्ञवल्क्यस्मरणादिति । एवं च अघमध्ये ब्रह्मचर्यसमाप्तौ शिष्टाहविधिः । अधातपरं वत्सरमध्ये ब्रह्मचर्यसमाप्तौ व्यहपाक्षिण्यहो-रात्रविधिरुदकं च वत्सरात्परं तत्समाप्तौ उदकमात्रमेवेति विज्ञानेश्वरादिभिरुक्तम् । एतच्च १५ शिष्टाचारविरुद्धम् । न हि विवाहात्पूर्वं व्यहमाशौचमुदकं चानुतिष्ठन्ति । अतः “ समाप्ते तूदकं कृत्वा विरात्रमशुचिर्भवेत् ” इति कृतसमार्त्तनस्याकृतविवाहस्यायमपूर्वस्त्रिरात्रविधिरिति यदुक्तं तदेव युक्तमित्याहुः ।

अनौरसपुत्रजननाद्याशौचम् । अनौरसपुत्रजननाद्याशौचमाह विष्णुः—(२२।४२)

“ अनौरसेषु पुत्रेषु जातेषु च मृतेषु च । विरात्रेण भवेच्छुद्विरेकाहं तु सपिंडतः ॥

२० २० “ परपूर्वासु भार्यासु प्रसूतासु मृतासु च ” ॥ इति । अनौरसः क्षेत्रजाद्यः ।

तानाह मनुः (१।१५९—१६०)—

“ औरसः क्षेत्रज्ञश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च । गृहोत्पन्नोऽपिविद्वश्च दायादा बांधवास्तु षट् ॥

“ कानीनश्च सहोदरश्च कीतिः पौनम्भवस्तथा । स्वयंजातश्च शूद्रश्च षटदायादबांधवाः ” ॥ इति ।

एतेषु क्षेत्रजादिषु जातेषु मृतेषु च दत्तादिषु मृतेषु द्विविधयोरपि पित्रोस्त्रिरात्रेण शुद्धिः । उभयविध-

२५ ज्ञात्योरेकाहाच्छुद्धिः । परो वर्तमानभर्तुरन्यः पूर्वो भर्ता यस्याः सा परपूर्वा पुनर्भूरिति यावत् ।

परपूर्वभार्यामरणे पूर्वपरयोर्भर्त्रोस्त्रिरात्रं उभयविधसपिंडानामहोरात्रमाशौचमित्यर्थः । तथा च हारीतः—

“ परपूर्वासु भार्यासु पुत्रेषु कृतकेषु च । मातामहे विरात्रं स्यादेकाहस्तु सपिंडतः ” इति । कृतकः

पुत्रो जन्मव्यतिरिक्तैः कारणौजीतो दत्तादिः । वाक्यार्थस्तु मातामहे मृते दौहित्रस्य विरात्रं परपूर्व-

मरणे भर्त्रोस्त्रिरात्रं कृतकपुत्रमरणे प्रतिश्रीत्रादिरूपपतिस्त्रिरात्रं तत्सपिंडानामहोरात्राशौचमिति ।

३० ३० स्वैरिणीभर्तृणामपि विरात्रमाह व्यासः—

“ परपूर्वासु भार्यासु पुत्रेषु कृतकेषु च । विरात्रं स्यात्थाचार्ये स्वभार्यास्वन्यगासु च ” ॥ इति । शंखोऽपि—

“ अनौरसेषु पुत्रेषु भार्यास्वन्यगतासु च । परपूर्वासु च स्वासु विरात्राच्छुद्विरिष्यते ” ॥ इति ।

मरीचिः—“ सूतके मृतके चैव विरात्रं परपूर्वयोः । एकाहस्तु सपिंडानां विरात्रं यत्र वै पितुः ” ॥ इति ।

४५ जनकपितुरपि विरात्रमाह मनुः (५।६२)—

“ वैजिकादपि संबंधादनुरुद्ध्यादधं व्यहम् ” । इति । अनुपनीतक्षेत्रजादिविषये प्रजापातिः—
“ अत्याहृतेषु दारेषु परनारीसु तेषु च । गोत्रिणः स्नानशुद्धाः स्युः त्रिरात्रेणैव तत्पिता ” ॥ इति ।

भिन्नपितृक सोदराविषये मरीचिः—

“ मात्रैकया द्विपितृकौ भ्रातरावन्यगोचरौ । एकाहं सूतके प्रोक्तं त्रिरात्रं सूतके तयोः ” ॥

संघर्षे—

“ जनने क्षेत्रजादीनां तत्पित्रोरुद्यहमिष्यते । तत् ज्ञात्योर्दिनमेवेत्थमुपेतानां सूतौ न चेत् ॥
“ पित्रोरुद्यहं तयोः सद्वरुद्यहं तेषां पितृक्षये ” इति । क्षेत्रजादीनामुपेतानां सूतावित्थमेव पित्रोरुद्यहं
तत् ज्ञात्योर्दिनमित्युक्तमेव चेदनुपनीतानां सूतौ पित्रोरुद्यहं तयोः तत् ज्ञात्याः सद्वशौचं । पित्रोः
क्षये क्षेत्रजदत्तादीनामपि व्यहमित्यर्थः । तत्रैव—

“ पराश्रिताया भार्याया सूतौ पत्योत्तिरात्रकम् । तत्पक्षयोर्दिनं तस्याहृयहं भव्रोश्च संस्थितौ ” ॥ इति । १०
याज्ञवल्क्यस्तु (प्रा. २५)—“ अनौरसेषु पुनेषु भार्यास्त्रन्यगतासु च ” इति ।

अत्र विज्ञानेश्वरः (पृ. १८३ पं. २४)—“ अहरित्यनुवर्तते । अनौरसाः क्षेत्रजदत्ताद्रयः । तेषु
जातेषु उपतेषु वा पित्रोरहोरात्रमाशौचम् । भार्यास्वन्यगतासु अन्यं प्रतिलोमव्यतिरिक्तमाश्रितासु
अतीतासु चाहोरात्रमेव । न पुनः सत्यपि सापिंडये दशरात्रम् । प्रतिलोमाश्रितासु त्वाशौचाभाव एव ।
“ पाखण्ड्यनाश्रितस्तेन भर्तुद्धन्यः कामगाश्च याः ” इत्यनेन प्रतिषेधात् ॥

विष्णवाद्युक्तत्रिरात्रस्य याज्ञवल्क्योक्तैरात्रात्रस्य च संनिधिविदेशस्थापेक्षया व्यवस्था ।
यदा पितृत्रिरात्रं तदा सपिंडानामेकरात्रम् । अन्यथा सद्वशौचम् । “ एकाहस्तु सपिंडानां त्रिरात्रं
यत्र वै पितुः ” इति मरीचिस्मरणात् ॥ इति ।

दत्तविषये । एवं च दत्तस्य मरणे जनयितुप्रतिग्रहीत्वरूपपित्रोत्तिरात्रमाशौचं द्वयोरपि
ज्ञात्योरेकरात्रम् । पित्रोद्विविषयोर्मरणे दत्तस्य त्रिरात्रम् । उभयविद्यज्ञातिमरणे चैकरात्रमिति २०
स्थितम् । एतत् द्विगोत्रकदत्तविषयमित्येके । उपनयनानंतरं दत्तो द्विगोत्रकः । तथा च स्मर्यते—
“ जनकस्य तु गोत्रेण उपनीतो द्विगोत्रकः ” । स्मृत्यंतरेऽपि—

“ उपनेतुर्भजित गोत्रमसंप्रज्ञातगोत्रवान् । संप्रतिज्ञातगोत्रेदुभयं दत्तपुत्रवत् ” ॥ इति ।

पैष्ठीनसिरपि—“ दत्तक्रीतकुत्रिमपुत्रिकापुत्राः परिग्रहेणार्थेण जातास्ते संहतगोत्रा ब्रामुष्यायणा
भवन्ति ” इति । उपनयनात्पूर्वे दत्तस्य जनयितुगोत्राशौचसंबंधो नास्ति ।

तथा च मनुः (११४२)—

“ गोत्रस्त्रिये जनयितुर्व हरेत् दत्तिमः सुतः । गोत्ररिकथानुगः पिंडो व्यपैति ददतः स्ववा ” ॥

मरीचिरपि—

“ गोत्रांतरप्रविष्टानां दाय आशौचमेव च । ज्ञातित्वं च निवर्तेत तत्कूले सर्वमिष्यते ” ॥ इति ।

स्मृत्यंतरे—

“ गोत्रांतरप्रविष्टास्तु संस्कार्यास्तत्कूलेन तु । जननेनैव पितरो दानेनैव निवर्तिताः ॥

“ दत्तस्य परिवेत्तुत्वमाशौचं दाय एव च । गृहीत्वात् संग्राह्यं श्रौतं स्मार्तं तथैव च ” ॥ इति ।
एवं च उपनयनात्पूर्वे दत्तस्य पितृत्रात्रज्ञातिमरणे दशाहमाशौचय । दत्तमरणोऽपि तेषां दशाहम्
मस्ति । अत एव प्रतिग्रहीत्वमरणे दशाहमव्ये दशाहेनैव दत्तकर्तृकपिंडोदकसमापनं

स्मर्यते—

“ दशाहमध्ये यदि दर्श आपतेत् दद्युद्दशाहं तिलवारिपिंडम् ।

“ पुत्रीसुतो दत्तक औरसश्च शेषाः सुतास्तत्र समाप्येयुः ॥ गालवोऽपि—

“ दौहित्रः पुत्रिकापुत्रो दत्तको ह्यौरसस्तथा । उदकं पिंडानं च यथाकालं समाचरेत् ॥ इति ।

५ स्मृत्यंतरेऽपि—

“ यद्यमान्तदेशाहे स्यादौरसो दत्तकुत्रिमौ । पिंडोदकं दशाहेऽनिह दद्युरन्ये त्वमातिथौ ” ॥ इति । अन्यथा दशाहाशौचाभावे ‘यावदाशौचमुदकम्’ (१११३) इति विष्णुस्मरणेन त्रिरात्रेणैव सर्वदा समापनप्रसंगः । तथा कृतचौलभिन्नोदरप्रातृमरणे दत्तस्य दशाहाशौचमुक्तं लृहस्पतिना—

“ भिन्नोदराणां ब्रातृणां जातदंते भृते त्वधम् । दशाहं कृतचौले तु दत्तादीनां विधीयते ” ॥ १० इत्याहुः । अपरे तु “ दशाहमध्ये दर्शाग्मे दशाहेन समापनं । कृतचौलप्रातृमरणे दत्तकस्य दहाशौचं च संस्कर्त्वविषय अन्यथा अयहम् ।

“ मातापित्रोः क्रियाः कुर्यादौरसो यदि पुत्रकः । कुलान्तरप्रविष्टानामाशौचं अयहमेव तु ” ॥ इति स्मरणात्—अत्र सपिंडानामेकरात्रं “ एकाहस्तु सपिंडानां त्रिरात्रं यत्र वै पितुः ” ॥ इति स्मरणादिति—जनयितुः पुत्रपौत्रपौत्राभावे दत्त एव मातापित्रोर्मरणे दशाहाशौचं दाहादि १५ सर्वं प्रेतपितृकृत्यं प्रत्यब्दं तन्मृताहे प्रावर्णं च कुर्यात् । पुत्रादिरहितसोदरप्रातृमरणेऽपि स एव सर्वं कुर्यात् । “ पूर्वप्रातुश्च पित्रोश्वार्तो कृत्यं स्वल्पं च दत्तके ” इति स्मरणात्—

“ दत्तस्य जनकापत्ये भृतेऽथ जनकेऽपि वा । संस्कारायस्तिलं कृत्वा दत्तो रिक्थमवान्त्यात् ” ॥ इति स्मरणात् । जनयितुः पुत्रांतरसद्वावे तन्मरणे दत्तस्य अयहमाशौचं दत्तमरणेऽपि त्रिरात्रमाशौचं “ वैजिकादपि संबंधादनुरुद्ध्यादर्घं अयहम् ” इति स्मरणात् ॥ “ न ज्येष्ठं पुत्रं दद्यात्प्रतिगृहीयाद्वा ” इति

२० निषेषोऽष्टूधनेन मोहवशाज्येष्ठपुत्रस्य दाने पुत्रांतरसद्वावेऽपि ज्येष्ठ एव दत्तो जनयितुर्दशाहादि सर्वं कुर्यादिति त्रिकांडन्यामुक्तम् । तथा च पारस्करः—

“ दत्तोऽपि न त्यजेत्पित्रं धनं गोत्रं च सर्वदा । दत्तस्य तूभयत्रापि संबंधं मनुरब्रवीत् ” ॥ इति अयमेवोभयधनग्राही द्वामुष्यायण इति केचिदाहुः । पूर्वोक्तीरीत्या उपनयनान्तरं दत्त इत्यन्ये इति । तदन्येषां पितृव्यतिरिक्तिनां सपिंडानां च तत्स्नानमपि नास्तित्यर्थः । स्मृत्यर्थस्तरे तु—

२५ “ देशांतराद्वर्गेदशमृतो स्वाशौचकालाद्वर्धं श्रुतायां तदेशं विंशतियोजनादिकं त्रेधा विभज्याये च स्वामिसमीपे भागे त्रिरात्रम् । ततो दूरभागे पक्षिणी ततो दूरभागे त्वेकाहम् । एवं देशं पर्यालोच्य यत्राल्पाशौचं तदेव ग्राह्यम् । अत्राधाहानि न वर्धयेत् ”

३० “ न वर्धयेदधाहानि प्रत्यूहेन्नाग्निषु क्रियाः ” इति (५१८३) भनुस्मरणात् । लघुकल्पसंभवे गुरुकल्पाश्रयेणाधवानधानि न वर्द्धयेत् । लघुकल्पमाश्रितोऽपि वैतानाग्निषु क्रियाः प्रत्यूहेन्न विहन्यादिति भनुवचनार्थः । देशांतरलक्षणमुक्तम् । “ देशांतरस्थे भृते स्वाशौचकालाद्वर्धं श्रुते सपिंडानां सचेलस्नानं न त्रिरात्रात् ” इति । तथा च पराशरः (३१४)—

“ देशांतरे भृतः कश्चित्सगोत्रः श्रूयते यदि । न त्रिरात्रमहोरात्रं सद्यः स्नात्वा शुचिर्भवेत् ” ॥ इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

“ देशांतरस्मृतिं श्रुत्वा क्लीबे वैसानसे यतौ । भृतौ स्नानेन शुद्ध्यते गर्भस्त्रावे च गोत्रिणः ” ॥ इति ।

अत्र विज्ञानेन्वरः—“यस्तु नथादिव्यवहिते देशांतरे मृतः तत्सपिंडानां दशाहादूर्ध्वं मासत्रया-दर्वांगपि सद्यशौचम्” इति । षडशीतौ—

“ज्ञातेष्वृतौ यदशौचं दशाहात्तु बहिः श्रुतौ । एकदेश इदं प्रोक्तं स्नात्वा देशांतरे शुचिः” ॥ इति । देशांतरलक्षणमाह बृहस्पतिः—

“महानद्यंतरं यत्र गिरिर्वा व्यवधायकः । वाचो यत्र विभिन्नते तदेशांतरमृच्यते ॥ ५

“देशांतरं वद्यन्त्यन्ये षष्ठियोजनमायतम् । चत्वारिंशद्वद्यन्ये त्रिंशद्वन्ये तथैव च” ॥ इति ।

योजनलक्षणं भाधवीयेऽभिहितम्—

“तिर्यग्यवोदरा ह्यष्टावृद्धीं वा बीहयस्त्रयः । प्रमाणमंगुलस्योक्तं वितस्तिर्द्वादशांगुला ॥

“वितस्तेद्विगुणोऽशत्तिस्तमात्किष्कुस्ततो धनुः । धनुःसहस्रे द्वे कोशश्वतुःक्रोशं तु योजनम्” ॥ इति ।

स्मृत्यंतरे—

“भाषाभेदो महानद्या व्यवधानमथाद्विणा । त्रिश्यायोजनभेदो वा प्रत्येकं देशभेदनम्” ॥ इति ।

महानद्य उक्ता वृत्सिंहपुराणे—“गंगा यमुना गोदावरी तुंगभद्रा कावेरी चैता महानद्यः” इति ।

वाभनपुराणेऽपि—

“गोदावरी भीमरथी कृष्णवेणी सरस्वती । तुंगभद्रा सुप्रयोगा सिंहा कावेरी रेविका ॥

“दुर्घोदा नलिनी रेवा वारिसीता बलस्वना । महा अपि महानद्यः सह्यमूलाद्विनिर्गताः” ॥ १५

महा अपीति परिगिताभ्योऽन्या याः काश्चिद्विस्तारवत्यः ता अपि महानद्य इत्यर्थः

एवं च महानद्या दक्षिणकूलमुत्तरकूलं च परस्परपेक्षया देशांतरं भवति । यथोक्तं बृहन्मनुना—

“देशानामनदीभेदो निकटे यत्र वै भवेत् । तेन देशांतरं प्रोक्तं स्वयमेव स्वयंभुवा” ॥ इति ।

देशनामानि अंगवंगकलिंगादीनि । नदीविशेषः महानदीति यावत् । एवमुक्तमतिकांताशौचं

मातापितृव्यतिरिक्तसपिंडविषयम् । मातापितृविषये तु सन्निहितदेशे देशांतरे च दशरात्रमेव । २०

तत्र पैठिनसि:—

“पितरौ चेन्मृतौ स्यातां दूरस्थोऽपि हि पुत्रकः । श्रुत्वा तद्विनमारभ्य दशाहं सूतकं भवेत्” ॥ इति ।

चंद्रिकायामिदं व्याख्यातम्—“श्रुत्वेत्यत्र तु उर्ध्वमिति शेषो द्रष्टव्यः । ततश्च दशरात्रमध्ये तु वार्ताश्रवणे पुत्रस्यापि तच्छेषणैव न सपिंडांतरवच्छुद्धिः” इति । षडशीतौ—

“देशकालादिभेदोऽपि मातापित्रोमृतिश्रुतौ । श्रवणादिदशाहं स्यान्निर्दशत्वमिति स्थितिः” ॥ २५

स्मृत्यर्थसारे—“मातापितृमरणे दशाहादूर्ध्वं वत्सरादूर्ध्वमपि पुत्रः श्रुतदिवसमारभ्य दशाह-माशौचं कृप्यादुदकर्पिंडादि च । पत्न्या अपि दशाहम् । “दशाहं पुत्रार्थयोऽपि” इति पैठीनसि—

वचनात् । महागुरुमरणे ‘दूरदेशोऽप्यतीतेऽद्वेऽप्याद्रवस्त्रोपवासिना’ तथैवाशौचादि कार्यम् । वत्सरेऽ-

तीते मातुः सपत्न्या मरणे पुत्रस्य त्रिरात्रम् । “सपत्न्योः परस्परं चैवम्” इति । स्मृत्यंतरे च—

“यत्रकुत्रास्थितः पुत्रः श्रुत्वा पितृविषयम् । श्रुत्वा तद्विनमारभ्य दशाहं सूतकं भवेत्” ॥ ३०

अन्यत्रापि—

“मुख्यकर्ता विदेशस्थो मातापित्रोमृतौ यदि । संवत्सरे व्यतीतेऽपि कुर्यात् प्रेतक्रियां पुनः” ॥ इति ।

दक्षः—

“महागुरुनिपाते तु आर्द्रवस्त्रोपवासिना । अतीतेऽद्वेऽपि कर्तव्यं प्रेतकर्त्या यथाविधि” ॥ इति ।

संवत्सराद्वृद्धमपि प्रेतकार्यमाशौचोदकदानादि कार्यमित्यर्थः । चंद्रिकायाम्—महागुरुनिपातः इत्यत्र महागुरुशब्देन माता चोच्यते । न पुनः पितैव ।

“द्वौ गुरु पुरुषस्येह पिता माता च धर्मतः । तयोर्गुरुः पिता तावन्माता गुरुतरा स्मृता” ॥ इति मातुरपि गौरवातिशयस्मरणादिति । विज्ञानेश्वरः (पृ. १८२ पं. २७-२८)—“यस्तु पिता पुत्रानुत्पाद्य ५ वेदार्थं ग्राहयित्वा वृत्तिं च विद्यति तस्य महागुरुत्वादुपरमे द्वादशाहम्” इति । यत्तु स्मृत्यंतरम्—“पिता पितामहश्चैव ज्येष्ठश्च प्रपितामहः । यथोपनीय सकलं वेदमध्यापयेत् स च ॥

“महागुरुव इत्येते पञ्च प्रोक्ता मनीषिभिः” ॥ इति तत् पुत्रादीनां पत्रानां अव्दाद्वृद्धमपि यथाविधि प्रेतकार्यं कर्तव्यमित्येवंपरं न पुनस्तेषामुपरमे द्वादशाहशौचप्राप्त्यर्थम् । “दशमं पिंडमुत्सृज्य रात्रिशेषे शुचिर्भवेत्” इति स्मरणात् ।

१० “पितरि प्रोषिते प्रेते पुत्रो देशांतरे गतः । कृतक्रिये त्रिरात्रं स्याद्दशाहमकृतक्रिये” ॥ इति । यत्कृतक्रिये त्रिरात्रविधानं तत्कनिष्ठपुत्रविषयम् । ज्येष्ठस्य तु

‘कृतक्रियेऽपि पितरि दशाहं सतकं भवेत् । दशात्तिलोदकं पिंडं सर्पिंडीकरणं पितुः’ ॥ इति दशाहविधानात् कृतस्यापि सर्पिंडीकरणस्य पुनःकरणविधानात् ज्येष्ठविषयत्वमस्यावगम्यते । मातृव्यतिरिक्तपितृपतनीविषये विशेषमाह—

१५ “पितृपत्न्यामतीतायां मातृवर्जं द्विजोत्तमः । संवत्सरे व्यतीतेऽपि त्रिरात्रमशुचिर्भवेत्” ॥ इति । वरदराजीये—“प्रागद्वाज्जननीसमं दिश्नुतु तत्प्रेतोदकादिक्रियाम्” । उक्तमात्रस्य ब्रामुष्यायणत्वाभिधानं “गोत्रांतरप्रविष्टानां द्वाया आशौचमेव च । ज्ञातित्वं च निर्वतन्ते” इत्यादिपूर्वोक्तमन्वादिवचनविरोधादुपेक्ष्यम् । स्मृत्यंतरे—

“दत्तस्य पुत्रजनने मरणे पूर्वगोत्रिणाम् । स्नानमात्रं सचेलं स्यान्नाशौचं विद्यते क्वचित्” ॥ इति ।

२० पुत्रपरिग्रहानंतरमौरसपुत्रजनने कनिष्ठोऽप्यौरस एव पित्रोदर्दहादिकं कुर्यात् ।

“औरसे तु समुत्पन्ने दत्तो ज्येष्ठो न चेष्यते । न्यूनोऽपि वयसा पित्रोः कुर्यादौरसः सुतः” ॥ इति स्मरणात् ।

विवाहितस्त्रीविषये पित्राद्याशौचम् ।

पित्रोर्मणे संस्कृतानां स्त्रीणामाशौचमाह मनुः—

२५ “पित्रोरुपरमे स्त्रीणामूढानां तु कथं भवेत् । त्रिरात्रेणैव शुद्धिः स्यादित्याह भगवान्यमः” ॥ इति । पित्रोर्मृतों पुत्रीणामूढानां त्रिरात्रेण शुद्धिः । तासां च मृतौ पित्रोस्त्रिरात्रेणैव शुद्धिरित्येवकारार्थः । “त्रिरात्रेणैव तत्पिता” इति प्रजापतिस्मरणात् । “पुत्र्यास्त्रिरात्रमाशौचं तत्र भोजने च कृते दशाहं भवति” इति भरद्वाजस्मरणाच्च व्यहविधानं संनिधावेव । “पित्रोः स्वसरि तद्वच्च पक्षिणीक्षपयेत् निशाम्” । परोक्षे पक्षिणीविधानात् । संग्रहे—

३० “परोक्षे पक्षिणी नो चेऽयहं प्रेतान्नभोजने । दशरात्रं मृतौ पुत्र्याः पित्रोश्चान्योन्यमित्यघम्” ॥ इति । दौहित्रमातामहाचार्यमातृष्वस्त्रादिविषयाशौचम् ।

दौहित्रादिमरणे वृद्धमनुः—

“संस्थिते पक्षिणीं रात्रिं दौहित्रे भागिने सुते । संस्कृते तु त्रिरात्रं स्यादिति धर्मो व्यवस्थितः” ॥ इति । दौहित्रे भगिनीसुते वा उपनयनसंस्कृते मृते मातामहमातामहोमात्रिष्वसृमातुलयोश्च त्रिरात्रमाशौचं भवति

उपनयनासंस्कृते कृतचौले पक्षिणी । चौलात्पूर्वं तु भागिनेयादिमरणे मातुलादेः सद्यःशौचस्य चंद्रिकायामुक्तत्वात् । पक्षिणीं रात्रिं आगामिवर्तमानाहर्युक्तां रात्रिं मातामहादिः क्षपयेदित्यर्थः । एवं स्वसीयस्य भृत्यापि व्रतात्प्राक् मातृष्वस्मातुल्योः पक्षिणीविधानात् अनुपनीतयोस्तयोर्मृतौ तस्य सद्यःशौचमेवेति ज्ञेयम् । मातामहादीनां मरणे दौहित्रादीनां विरात्रम् ।

तथा च वृहस्पतिः—“ उयं मातामहाचार्यश्रोत्रियेष्वशुचिर्भवेत् ” । आचार्योऽत्रासपिंडः ५ सन्नुपनयादिकर्ता ।

“ उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेत् द्विजः । सकलं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते ” ॥ इत्युक्तलक्षणः । श्रोत्रियस्त्वेकशासाध्यायी मैत्रीप्रातिवेश्यत्वादिनोपसंपत्रः ।

“ श्रोत्रियेतूपसंपत्ते विरात्रमशुचिर्भवेत् ” इति (५।८०) मनुस्मरणात् ।

“ गृहे यस्य मृतः कश्चिद्दसपिंडः कथंचन । तस्याप्याशौचं विजेयं विरात्रं नात्र संशयः ” ॥ १० इत्यंगिरःस्मरणात् । विष्णुः (२२।४१)—“ आचार्यमातामहयोर्वर्तीतौ विरात्रम् ” ॥ इति । आश्वलायनोऽपि (४४।१९)—“ गुरौ चासपिंडे विरात्रम् ” ॥ इति । गुरुत्वाचार्यः । सपिंडो गुरुः पिता । तदुपरमे दशाह एव । यस्तु पिता पुत्रानुत्पाय संस्कृत्य वेदार्थं ग्राहयित्वा वृत्तिं च विद्धाति तस्य महागुरुत्वात्तदुपरमे द्वादशारात्रं “ महागुरौ दानाध्ययने वर्जयेत् ” इत्याश्वलायनोक्तं द्रष्टव्यम् । मनुः (५।७९)— १५

“ विरात्रमाहुराशौचमाचार्ये संस्थिते सति । तस्य पुत्रे च पल्न्यां च दिवारात्रामिति स्थितिः ” ॥ एतच्च विरात्राशौचं परकर्तृकदाहादौ द्रष्टव्यम् । स्वकर्तृके तु मनुरेवाह (५।६४)—

“ गुरोः प्रेतस्य शिष्यस्तु पितृमेधं समाचरन् । प्रेताहारैः समं तत्र दशरात्रेण शुद्ध्यति ” ॥ प्रेताहारैः प्रेतान्मेऽजिभिः सपिंडैरिति यावत् । अत्र चंद्रिकायाम्—“ शिष्ये दशरात्राशौचस्य पितृमेधकर्तृत्वप्रयुक्तत्वात् दौहित्रादावपि पितृमेधकर्तृत्वे दशरात्रं वेदितव्यम् ” इति । २० मातृष्वस्नादौ विरात्रमाह प्रचेताः—

“ मातृष्वसामातुल्योः श्वश्रूषवशुर्योगुरौ । मृते चर्त्विजि याज्ये च विरात्रेण विशुद्ध्यति ” ॥ अत्र चंद्रिकायाम्—“ मातृष्वस्नादिषु वश्यमाणपक्षिण्याशौचविरोधपरिहाराय कश्चिद्दिशेषणं कल्प्यम् । तत्र मातृष्वसामातुल्योर्भगिनीसुतसंविधात्रोः श्वश्रूषवशुर्योजामातृष्वेषकयोगुरौ उपनयनादिकर्तरि क्रत्विजि यजमानकुलक्रमायाते याज्ये च क्रत्विक्कुलक्रमायाते मृते भागिनेयादिश्चिरात्रेण शुद्ध्यति ” २५ इति । गौतमः (१।४।२५)—“ आचार्यतप्तुप्रस्त्रियोर्मरणे विरात्रं तयोरुपकर्तृत्वे सति द्रष्टव्यम् । बोधायनोऽपि— (१।५।१।१६)—“ शिष्यसतीर्थ्यसब्रह्माचारिषु विरात्रमहोरात्रमेकाहमिति कुर्वति ” ॥ इति । उपनीयाध्यापितः शिष्यः । तस्य मरणे विरात्रमाचार्यः कुर्वति । एकस्मादुपाध्यायात्सहार्थीत्वृत्सन-वेदः सतीर्थ्यः । तस्य मरणे तदितरः सतीर्थ्यः अहोरात्रं कुर्यात् । सहैकदेशाध्यायी सुहस्त्रबहू-३० चारी तस्मिन्मृते तदितरः अहोरात्रमेव कुर्यादित्यर्थः । स्मृत्यन्तरे—

“ मातृष्वसामातुल्योः श्वश्रूषवशुर्योगुरौ । तत्पुत्रस्त्रीषु याज्ये च मृते मातामहं उयहम् ” ॥ इति । व्यासो विशेषमाह—

“ आशौचं तु विरात्रं स्याच्छ्रूषवशुर्योर्मृतौ । जीवत्यामेव भार्यायां मृतायां द्विसाच्छ्रूचिः ” ॥ इति ।

गौतमस्तु—

“ श्वश्रूषशुरनाशात् पूर्वं भार्या मृता यदि । तत्संततेः स्याद्वप्नं व्यहमित्याह गौतमः ” ॥ इति ।

संग्रहे—

“ श्वश्रूषशुरस्वाचार्यतपत्पलीतत्सुतर्विजाम् । याज्यांतेवासिनोर्नाशे व्यहमित्याह गौतमः ॥

५ “ मातृष्वसृष्टिवृष्टिमृतौ तत्प्रतियोगिनः । पुंसस्यहं मातुलानीमातामह्योर्मृतौ तथा ” ॥ इति ।

अंगिरा:—“ मातामहमातुलमातामहीमातुलान्यादीनां त्रिरात्रेण श्वशुरस्य च ” इति ॥ इशकेऽपि—

“ उत्पन्ने त्रिदिनं मृतेऽप्युपनयनाद्वर्धं समानोदके पुत्रे चैवमनौरसेऽन्यपितृके प्रते तथा सोदके ॥

“ मातृभ्रातृष्वसृष्टिशुरतपत्पत्यर्त्विगचार्यतस्तुत्याज्यशिष्यगृहसंप्राप्तेषु च ज्ञातिषु ” ॥ इति ।

यत्तु वृद्धमनुवचनम्—

१० “ इवशुरयोश्च भगिन्यां च मातुलान्यां च मातुले । पित्रोः स्वसरि तद्वच्च पक्षिणीं क्षपयेन्निशाम् ” ॥ इति एतत् मातुलान्यादिमृतौ पक्षिणीविधानं स्त्रीविषयम् ।

“ मातामहीमातुलानीमातुलानां मृतौ स्त्रियाः । पक्षिणीं पुरुषाणां तु त्रिरात्रमधमिष्यते ” ॥ इति स्मृतेः । यत्तु चंद्रिकाकायामुक्तम्—

“ मातुले इवशुरे मित्रे गुरौ गुर्वगनासु च । आशौचं पक्षिणीं रात्रिं मृता मातामही यदि ” ॥ इति ।

१५ यदपि वृद्धवस्त्रिवृत्तवचनम्—

“ भगिन्यां संस्थितायां तु भ्रातर्यपि च संस्थिते । मित्रे जामातरि प्रते दौहित्रे भगिनीसुते ॥

“ स्यालके तत्सुते चैव सद्यःस्नानेन शुद्ध्यते ” इति । अत्र विज्ञानेश्वरः (पृ. १८३ पं. २०-२१)—

“ तेषु एकविषयगुरुलाघवाशौचप्रतिपादकतया परस्पराविद्वद्वेषु वचनेषु संनिधिविदेशस्थापेक्षया व्यवस्थानुसंधातव्या ” इति । उपकारतातम्यानुरोधेन व्यवस्था चंद्रिकायां प्रदर्शिता ।

२० राजपुरोहितयोः परस्परं त्रिरात्रमाह गालवः—

“ पुरोहिते मृते राजस्त्रिदिनाच्छुद्धिरिष्यते । पुरोहितो मृते राज्ञि त्रिदिनादेव शुद्ध्यते ” ॥ इति ।

पक्षिण्याशौचम् । पक्षिण्याशौचमाह मनुः (५१८०)—

“ मातुले पक्षिणीं रात्रिं शिष्यर्त्विगचांधवेषु च ” इति । उभयतोहःपक्षवती रात्रिः पक्षिणी । तथा चामरः (१४५)—“ आगामिवर्तमानाहर्युक्तायां निशि पक्षिणी ” इति । सा च कालत्रयोप-

२५ लक्षणार्था । तेन अहंद्वयमध्यगता रात्रिर्वा रात्रिद्वयमध्यगतमहर्वा पक्षिणी । तथा दीपिकायाम्—

“ पक्षिण्यामुभयाहोभ्यां युक्ता सा पक्षिणी निशा । उपलक्षणमेतत्तु तथा कालत्रयस्य च ” ॥ इति ।

बांधवा इत्यात्मबंधवो मातृबंधवः पितृबंधवश्चयते । ते चंद्रिकायां दर्शिताः—

“ आत्मपितृष्वसुः पुत्रा आत्ममातृष्वसुः सुताः । आत्ममातुलपुत्राश्च विवेद्या आत्मबान्धवाः ।

“ पितुः पितृष्वसुः पुत्राः पितुर्मातृष्वसुः सुताः । पितुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेयाः पितुबंधवाः ॥

३० “ मातुः पितृष्वसुः पुत्रा मातुर्मातृष्वसुः सुताः । मातुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेया मातुबंधवाः ” ॥ इति ।

षडशीतावपि—

“ एवं पित्रोर्भगिन्यौ ये ये पितामहयोस्तथा । ये मातामहयोश्चैव भगिन्यौ तत्प्रजाश्च याः ” ॥ एवं चंद्रिकायां विज्ञानेश्वरादिषु

आत्मबंधुषु पितृबंधुषु मातृबंधुषु च पक्षिण्याशौचमुक्तम् । पितृमातृबंधुषु शिष्याः पक्षिणीं नाचरंति ।

व्यासः—“पक्षिणीं योनिसंबंधवांधवेषु त्रिपूरुषम्” इति । गौतमोऽपि (१४।१७-१८)—

“पक्षिणीमसपिंदयोनिसंबंधे सहाध्यायिनि च” इति । योनिसंबंधोऽत्र त्रिपूरुषविषय एव विवक्षितः । एकयोनिसंबद्धाः कूटस्थैकमिथुनोत्पन्नास्तदुत्पन्नाश्च मातुलमातृष्वसृष्टातुलेयमातृष्वस्त्रीय-पितृष्वसृष्टैवृष्वस्त्रीयमग्निभाग्नियादयः कूटस्थस्थानीयत्वात्द्वातृष्वस्त्रीहिताश्च । तेष्वेकस्मिन्नसपिंदे मृते अन्येषां सर्वेषां पक्षिणी भवतीत्यर्थः । अत्र मातुलमातृष्वसृष्टातमहीषु ५ पक्षिणीविधानं स्त्रीणामेव । पुरुषाणां तु पूर्वोक्तं त्रिरात्रमेव । पैठीनसिः—“मातृष्वसृतसुतद्वित्रोः पक्षिणी परस्परम्” इति । हारीतश्च—“पित्रोस्तस्तस्तहजयोस्तु पक्षिणी” इति । पित्रोश्च तत्सहजो मातापितृसहजो मातुलमातृष्वसृष्टैवृष्वपितृष्वसृष्टंज्ञो यो जनस्तस्य य तत्प्रतियोगिनां च मिथः पक्षिणीत्यर्थः । विज्ञानेश्वरीर्थे—

“भगिन्यां संस्थितायां तु प्रातर्यपि च संस्थिते । स्वस्त्रीये भ्रातृपुत्रे च पक्षिणीं क्षपयेन्निशाम्” ॥ इति । १० स्मृत्यंतरे च—“सोदर्यश्च सुतायाश्च व्यूढायाः पक्षिणी भवेत्” । अन्यत्रापि—“पक्षिणी योनिसंबंधवेनातिकालेन सूतके” । मांडव्यः—

“योनिसंबंधजातानां शृणुष्वमृषिसत्तमाः । मातापित्रोः सोदराणां गुरुणां तत्सुताश्च ये ॥

“पक्षिण्याशौचमेषां तु परस्परमृत्यदि । श्वश्रूशवशुरयोश्चैतत्सूरयः परिचक्षते” ॥

संग्रहे—

१५

‘मातुष्वसृतापुत्रौ पितृष्वसृतस्त्रियौ । स्वसा पितृष्वपुत्री च स्वसृष्टपुत्री पितृष्वसा ॥

“भ्रातृपुत्री च दौहित्री पौत्री तत्प्रतियोगिनौ । स्त्रीपुंसौ च कचित्प्रते पक्षिण्याशौचिनौ मिथः” ॥ इति ।

संग्रहांतरे—

“मातामहौ पिता माता पितृष्वयो मातुलस्तथा । मातृष्वसा मातुलानी पितृष्वस्त्री पितृष्वसा ॥

“मातृष्वसृमातुलस्य पितृष्वस्य पितृष्वसृः । पुत्री पुत्रस्तुषा स्वस्य स्वसा भ्राता तदंगना ॥ २०

“स्वसुर्ब्रातुः स्तुषा पुत्रीपुत्रा स्वदुहितापि च । स्वपौत्री च स्वदौहित्री स्वदौहित्रस्तदंगनाः ॥

“अष्टाविंशत्तज्जना एते स्त्रीमृतौ पक्षिणीजुषः । सपिंदान् द्वादशैतेषु मुक्तान्ये पुंमृतौ तथा” ॥ इति ।

अन्यत्र—

“मातृष्वसा मातुलश्च स्वसा भ्राता पितृष्वसा । पंच तत्सुतापुत्रा दश पौत्रिपितामहाः ॥

“मातामहश्च दौहित्री पितृष्वस्तस्तुतात्मजौ । द्वाविंशतिजनाश्चैते परोक्षे द्विहितापिता ॥ २५

“दौहित्रश्च त्रयश्चैते तत्त्वपत्न्यस्त्रीयोदश । स्त्रीमृतौ पक्षिणीभाजे हृष्टविंशतिं स्थितिः ॥

“मातृष्वसृपितृष्वसोः पुत्रीपुत्राश्च तत्त्वियौ । पितृष्वसा स्वसा पुत्री भ्रातृपुत्री स्वसुः सुता ॥

“पितृष्वपुत्री दौहित्री मातुलस्य सुतामृतौ । तत्त्वी चासंश्रियौ पुत्री स्वसोः पुत्रौ च तत्त्वियौ ॥

“काचिच्च मातुः पितरौ स्वसा च भ्रातृतत्त्वियौ । पक्षिण्याशौचिनस्वेते पुंमृतौ पंचविंशतिः” ॥ इति ।

तत्त्वपत्न्यः मातृष्वसृपुत्रमातुलतत्त्वपुत्रस्त्रीयभ्रातृतत्त्वपैतृष्वसेयपितामहमातामहपितृष्वतत्पुत्रपितृ- ३०

दौहित्रपत्न्य इत्यर्थः । मातृष्वसृपुत्रादीनां पत्न्याग्रहणं स्वस्वर्भतरि मृतेऽपि भर्तृप्रतियोगिमरणे तासां

पक्षिणीप्राप्त्यर्थम् ‘पक्षिणीमसपिंदे योनिसंबंधे’ (१४।१७-१८) इति आ त्रिपुरुषं योनिसंबंध एव

गौतमादिभिः पक्षिण्याशौचस्योक्तव्यान्मातृष्वसृष्टादिभर्तृमरणे पक्षिणी नास्त्येव । बंधुत्वात्स्नानमास्ति ।

एवं मातृष्वस्त्रेयादिपल्लीमरणेऽपि नास्ति पक्षिणी । अत एव मातामहीमातुलान्योः पृथग्ग्रहणम् ।

तथा चोक्तम्—

“मातृतः पितृतो येषु विहिता पुंसु पक्षिणी । न तत्पत्नीमृतौ सा स्यात् स्नानमात्रं विधीयते” ॥ इति । भर्तुसमानयोगक्षेमत्वात् योनिवन्धुपत्नीनां तु पक्षिणी भवति ।

“एकत्वं सा गता भर्तुः पिण्डे गोचरेऽथ सूतके” इति स्मरणात् । तथा च संग्रहे—“भर्तुर्यथदधं ५ तत्पत्न्याः स्यान्नास्य पत्न्यधम्” इति । इवशुरस्यालविषये जामातुविशेषस्याभिधानात् तद्वितिरिक्तपत्नीबंधुमरणाशौचं भर्तुर्न स्यादित्यर्थः । सांपर्किं तु भर्तुराशौचं स्त्रीणां नास्ति ।

“आशौचं यस्य संपर्कादपतेऽग्र गृहमेधिनः । कियास्तस्य प्रलुप्यंति गृह्याणां च न तद्भवेत्” ॥ इति स्मरणात् । गृहे भवा गृह्याः । “द्रव्याणि स्त्रीपुत्रादयश्चेति” विज्ञानेश्वरेण व्याख्यातम् । भिन्नमातृष्वस्त्रादिविषयाशौचम् ।

१० भिन्नमातृष्वस्त्रादिविषये अहोरात्रमाशौचमाह अत्रिः—

“भिन्नमातृष्वसुर्भिन्नपितृष्वसुरहः स्मृतम् । सत्सुतानामथाहश्च मरणे भृगुरब्रवीत्” ॥ इति । अत्र भिन्नमातापित्रोप्यहरिति ग्राह्यम् । तेन भिन्नमातृष्वसुरभिन्नपितृष्वसुतत्सुतदुहितृभिन्नमातापितृ-तत्सुतदुहितृणामहोरात्रं भवतीत्यर्थः । तथा च संग्रहे—

“भिन्नपित्रोः पितृत्रातृस्वस्पत्यानि तत्प्रजाः । शुद्ध्यत्यन्हा मिथः शावे जनास्तप्रतियोगिनः” ॥ इति ।

१५ भिन्नपित्रोः जारपितृतपत्न्योर्माता पितृत्रातृस्वसुपुत्रीपुत्राः तत्प्रजाः । तच्छब्देन पित्राद्यपत्यपर्यता जनाः परामृश्यन्ते । प्रजाशब्दः सुतदुहित्रवाची । एतेष्वन्यतरस्य मरणे अन्यः दिनेन शुद्ध्यतीत्यर्थः । अन्योऽत्यर्थः । भिन्नपितृशब्देन सपत्नीमातृभिन्नोदरपितृव्यावृच्येते । पितृव्येऽपि पितृत्वग्रसिद्धेः । तेन तपित्रातृष्वसुपुत्रीपुत्राः तत्प्रजाश्च दिनेन शुद्ध्यन्तीति । तथा पारस्करः—

“या सपत्नीसुता मातृसप्त्नी या च ते मिथः । अहोरात्रेण शुद्धयेतामाह पारस्करो मुनिः” ॥

२० अत्रात्रेयमपि योजनीयं “भिन्नमातृष्वसुः” इति । अत्र मातृष्वसुः सपत्नी पितृष्वसुः सपत्नी च भिन्नमातृष्वसा भिन्नभिन्नपितृष्वसा च भवतीति तयोस्तसुतानां चाहरित्यत्रिवचनार्थमन्ये मन्यंते । तथा च संग्रहे—

“पुज्याः सापत्नकौ चैव स्वसुः सापत्नकौ तथा । मातृष्वसुश्च सापत्नौ सापत्नौ च पितृष्वसुः” ॥

“भिन्नमातृश्च पितरौ स्वसा भ्राता तयोर्भवौ । भिन्नमह्योः स्वसापुत्रौ भिन्नमातुः सुतासुतौ” ॥

२५ “तयोर्भवौ च स्त्रीमृत्यां षड्विंशतिदिनाधिनः । सपिंदांस्त्रीन् विमुच्यैषु पुंस्तौ च तथा भवेत्” ॥ इति । एवं च सपत्न्याः सपत्नीमातृवर्गशौचं नास्त्येव । बंधुत्वात्स्नानं भवति । भिन्नपित्रोरिति वचनस्यार्थन्तरमपि वर्णयन्ति । दत्तस्य प्रतिश्रीहीता भिन्नपिता । तत्पत्नी भिन्नमाता । तस्याः पिता भ्राता स्वसा पुत्री तत्प्रजाश्च प्रतिश्रीहीतुः स्वसा तत्प्रजाश्च मिथः दिनेन शुद्ध्यन्तीति । दत्तस्य जनद्विजिनकरूपपित्रोः पितृत्रातृष्वसुपत्न्यानां तत्प्रजानां च पक्षिण्याशौचमेव । “पक्षिणीमसपिंदयोनिसंबंधे” ।

३० इति योनिसंबंधनिबंधनेन पक्षिणीविधानात् ।

तथा च स्मृत्यन्तरे—“दत्तस्वसरि स्वस्त्रीये दत्तत्रातृष्वसुतास्वपि ॥

“पितृष्वसोश्च तत्पुत्रदुहित्रोः पक्षिणीमृतौ । पितृव्ये तदुहितरि तत्पुत्रेषु च पक्षिणी” ॥ इति ।

याज्ञवल्क्यः (प्रा. २४)—

“अहस्त्वदत्तकन्यासु बालेषु च विशोधनम् । गुर्वत्वास्यनूचानमातुलओत्रियेषु च” ॥ इति ।

३५ गुरुरुपाध्यायः ।

“अल्पं वा बहु वा यस्य श्रुतस्योपकरोति यः तमपीह गुरुं विद्यात् श्रुतोपक्रियया तथा”॥ इत्युक्तलक्षणः । अंतेवासी शिष्यः । अनूचानो योऽङ्गानां प्रवक्ता । मातुलोऽसनिहितः । भिन्नोदरमातुलो वा । श्रोत्रिय इह समानग्रामवासी विवक्षितः । “एकाहं सब्रह्मचारिणि समानग्रामीये च” (४।४।२६-२७) इत्याश्वलायनस्मरणात् । एकृहवासिनि तु “श्रोत्रिये तूपसंपन्ने” इति पूर्वोक्तं त्रिवात्रं दृष्टव्यम् । अश्रोत्रिये स्ववेशमनि मृते सत्येकरात्रमाह विष्णुः (२।२।४१) “असपिंडे स्ववेशमनि मृते ५ एकरात्रम्” इति । स एव (२।२।४३) “आचार्यपलीपुत्रोपाध्यायमातुलश्वशुरश्रूसहाध्याय-शिष्येष्वेकरात्रेण शुद्धिः” इति । उपाध्यायशब्दार्थः चंद्रिकायां दर्शितः—

“एकदेशां तु वेदस्य वेदांगान्यथ वा पुनः । योऽध्यापयति वृत्त्यर्थं स उपाध्याय उच्यते”॥ इति । वैष्णवेऽन्युपाध्यायग्रहणं शास्त्रोपदेशृणां जप्यमन्त्रोपदेशृणामाचार्याणामुपलक्षणार्थम् । अत एव आश्वलायनेन ‘गुरौ चासपिंडे त्रिरात्रम्’ इत्यत्रोक्तम् । इतरेष्वाचार्येष्वेकाहमिति ॥ १०

“उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेत् द्विजः । सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते”॥ इति निरूपिताचार्यादितेरेष्वाचार्येष्वित्यर्थः । स्मृत्यंतरे—

“सब्रह्मचारिणि प्रेत उपाध्याये तथैव च । श्वशुरस्य सुते चैव अहोरात्रेण शुद्ध्यति”॥ इति । आश्वलायनः (४।४।२६)—“एकाहं सब्रह्मचारिणि” इति । मनुरपि (५।७०)

“सब्रह्मचारिण्येकाहमतीते क्षपणं स्मृतम् । मातृवृद्धौ गुरौ मित्रे मंडलाधिपतौ तथा”॥ इति । १५ एतदेकरात्राशौचं महामंडलाधिपतिविषयम् । स्वल्पदेशाधिष्ठातिविषये तु याज्ञवल्क्यः (प्रा.२५)—

“निवासराजनि प्रेते तद्वः शुद्धिकारणम्” इति । निवासः स्वदेशः । तस्य यो राजा स्वामी स यस्मिन्नहन्त्यतीतः तदहर्मात्रं शुद्धिकारणम् । रात्रौ चेदतीतः तदा रात्रिमात्रम् । अत एव मनुः (५।८२)—“प्रेते राजनि सज्योतिर्यस्य स्यादिषये स्थितः” इति । ज्योतिषा सह वर्तत इति सज्योतिः । अत्र आशौचम् । अन्हि चेत् यावत् सूर्यदर्शनं रात्रौ २० चेद्यावच्छक्षत्रदर्शनमित्यर्थः । वृद्धमनुरपि—

“ग्रामेष्वरे कुलपतौ श्रोत्रिये च तपस्विनि । शिष्ये पञ्चत्वमापन्ने शुद्धिनक्षत्रदर्शनात्”॥ इति । कुलपतिः समूहपतिः । श्रोत्रियादावेककालविधानं असांनिविषयम् । संग्रहे—

“सब्रह्मचारिण्येकाहं सहाध्यायिनि पक्षिणी । उपाध्यायसुहृत्यालभूमृत्युं च मृतेष्वहः”॥

“बंधौ स्नानं सगोत्रेऽहर्त्यें संबंधके मृते”॥ इति । एकाचार्येष्वनीतिः सब्रह्मचारी । स्यालः २५ पलीभ्राता । मातृपक्षे पितृपक्षे च ज्ञायमानसंबंधके बंधुजने मृते स्नानं भवति । सगोत्रे तु तादृविषये मृते अहोरात्रमित्यर्थः । आपस्तंवः (२।६।१५।२) “मातृश्च योनिसंबंधेभ्यः पितुश्चा सप्तमा-त्पुरुषात् । यावता वा संबंधो ज्ञायते तेषां प्रेतेषु दोषोपस्पर्शनं गर्भान्परिहाप्या परिसंवत्सरान्” इति । अपरिपूर्णवत्सरानसपिंडवालान्परिहाप्य वर्जयित्वा ज्ञायमानसंबंधे बंधौ मृते स्नानमित्यर्थः ।

१ संग्रहे—

“श्वशूबशुरतपुत्रयाज्याचार्यसुतत्विजाम् । उपाध्यायस्य सद्यः स्यात् मृतौ तत्प्रतियोगिनाम्”॥ इति ।

श्वश्वादिप्रतियोगिनां मृतौ श्वश्वादीनां सद्यःशौचं स्नानाच्छुद्धिरित्यर्थः । उक्तमसपिंडे त्रिरात्रा-याशौचं सर्ववर्णेषु समानम् । तथा चंद्रिकायाम्—

“आशौचमसपिंडेषु प्रोष्ठिते श्रोत्रिये गुरौ । अतीते वृपतौ तद्वटुकाले च योषिताम्”॥

“अप्रजासु तथा स्त्रीषु मातुले बांधवेषु च । एवमादावाशौचस्य चतुर्णामपि तुल्यता”॥ इति । ३५ अप्रजासु-गर्भास्त्रावादिना नष्टप्रजासु ।

अनेकाशौचसंनिपाते आशौचम् ।

अनेकाशौचसंनिपाते प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकावृत्तौ तां निवारयति पराशरः (३।३५)—

“ अंतरा तु दशाहस्य पुनर्मरणजन्मनी । तावत्स्यादशुचिर्विप्रो यावत्तस्यादनिर्दशम् ” ॥ इति ।

यदा दशाहाशौचकालमध्ये तत्तुल्यस्य ततोऽल्पस्य वा निभिते जननमरणे स्यातां तदा पूर्वप्रवृत्त-५ माशौचं यावदनिर्दशं अनिर्गतदशाहं स्याद्विप्रस्तावदेवाशुचिर्विवति न पुनर्मध्योत्पन्नमरणादि-५ निमित्तदशाहाशौचवानित्यर्थः । शंखलिखितावपि—“अथ चेदंतरा प्रमीयेत जायेत वा शिष्टैरेव दिवसैः शुद्ध्येदहःशेषे द्वाभ्यां प्रभाते तिसृभिः ” ॥ इति । याज्ञवल्क्यः (प्रा. २०)—

“ अंतरा जन्ममरणे शेषाहोभिविशुद्ध्यति ” ॥ इति । विष्णुरपि (२२।३४)—“जननाशौच-मध्ये यद्यपरं जननं स्यात्तत्र पूर्वाशौचव्यपगमे शुद्धिः । मरणाशौचमध्ये ज्ञातिमरणेऽप्येवम् ” ॥ इति ।

१० गौतमेऽपि (१४।५।६)—“तच्चेदंतःपुनरापतेत । शेषेण शुद्ध्येन । रात्रिशेषे द्वाभ्यां प्रभाते तिसृभिः ” ॥ इति । चंद्रिकायामिदं व्याख्यातम्—संपूर्णाशौचस्यान्त्याहोरात्रमध्ये संपूर्णाशौचा-न्तरस्य यदा संनिपातः तदा द्वितीयाशौचस्य प्रथमाशौचकालशेषेण न शुद्धिः । किंतु तच्छेष-द्वूर्ध्वं द्वाभ्यां रात्रिभ्याम् शुद्धिः । यदा तु पुनरष्टमे यामे संपूर्णाशौचांतरसन्निपातस्तदाष्टमयामा-द्वूर्ध्वं तिसृभी रात्रिभिः ” ॥ इति । स्मृत्यंतरेऽपि—“निशावशेषे द्विदिनातद्वूर्ध्वं यामावशेषे त्रिदिना-१५ त्रयाति ” ॥ इति । शातातपोऽप्याह—“रात्रिशेषे ब्रह्मच्छुद्धिर्यामशेषे त्र्यहादिति ” ।

अर्यं च विशेषः संपूर्णाशौचसंनिपातविषयो द्रष्टव्यः । यदाह बोधायनः (१५।१०।४)—

“ अथ यदि दश रात्राः संनिपेतेयुरां दशरात्रमाशौचमा नवमाद्विवसात् ” ॥ इति । आङ्गत्राभिविधौ । यावन्नवमदिवससमाप्तिस्तावत्पूर्वाशौचकालेन उत्तराशौचां समाप्तिरित्यर्थः । एवं च पूर्वाशौचांत्यदिनेऽपि संनिपतितस्यासंपूर्णस्य द्वितीयाशौचस्य पूर्वाशौचशेषेणैव शुद्धिर्बोद्धव्य ।

२० तथा च धर्मदीपे—“ब्राह्मणस्य पूर्वाशौचदशमेऽन्ह यदा संपूर्णद्वितीयाशौचप्रक्रमः तदा ‘रात्रिशेषे द्वाभ्याम् ’ इत्ययं विशेष ” ॥ इति । देवलोऽपि—

“पुनः प्रातं दशाहात्प्राक् पूर्वेण सह गच्छति । दशमेऽङ्गच्यापतेवस्य ब्राह्मत्स तु विशुद्ध्यति ” ॥ इति ।

“ प्रभाते तु त्रिरात्रेण दशरात्रेष्वयं विधिः ” ॥ इति । यदि जननाशौचमध्ये मरणमापतता तदा मरणदिनमारन्य दशाहाशौचमाहांगिराः—

२५ “ सूतके मृतकं चेत्स्यान्मृतके त्वथ सूतकम् । तत्राधिकृत्य मृतकं शौचं कुर्यान्न सूतकम् ” ॥ चतुर्विंशतिमतेऽपि—

“ मृतजातकयोर्योगे या शुद्धिः सा तु कथ्यते । मृतेन शुद्ध्यते जातं न मृतं जातकेन तु ” ॥ षष्ठ्यत्रिशन्मते—

“ शावाशौचे समुत्पन्ने सूतकं तु यदा भवेत् । शावेन शुद्ध्यते सूतिनं सूतिः शावशोधनी ” ॥ इति । ३० देवलः—

“ मरणोत्पत्तियोगे तु गरीयो मरणं भवेत् । अधानां सन्निपाते हि शुद्धिर्ज्ञेया गरीयसी ” ॥ इति । गरीयस्त्वाच्छावेन समकालस्यापि सूत्याशौचस्य स्वरूपतो लघीयसः शुद्धिरित्यर्थः ।

कालतो गुरुणा आशौचेन लघ्वाशौचशुद्धिमाह—

३५ “ शावाते शाव आयाते पूर्वाशौचेन शुद्ध्यति । गुरुणा लघु शुद्ध्येन्तु लघुना नैव तद्वृहु ” ॥ अल्पकालाशौचमध्ये दीर्घकालाशौचप्रातौ दीर्घकालाशौचेन शुद्धिमाह उशना अपि—

“ स्वल्पाशौचस्य मध्ये तु दीर्घाशौचं भवेद्यदि । न पूर्वेण विशुद्धिः स्यात्स्वकालेनैव शुद्ध्यति ” ॥

शंखः—

“ समानाशौचसंपाते प्रथमेन समापयेत् । असमानं द्वितीयेन धर्मराजवचो यथा ” ॥ द्वितीयमाशौचं प्रथमाशौचकालापेक्षया दीर्घकालत्वेनासमानकालं द्वितीयेन द्वितीयाशौचकालेनैव समापयेदित्यर्थः ॥ यमोऽपि—“ अघवृद्धिमदाशौचं पश्चिमेन समापयेत् ।

“ यदा त्रिव्रते प्रकांते दशाहं प्रविशेद्यदि । आशौचं पुनरागच्छेत्तसमाप्य विशुद्ध्यति ” ॥ इति । अत्र विशेषो देवलेनोक्तः—

“ परतः परतोऽशुद्धिरचवृद्धौ विधीयते । स्यात्तेव पंचमताद्विः पूर्वेणैव विशिष्यते ” ॥ अस्यार्थः—“ परभूतस्य पूर्वसजातीयस्य विजातीयस्य वा दिनाधिक्येन वृद्धौ परतः शुद्धिः । पराशौचस्य यावान् कालः तस्य सर्वस्यापगमपर्यतमशुद्धिः । पूर्वाशौचं पराशौचापेक्षया स्वल्पकालमपि १० यदि पंचमाद्विः पंचमदिनात्परतोऽपि कृतिपयदिनेनेतें स्यात्तदा पूर्वेण पूर्वाशौचकालशेषेण पराशौचस्यापि शुद्धिर्विशिष्यते विधीयते ” इति । चंद्रिकायामप्यस्यार्थोऽभिहितः—उत्तराशौचस्य दीर्घकालत्वेऽपि यदि पूर्वाशौचमुत्तराशौचकालादर्थाधिककालं स्यात्तदा पूर्वेणैवोत्तरस्यापि शुद्धिर्भवति । अत्रोदाहरणम्—

“ अधस्ताच्वमान्मासाच्छुद्धिः स्यात्प्रसवे सदा । मृते जीवेऽपि वा तस्मिन्बहोभिर्माससंस्वयया ” ॥ १५ इति वचनेन सप्तमासप्रसवे सप्तरात्रं अष्टमासप्रसवे अष्टरात्रमुक्तम् । तत्र यदा सप्तरात्रावाशौचमध्ये दशरात्राशौचं तदार्थाधिकत्वात्पूर्वाशौचशेषेणोत्तराशौचस्य शुद्धिर्भवति । एवमन्यत्राप्युत्तराशौचकालार्थाधिककाले पूर्वाशौचे द्वितीयाशौचस्य तच्छेषेणैव शुद्धिरिति ।

अयमेवार्थः स्मृतिरत्नमाध्वीयादावभिहितः । तत्र चेदमुद्दहतम् । यदा गर्भपातनिमित्ते षडहाशौचे यदि दशाहाशौचस्यापतेत् तदा षडहाशौचशेषेणैव दशाहाशौचस्यापि निवृत्तिरिति । २० एतदेवाभिप्रेत्य इशकेऽप्युक्तम्—“ अल्पात्पञ्चदिनाधिकाद्विदिनं गच्छेत् ” इति । यनु कैश्चिदुक्तं कलौ निषिद्धस्य क्रमाशौचस्य प्रतिपादनाद्वुक्तिरिति तदविचारितरमणीयम् । क्रमाशौचव्यतिरिक्तस्य पंचदिनाधिकाशौचस्य चंद्रिकादावुक्तत्वात् । हारीतः—

“ स्वल्पकाले मृताशौचे दीर्घं चेजातकं भवेत् । स्वल्पकालेन शुद्धिः स्यादित्याह भगवान्यमः ” ॥ इति । व्यासोऽपि—

“ त्रिव्रतमध्ये तु दशाहं जातकं भवेत् । मृताशौचेन शुद्धिः स्यादित्याह भगवान्यमः ” ॥ इति ।

मत्स्यपुरुषो—

“ जाताशौचस्य मध्ये तु ततो न्यूना मृतिः पतेत् । न तत्र जननाशौचं मृतकैनैव शुद्ध्यति ” ॥ इति ।

षडशीतौ विशेष उक्तः—

“ शावादल्पा समा वाऽपि सूतिः शावेन शुद्ध्यति । स्वभाववहसूतिस्तु न्यूनशावविशेषाधनी ” ॥ ३०

“ बहुसंस्वयदिनं यनु तत्स्वभाववहूच्यते ” इति । यथास्वदेशाचारं अत्र व्यवस्था । संग्रहे—

“ सूतके तत्पुनः स्यात्त्वेच्छावे यद्वाऽथ सूतकम् । पूर्वेणैवोत्तरं गच्छेत्त्र शावं सूतकात्कचित् ॥

“ पूर्वस्यात्पञ्चदिने तच्चेदद्याहं पूर्वाधतः परम् । त्यहं पूर्वात्प्रयामे च तत्प्रभातेऽथ वा यदि ॥

“ दीर्घादल्पं व्रजेन्नाल्पादीर्घमित्यवसंगतौ । प्रभातेऽप्यदिने वास्तमपैत्यलं हि दीर्घतः ” ॥ इति ।

अत्र केचिदाहुः—“ पूर्वेणोत्तरं गच्छेत् ” इति वचनेन पूर्वमृतिनिमित्ताशौचमध्ये उत्तरमृति-निमित्ताशौचस्य संनिपाते देशांतरीयस्य वा तस्य श्रवणे पूर्वशेषेण शुद्धिः । न तूतरमृतिनिमित्ताशौचमध्ये पूर्वाशौचश्रवणे उत्तराशौचश्रवणे शुद्धिः । किंतु अवशिष्टमतिक्रान्ताशौचमनुष्ठेयमेव । उत्तराशैशेषेण पूर्वाधस्य शुद्ध्यमावात् । उत्तरमृतिनिमित्ताशौचमध्ये पूर्वाशौचस्यानतिक्रान्तस्य श्रवणे ५ पूर्वशेषेणोत्तरस्यापि शुद्धिः । पूर्वस्यानतिक्रान्तस्य तु दीर्घादल्पमिति वचनेनोत्तराशौचशेषेण शुद्धिः । आशौचमध्ये आपतितस्याशौचस्य निर्गमानन्तरं श्रवणेन पुनराशौचमनुष्ठेयम् । संनिपाताशौच-वचनेषु पुनराशौचपाते शिष्टाहात् शुद्धिविधानात् । यथा स्नानानन्तरस्मृश्यस्पशार्विगमेऽपि तैनैव स्नानेन पूर्वस्यापि शुद्धिरिति । मातापितृमरणाशौचयोरंतिमदिनात्पूर्वमेव मिथः संनिपातेऽपि न प्रथमाशौचशेषेणैव शुद्धिः । यदाह इन्खः—

१० “ मातर्ये प्रमीतायामशुद्धौ त्रियते पिता ! पितुःशेषेण शुद्धिः स्यान्मातुः कुर्यात् पक्षिणीम् ” ॥ इति । मात्राशौचमध्ये पित्राशौचसंनिपाते पितुशावेनैव शुद्धिः । पित्राशौचस्य मध्ये मातुशावसंनिपाते तुं पूर्वाशौचानन्तरमातृशावाशौचं पक्षिणीमात्रमनुवर्तते इत्यर्थः । षडशीतौ—

“ पूर्वेण चापरेणापि पित्रोः शावेन हीतरत् । आशौचं शुद्धिमायाति न पित्रोः शावमन्यतः ॥

“ मातुराशौचमध्ये तु पिता च त्रियते यदि । पितुर्मरणामारम्य पुत्राणां दशरात्रकम् ॥

१५ “ पितुराशौचमध्ये तु यदि माता प्रमीयते । दशाहात्यैवकादूर्ध्वं मातृकं पक्षिणी भवेत् ” ॥
देवलो विशेषमाह—

“ मृतं पतिमनुव्रज्य पत्नी चेज्ज्वलनं गता । न तत्र पक्षिणी कार्या पैतृकादेव शुद्ध्यति ॥

“ पुत्रोऽन्यो वाऽग्निदस्तस्यास्तावदेवाशुचिस्तयोः । नवश्राद्वं सपिंडं च युगपच्च समाप्नुयात् ॥

“ भर्तुः पित्रादिभिः कुर्यात् भर्त्रा पत्न्यास्तु नैव हि सापत्न्या वाऽपत्न्या वा न भेद इति गोभिलः ” ॥ इति ।

२० तथा च गोभिलः—

“ एकचित्यां समारूढौ दंपती निधनं गतौ । एकोद्दिष्टं घोडशं च भर्तुरेकादशोऽहनि ॥

“ द्वादशोऽहनि संप्राप्ते पिंडमेकं द्वयोः क्षिपेत् । पितामहादिपिंडेषु तं पितुर्विनियोजयेत् ” ॥ इति ।

यमः—

“ पत्न्या चैकेन कर्तव्यं सपिंडीकरणं स्त्रियाः । सा मृतापि हि तैनैवयं गता मंत्राहुतिव्रतैः ” ॥

२५ संग्रहे—“ पत्युष्टाहान्यदिनेऽनुगच्छेद्या स्त्री पतिं चित्यधिरोहणेन ।

“ दशाहतो भर्तुरघस्य शुद्धिः श्राद्धद्वयं स्यात्पृथगेव काले ” ॥ अन्यत्रापि—

“ पूर्ववृद्धिपरेवुर्वा भर्तारमनुगच्छति । भर्त्रा सहैव शुद्धिः स्याच्छाद्वं चैकदिने भवेत् ” ॥ इति ।
वसिष्ठो विशेषमाह—

“ अनुयाने तु पतिना सपिंडीकरणं सह । अंतर्धाय तृणं मध्ये भर्तृश्वशुरयोरपि ” ॥ इति ।

३० अस्यार्थः—पूर्वं भर्तुः पिंडे पित्रादिभिः संयोजिते प्रथमपिंडो भर्तृपिंडो भवति । द्वितीयः श्वशुरपिंडो भवति । तत्र भर्तृश्वशुरपिंडयोर्धये तृणमन्तर्धाय भर्तृपिंडेन स्त्रीपिंडं योजयेदिति । स्मृत्यंतरे—

“ मातापित्रोमृतां चैव जनने त्वौरसस्य च । स्वाशौचापगमे नैव शुद्धिः स्यान्नान्यकालतः ” ॥ इति ।
सपिंडाधमध्ये पित्रोमृतावौरसपुत्रजनने च न सपिंडाधशेषेण शुद्धिः किंतु मातापितृमरणनिमित्तं पुनर्जनननिमित्तं च दशाहमाशौचमनुष्ठेयमित्यर्थः ।

अंगिरा:-“दाहकस्तु दशाहांतः शवदाहं चरेद्यदि । पूर्वैर्णैव विशुद्धिः स्यात्पित्रोस्तद्विवसाद्वेत्”॥
नारदः—

“अंतर्दशाहे चेत्कर्तुः पुनः प्रेतस्य संकृतिः । तस्माच्छुद्धिः पूर्वशोषादेकोद्दिष्ट यथोदितम् ॥
“पितरौ चेत् दहेत्तत्र दशाहाच्छुद्धिरग्निदे” इति “एकादशोन्हि मध्यान्हे एकोद्दिष्टं विधीयते” ॥

इतिवचनात् तत्तदेकादशाह एवैकोद्दिष्टं भवतीत्यर्थः । हारीतश्च— ५

“दाहकार्यद्वयं स्याच्चेत्कर्तुरैर्क्ये विशेषतः । पूर्वैर्णैव समाप्तेत तोयपिंडद्वितीयकम्” ॥

तोयपिंडामिति स्वाविनाभूताशौचोपलक्षणम् । दृक्षः—

“भूताशौचनिमित्ते द्वे दहनं मरणं तथा । ज्ञातीनां मरणादेव दहनाद्वाहकस्य तु ॥

“अन्नं दाध्वा दशाहान्तः शुद्धिः पूर्वाधेष्टः” इति ॥ संग्रहे—

“पित्रन्यानन्तरानेकान् दाध्वा पूर्वाधतः शुचि । पितरौ चेद्दहेत्तत्र दशाहाच्छुद्धिरग्निदे” ॥ इति ॥ १०

अखंडादर्शो—“जननमण्योरन्यतरस्मिन्वर्तमाने यदि कश्चिज्जायेत ततस्तु मातापित्रोदशाहमेवा-
शौचं न सपिंडांतरवत्पूर्वकालेनैव शुद्धिः नापि गुरुणा” इति ।

तथा बोधायनः—“जननमरणयोः संनिपाते जनने मातापित्रोदशाहमाशौचम्” इति ।

संग्रहे—“स्वाशौचकालतस्त्वेव सूतिकाजनकोऽग्निदः । शुद्धयेरन्धयोगेऽपि न पूर्वाशौचेष्टः” ॥

षडशीतावपि—

१५

“पूर्वाशौचेन या शुद्धिः सूतीनां सूतिनां च सा । सूतिकामग्निदं हित्वा प्रेतस्य च सुतानपि” ॥ इति ।

एतदुक्तं भवति । ज्ञात्यवे वर्तमाने यदि प्रसवः स्यानन्दा मातुः सूतीकावधित एव शुद्धिः । पितुर्दशाहेनैव ।

तत्र ज्ञात्यधमध्ये ज्ञातिदाहे कृते सति दाहकस्य दाहादिदशाहेनैव शुद्धिः । न पूर्वाशौचशेषेण

पुनर्जात्यतर्दहे पूर्वदाहादिदशाहेषेण । पित्रोस्तु दाहे दाहकस्यान्येषामपि पुत्राणां पितृ-
मरणादिदशाहेनैव शुद्धिः । न पूर्वदाहदशाहेषेणोति । २०

अज्ञातिदाहाशौचम्—पक्षिण्याशौचिनां अज्ञातिदाहे विशेषः स्मर्यते—

“अज्ञातिं तु नरं दाध्वा त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् । ज्ञातीनां दर्शनाच्छुद्धिः संचिते दशरात्रकम्” ॥ इति ।

अज्ञातिदाहे मुख्यकर्तृदर्शनाभावे उद्कदाने सति व्यहमाशौचमस्ति । व्यहात्परं संचयनातपूर्वं
कर्तृदर्शनानन्तरं दाहकर्तुराशौचमुदकमपि नास्ति । संचयनातपरं कर्तृदर्शने तु प्रेताभ्योजने दशाह-

पर्यंतमाशौचम् । दशमदिने उदकमप्यस्तीत्यर्थः । दीपिकायां तु— २५

“जनकस्य जनन्याश्च भार्याया भर्तुरेव च । पुत्रस्य दुहितुश्चैव जनने मरणेऽपि च ॥

“स्वकालेनैव शुद्धिः स्याच्छेषन्यायोऽन विद्यते” ॥ ज्ञात्यधमध्ये पुत्रजनने पित्रोदशाहत
एव शुद्धिः । भार्यादिमणे तत्प्रतियोगिनामपि स्वकालत एव शुद्धिः । न पूर्वशेषेणत्यर्थः । आशौच-
मध्ये पुत्रजनने जातकर्मादिकमपि कार्यमेव । यदाह प्रजापतिः—

“आशौचे तु समुत्पन्ने पुत्रजन्म यदा भवेत् । कर्तृस्तात्कालिकी शुद्धिः पूर्वाशौचेन शुद्धयति” ॥ इति । ३०
पित्रधमध्ये पुत्रजनने पितृमरणाशौचशेषेण पुत्रजन्मनिमित्ताशौचमपि शुद्धयतीत्यर्थः ।

तथा च रत्नावल्याम्—

“पित्रोमृतान्तराले तु स्वभार्या चेत्प्रसूयते पित्रोः शेषेण शुद्धिः स्यात्पत्न्याः शुद्धिः स्वकालतः” ॥ इति ।

मातापितृमण्याशौचमध्ये भार्यायाः प्रसवे सति जनकस्य पितृमरणाशेषेण शुद्धिः । पत्न्यास्तु
स्वकालेनैवत्यर्थः । ३५

असंनिहितदेशभवसपिण्डमरणाशौचम् ।

असंनिहितदेशभवसपिण्डमरणाशौचमाह मनुः (५०७४)—

“ विगतं तु विदेशस्थं शृणुयादो द्यनिर्दशम् । यच्छेषं दशरात्रस्य तावदेवाशुचिर्भवेत् ” ॥

विगतं मृतं विदेशस्थं असंनिहितदेशस्थं अनिर्दिशं अनिर्गतदशाहं दशरात्रस्यातः स्वजात्युक्तकालाणि शौचमध्ये इति यावत् । एतजन्माशौचस्यापि प्रदर्शनार्थम् । तथा च बृहस्पतिः—

“ अन्यदेशो मृतं ज्ञातिं श्रुत्वा पुनरस्य जन्म वा । अनिर्गतदशाहं तु शोषाहोभिर्विशुद्ध्यति ” ॥

अन्यदेशे असंनिहितदेशे । पुनरस्य जन्म ज्ञातेः स्वस्य वाऽपत्यस्य जन्म । शंखोऽपि—

“ देशांतरगतं श्रुत्वा कल्याणं मरणं तथा । यच्छेषं दशरात्रस्य तावदेवाशुचिर्भवेत् ” ॥ देशांतरगतं असंनिहितदेशभवं कल्याणं अपत्यजन्मेति यावत् । दशरात्रस्येतत्कालांतरस्याप्युपलक्षणार्थम् ।

१० “ यस्य वर्णस्य यः कालो विहितो गुणवत्तया । श्रुत्वा तदंतरेवासौ तच्छेषेणैव शुद्ध्यति ” ॥ इति स्मरणात् । याज्ञवल्क्योऽपि (प्रा. २१)—“ प्रोक्षिते कालशेषः स्यात् ” ॥ इति । संग्रहे—

“ शिष्टाहमेव सर्वेषामपि ज्ञातेऽतरा त्वये । प्राक्संचयात्सुतस्येत्यं तद्वर्धं दशरात्रकम् ” ॥ इति ।

शावे च सूतके चांतरा मध्ये अवगते सति पुत्रव्यरितिकानां सर्वेषामपि संपिण्डानां शिष्टाहमेवाधं भवति । पुनरस्य तु मुख्यकर्तुरपि अस्थिसंचयनात्प्राक् पित्रोर्मुतिश्रुतौ शिष्टाहमेवाशौचं तद्वर्धं

१५ श्रवणादिदशाहमेवत्यर्थः । तथा च स्मृत्यंतरे—

“ पित्रोर्मुतौ चेहरस्थः श्रुत्वा तद्विवात्परम् । पुत्रः शुद्ध्येत् दशाहेन संचयात्प्राकृतु शोषतः ” ॥ इति ।

“ चतुर्थऽहनि विप्राणामस्थिसंचयनं स्मृतम् ” इत्यस्थिसंचयनस्य चतुर्थदिने कर्तव्यत्वविधानात् ।

‘संचयनात्प्राकृतु शोषत’ इति संचयेन चतुर्थदिवसस्यैवोपलक्षितत्वाच्च चतुर्थदिनात्पूर्वं पितृमरणस्मृतौ शिष्टाहं चतुर्थदिवसादि तच्छ्रुतौ दशाहमिति केचित् ।

२० अतिकान्ताशौचम् । उक्तस्य दशरात्रादिवावाशौचस्यापगमाद्वर्धं असंनिहितदेशो मृतसपिण्डसंयं मरणवार्ताश्रवणे त्वाह मनुः (५०७५)—

“ अतिकांते दशाहे तु त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् । संवत्सरे व्यतीते तु स्पृहैवापो विशुद्ध्यति ” ॥

शंखोऽपि—

“ अतीते दशग्रन्ते तु त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् । तथा संवत्सरेऽतीते स्नात एव विशुद्ध्यति ” ॥

२५ देवलः—

“ आशौचाहःस्वतीतेषु बंधुश्चेच्छ्रुयते मृतः । तत्र त्रिरात्रमाशौचं भवेत्संवत्सरांतरे ” ॥

संवत्सरांतरे प्रथमसंवत्सरमध्ये । चांद्रिकायाम्—

“ अतीते सूतके स्वे स्वे त्रिरात्रं स्यादशौचकम् । संवत्सरे व्यतीते तु सद्यःशौचं विधीयते ” ॥

अत्र सूतकशब्दः शावाशौचपरः । याज्ञवल्क्योऽपि—

३० “ प्रोक्षिते कालशेषः स्यादशेषे त्यहमेव तु । सर्वेषां वत्सरे पूर्णे प्रेते दत्तोदकं शुचिः ” ॥ अशेषे अतिकांते दशाहादावित्यर्थः । अत्र विज्ञानेश्चरः (प्रा. १७९ पं. ६-७)—“ अयं च त्यहो दशाहाद्वर्धं मासत्रयादर्वाक् द्रष्टव्यः । पूर्वोक्तं तु सद्यःशौचं नवममासाद्वर्धं मर्वाक्संवत्सराद्वृष्टव्यम् । यत्पुनः “ ऊर्ध्वं दशाहाच्छ्रुत्वा एकरात्रम् ” इति वासिष्ठस्मरणं तद्वर्धं षणमासेभ्यः यावन्नवमम् । यच्च श्रुत्वा चोर्ध्वं दशस्म्याः पश्चिणीमिति तन्मासत्रयाद्वर्धं मर्वाक्ष षष्ठात् । तथा च बृहद्रवासिष्ठः—

१ याज्ञवल्क्यो न दृश्यते । २१ श्लो. टीकायां मिताशरोद्धृतं कस्यचिद्वचनम् (प्रा. १७९ पं. १-२)

“मासत्रये त्रिरात्रं स्यात् षष्ठमासे पक्षिणी तथा । अहस्तु नवमादर्वागूर्ध्वं स्नानेन शुद्ध्यति” ॥ इति । स्मृत्यर्थसारे— “अतीताशौचं तु स्वाशौचकालादूर्ध्वं ब्राह्मणादीनां सर्वेषां वर्णानामुपनयनादूर्ध्वं स्त्रीणां विवाहादूर्ध्वं भवति । तच्च मासत्रये त्रिरात्रं षष्ठमासे पक्षिणी नवममासे त्वेकाहं ततः परं सचैलं स्नात्वोदकदानाच्छुद्धिः । अतीताशौचे स्वाशौचकालत्रिभागादूर्ध्वं स्पृश्याः । जन्मन्यति-क्रांताशौचं सपिंडानां नास्त्येव । पुत्रजन्मनि तु पितुः स्नानमस्येव ” इति ॥ ५

स्मृतिरत्नमाधवीयादिषु तु दशाहादूर्ध्वमर्वाकृ त्रिपक्षात्रिरात्रं षष्ठमासादर्वाक्षिणी । अर्वाकृसंवत्सरादेकाहम् । यदाह विष्णुः—

“अर्वाकृ त्रिपक्षात् त्रिदिनं षष्ठमासाच्च दिवानिशम् । अहः संवत्सरादर्वाकृ देशांतरस्मृतेष्वपि ” ॥ अत्र दिवाशब्देन अहर्द्यमुच्यते । दिवानिशं पक्षिणीति यावत् । तथा च देवलः—

“आ त्रिपक्षात् त्रिरात्रं स्यात्पक्षिणी ततः । परमेकाहमा वर्षादूर्ध्वं स्नानेन शुद्ध्यति” ॥ इति ॥ ६
“नीते त्वाशौचे वत्सरातस्त्वेकरात्रेण ” इति विष्णुवचनमपि देवलसमानविषयम् । षष्ठमासादूर्ध्वं संवत्सरमध्ये एकरात्रेण शुद्धिरिति यावत् । एवं च “मासत्रये त्रिरात्रं स्यात्” इति बृद्धवसिष्ठ-वचनस्य “अर्वाकृ त्रिपक्षात् त्रिदिनं आत्रिपक्षात् त्रिरात्रं स्यात्” इति विष्णुदेवलवचनयोश्च निकटदेशातरतम्यापेक्षो विकल्पो द्रष्टव्यः । यत्तु संग्रहकाश्वचनम्—

“त्रिरात्रं त्रिषु मासेषु पक्षिण्येव ततस्त्विषु । ततो ह षट्स्वथं स्नानं दशरात्रात्यवं श्रुतो ” ॥ इति ॥ ७
तत्र प्रमाणं मृग्यम् । न तत्र देवलवचनं प्रमाणम् । “आत्रिपक्षात्रिरात्रं स्यात्” इति पठित्वा स्मृति-रत्नमाधवीयादिषु व्याख्यातत्वात् । न च “मासत्रये त्रिरात्रं स्यात्” इति बृद्धवसिष्ठवचनं प्रमाणम् । ‘अहस्तु नवमादर्वाकृ’ इत्यस्यांशस्याप्याश्रयणप्रसंगात् । न च ततस्तत एकदेशाश्रयण-मुचितम् । अतो विकल्प एव चंद्रिकायामुक्तः । भृत्यरणे पत्न्या दशाहात्परमपि दशाहम् । “दशाहं पुत्रभार्ययोः” इति वचनात् । दशाहादूर्ध्वं सोदकमरणश्रवणे त्वाह मनुः (५७७)— २०

“बाले देशांतरस्ये च पृथकृपिण्डे च संस्थिते । सवासा जलमाप्लुत्य सद्य एव विशुद्ध्यति” ॥ इति । देशांतरस्ये असंनिहितदेशस्ये बाले षष्ठमासिके पृथकृपिण्डे सोदके इति यावत् । गौतमोऽपि (१४४१)

“बालदेशांतरितप्रवजितासपिंडानां सद्यः शौचम् ” इति । संग्रहे—

“अत्याशौचं दिनं सद्य त्यहैकाहशौचिनोः । पक्षिण्यादिष्ववं तच्छुत्वेककालोन्यथापूर्वः ” ॥ इति । स्वस्वाशौचकालेऽतिक्रान्ते अवगते सति त्यहैकाहशौचिनोः क्रमेण दिनं सद्यः स्नानं पक्षिण्याशौचिनः ॥ ८
एककालः रात्रौ श्रवणे रात्रिदिवा श्रवणे दिवा अन्यथा दशाहाद्विहिः श्रवणे स्नानमेवेत्यर्थः । अत्र त्यहैकाहशौचिनोरत्याशौचं दिनं सद्य इत्यत्र मूलभूतं प्रमाणं मृग्यम् । यत्तु “ऊर्ध्वं दशाहाच्छुत्वैक-रात्रम्” इति शंखवचनं प्रमाणमुपन्यस्तं न तत्र त्रिरात्रात्यव्याशौचं प्रकृतम् । विज्ञानेश्वरादिभि-श्वान्यथा व्याख्यातम्—“इदमेकरात्राशौचं सपिंडानामूर्ध्वं षष्ठमासेभ्यो यावन्नवर्मं पूर्वोक्तं तु सद्यः-शौचं नवममासादूर्ध्वं द्रष्टव्यम्” इति । चंद्रिकादावपि “त्रिरात्रायाशौचिनां कालशेषेण शुद्धिः ॥ १० कालशेषाभावे सद्यः शौचम् ” इति । यत्तु पक्षिणीविषये

“अतीते पक्षिणीकाले दशाहाभ्यंतरश्रुतौ । दिवा वा यदि वा रात्रावेककालेन शुद्ध्यति” ॥ इति स्मृत्यंतर-वचनं संग्रहकरेण प्रमाणमुक्तं तदपि चंद्रिकास्मृतिरत्नमाधवीयविज्ञानेश्वरीयादिनिबंधनेषु भन्यादिषु चादर्शनाद्विचारणीयम् ।

तथा दीपिकायाम्—

“ मातापित्रोर्घेऽतीते श्रुत्वाऽधं दशावासरम् । त्रिरात्रपक्षिण्येकाहेष्वतीतेष्वाप्नुवो भवेत् ” ॥ इति ।
मनुः (५७६)—

“ निर्दिशं ज्ञातिमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च । सवासा जलमाप्लुत्य शुद्धो भवति मानवः ” ॥ इति ॥
५ ज्ञातिशब्देनात्रानुपतीत एवोच्यते । उपनीतमरणे “ उपेते विषमं दृते तस्मिन्नेवातिकालजम् ”
इति द्वयाद्वेणातिक्रांताशौचविधानाद्वाहाद्वृद्धं पुत्रजन्मश्रवणे पितुरेव स्नानं जन्मनि सपिंडाना-
मत्याशौचं नास्ति । “ नाशौचं प्रसवस्यास्ति व्यतीतेषु दिनेष्वयि ” इति देवलस्मरणात् ।
तथा संग्रहे—

“ पित्रोर्भातुर्भवेनान्येष्वनुपेतात्यये त्वधम् । पितुः स्नानं तदन्येषां न च तत्सूतकात्यये ” ॥ तस्माच्चोपरि
१० “ गौणमातृमरणं श्रुत्वा सदावं व्यहम् ” इति । गौणमाता सपत्नीमाता ।

भ्रातृविषये स्मर्त्यंतरम्—

“ ब्रातुर्देशांतरमृतौ षणमासाद्वत्सरादयः । दशरात्रं त्रिरात्रं स्याद्वशाहं दाहकस्य तु ” ॥ इति ।
दाहकस्य भ्रातुः । तथा—

“ देशांतरमृतिर्यत्र त्वनुजाग्रजयोर्यदि । षणमासाद्वत्सरादर्वाक्षं दशाहं व्यहमाचरेत् ” ॥ इति ॥
१५ एतद्वृत्तकियत्रातृविषयम् । यदाहं पैठीनास्ति:—

“ प्रोषितभ्रातृमरणे दत्तपिंडोदृक्किये । त्रिरात्रं सूतकं तत्र दशाहं पुत्रभार्ययोः ” ॥ इति ।
एतच्च त्रिरात्रविधानं षणमासात्पूर्वं वेदितव्यम् । तथा च गालवः—

“ कृतोदके तु षणमासात्पक्षिणी त्वधमिष्यते । अधश्वेत् त्रिदिनं ग्राह्यमकृते तु दशान्हिकम् ” ॥ इति ।
षणमासाद्वृद्धं भ्रातुरधं पक्षिणीत्यर्थः । संग्रहे—

२० “ दशरात्रं सदा पित्रोः परोक्षमरणे श्रूतौ । व्यहं मातृसपत्न्यास्तु दशाहं वत्सरादधः ॥

“ कृतौवृद्धेहिकेऽत्यव्दे दिनं तस्यारुद्यहं तयोः ” ॥ इति । वत्सरमध्ये तत्परं वा मातापितृमरण-
श्रवणे सर्वेषामपि पुत्राणां दशाहमेव । सपत्नीमातृरसमक्षमृतिश्रवणे वर्षात्परं व्यहमेव । तत्पूर्वं तु
दशाहम् । अत्र विशेषः । ज्येष्ठेन कृते और्ध्वेहिकेऽब्दे चातिक्रांते तस्याः सपत्नीमातुः परोक्ष-
मरणश्रवणे दिनं तयोर्मातापित्रोस्तच्छ्रूतौ कनिष्ठस्य व्यहमित्यर्थः ।

२५ पुनःसंस्कारे विशेषः स्मृत्यर्थसारे दर्शितः । आहिताशौचिदेशस्थे मृते यावद्विधिना न
संस्कारस्तावत्पुत्रादीनां मुख्यकर्तृणां संध्यादिकर्मलोपो नास्ति । शुभकर्म न कर्तव्यम् । अना-
हिताशैविर्विधिवद्वहनभावं तदानीमाशौचग्रहणं कृताकृतम् । दशाहानंतरं मरणश्रवणे दाहात्पूर्व
व्यहायाशौचं नास्ति । मुख्यकर्तृसंभवे तदितरज्ञातीनां शुभकर्म च कर्तव्यम् । आहिताशैविर्विधि-
वद्वहनभावे आशौचग्रहणं नास्येव । पुनःसंस्कारे दाहायाशौचमपि संपूर्णम् । देनाहिताशैः

३० पुनःसंस्कारः सूतकमध्ये चेत् शेषदिनात् शुद्धिः । अतीते सूतके पुनः संस्कारश्चेत्पूर्वमगृहीता-
शौचस्य पुत्रस्य पत्न्याश्च दशाहमाशौचम् । गृहीताशौचयोः पुत्रपत्न्योस्त्रिरात्रम् । पत्न्याः
पुनःसंस्कारे पत्न्यश्चैवं सपत्न्योमित्यश्चैवम् । गृहीताशौचानां कृतोदकानां पुनराशौचं नास्ति ।
अकृतोदकानां पुनरेकाहमिति । बृहस्पतिः—

“ आशौचे वर्तमाने तु पुनर्दाहकिया यदि । तच्छेषेणैव शुद्धिः स्यादतीते सूतकं भवेत् ॥

“ दशाहादि यथावर्णं पित्रोराशौचमाचरेत् । पत्नीमापि विज्ञेयं दंपत्योश्च परस्परम् ॥

“ सपिंडानां त्रिरात्रं स्यादित्युवाच प्रजापतिः ” ॥ इति ।

स्मृत्यंतरेऽपि—

“आशौचांतः कीकसादेः प्रदाहे शोषाच्छुद्विस्तद्विश्वेत् त्रिरात्रम् ।

“पुत्रस्यापि प्रागवस्य ग्रहश्वेशो चेत्स्याव्यत्र संपूर्णमाहुः” ॥ इति । कीकस अस्थि ।

पारस्करः—“आशौचे वर्तमाने तु तच्छेष्ये विशुद्धति । गते त्वाशौचसमये पुनर्दर्हो यदा भवेत् ।

“मरणादि गृहीतस्य त्रिरात्राच्छुद्विरिष्यते । अगृहीतस्य पुत्रस्य संपूर्णाशौचमेव हि” ॥ इति । ५
अगृहीताशौचविषये देवलः—

“दग्धवास्थि पित्रोः पुत्रस्तु दशाहमशुचिर्भवेत् । तयोः प्रतिकृतिं दग्धवा शाववच्छौचमिष्यते” ॥ इति ।

शाववदशाहमित्यर्थः । स्मृत्यंतरेऽपि—

“अस्थना पलाशवृत्तैर्वा दग्धवा तु प्रतिरूपकम् । पित्रोर्दशाहमाशौचमन्येषां तु त्रिरात्रकम्” ॥ इति ।

तथा—

१०

“संस्कृताशौ दहेत्पश्चाद्दशरात्रं तु सूतकम् । इतरेषां त्रिरात्रं स्याद् ज्ञातीनामपि सूतकम्” ॥ इति ।

यत्तु स्मृत्यंतरवचनम्—

“दग्धवास्थि पित्रोः पुत्रस्तु दशाहं सूतकी भवेत् । तयोः प्रतिकृतिं कृत्वा त्रिरात्रमशुचिर्भवेत्” ॥ इति ।
अत्रास्थिदाहे पुत्रस्य दशाहविधानं अगृहीताशौचविषयम् । प्रतिकृतिदाहे त्रिरात्रविधानं गृहीता-
शौचविषयम् । अन्ये तु पुत्रस्य गृहीताशौचस्यास्थिदाहे, दशाहं प्रतिकृतिदाहे त्रिरात्रमिति १५
व्याचक्षते । अगृहीताशौचविषये चोदाहर्त्ति स्मृत्यंतरम्—

“नरं पर्णमयं दग्धवा त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् । मातापित्रोर्दशाहं स्यादस्थिदाहे तथैव च” ॥
प्रागवग्रहणाभावे पर्णनरदाहे सपिंडानां व्यहं मातापित्रोस्ताद्विविधदाहे अस्थिदाहे सपिंडानां च
दशाहमिति च ते व्याकुर्वते । तथा च संग्रहकारः—

“यज्वायज्वपुनर्दर्हि शिष्टाहं यंद्यंशोऽद्विहिः । दशाहं व्यहमाशौचं पूर्णं प्राक् चेदधाग्रहः” ॥ २०

“अस्थिदाहे प्रतिकृतेदर्हे तु व्यहमित्यवधम् । सपिंडानां सुतानां तु दशाहमिहेष्यते” ॥ इति ।

दशाहमध्ये आहिताग्न्यनाहिताग्न्योः पुनःसंस्कारे कृते सति संस्कारदिनाद्वूर्धे दशरात्रावशिष्टमे-
वां भवति । न पुनर्दर्हादिदशाहं । यदि दशाहाद्विर्यज्वायज्वपुनर्दर्हिः स्यातत्र दशाहं व्यह-
मिति क्रमेणाधं स्यातप्रागवग्रहणाभावे अस्थिदाहे पूर्णम् । प्रतिकृतिदाहे तु सपिंडानां व्यहमेव ।

पुनानां तु प्रतिकृतिदाहेऽपि प्रागाशौचग्रहणाभावे दशाहमेव । तद्यग्हणेऽपि पितृविषयेऽस्थिदाहे २५

सदा दशाहमिति संग्रहकारवचनं तैव्यास्यात्म । अपरे तु ज्ञातीनामगृहीताशौचानां पर्णदाह-

वदस्थिदाहेऽपि त्रिरात्रमेव । गृहीताशौचस्य पुत्रस्य पर्णदाहेऽस्थिदाहेऽपि त्रिरात्रमेव । “आशौचांतः

कीकसादेः प्रदाहे” इत्यादीनां पूर्वोक्तानां वचनानां पुनर्दर्हमात्रविषयत्वेन प्रवृत्तत्वात् । “मातापित्रो-
र्दशाहं स्यादस्थिदाहे तथैव च” इत्यस्य च मातापित्रविषये अगृहीताशौचस्य पुत्रस्य पर्णदाह-

वदस्थिदाहेऽपि दशाहाशौचप्रतिपादकत्वात्त्र सपिंडविषयत्वात्प्रतीतेरित्याहुः । तथा च संग्रहे— ३०

“अंतर्दशाहदाहे तु शेषतः शुचयोऽस्तिलाः । वहिर्दशाहदाहे तु दाहादित्रिदिनं मतम् ॥

“प्रागाशौचग्रहणाभावे ज्ञातीनां त्रिदिनं समम् । प्राग्यहे तु व्यहं कर्तुरन्येषां तु न विद्यते ।

“कर्ता च तनयः पूर्वाग्रहे पूर्णं तथा दिनम्” ॥ इति । पुराणमपि—

“अस्थयभावे पलाशोत्थैः पर्णैः कार्यं शरीरकम् । तथा पर्णमयं दग्धवा त्रिरात्रमशुचिर्भवेत्” ॥

इत्येतत् गृहीताशौचप्रतिपादकत्वात्त्र सपिंडविषयत्वात्प्रतीतेरित्याहुः । तथा च स्मृत्यंतरं— ३५

“ पुत्रः पित्रोस्तु संस्कारं प्रमादान्न करोति चेत् । ज्ञातीनां दशरात्रं स्यात्तदूर्ध्वं सूतकं न हि ॥

“ नित्यकर्माणि कुर्वीत स्मृत्युक्तानि तथैव च ” ॥ इति । अन्यत्रापि—

“ वंशजानामसंस्कारे सूतकं तु कथं भवेत् । दशाहात्परतः शुद्धिर्ज्ञातीनां च विशेषतः ” ॥ इति । एतेन दहनमन्तरेणाप्याशौचामुदकदानं चानुषेयमित्युक्तं भवति ।

४ पुत्रस्यापि पुनर्दहनात्पूर्वमाशौचानुष्ठानमाह वस्तिष्ठः—

“ प्रमीतपितृकः पित्रोरोर्ध्वैदैकमाचरेत् । यदि कर्तुमशकः स्यादाशौचं नियमान्वितः ॥

“ आ दशाहादयोर्ध्वं तु यदा कार्यक्षमस्तदा । त्रिरात्रं समतिक्रम्य श्राद्धं कुर्याद्यथाविधिं ॥

“ दाहकस्य तदा शौचमितरेषां न विद्यते ” ॥ इति । इतरेषां दत्तोदकसपिंडानामित्यर्थः । गृहीताशौचानामदत्तोदकानां तु सपिंडानामुदकनिमित्तमाशौचमुक्तं स्मृत्यंतरे—

१० “ पूर्वं गृहीताशौचानां न पुनर्दहने त्वधम् । तस्मिन्नुदकदातृणामाशौचं मनुरब्रवीत् ” ॥ इति ।

“ मरणादिगृहीतस्य त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते ” इति पुत्रस्य त्रिरात्राशौचविधानात् ज्ञातीनामेकरात्रं न्यायसिद्धिमिति द्वयाख्यातारः । आहिताग्नेभ्यवद्हनाभावे पुत्रादीनामाशौचं नास्ति । किंतु पुनर्दहसमय एवाशौचमित्युक्तं चंद्रिकायाम्—

“ आहिताग्नेस्तु विधिवद्हाहातं नास्ति वेत्तदा । आशौचग्रहणं नास्ति दाहादाशौचमिष्यते ” ॥ इति ।

१५ दाहाद्याशौचम् पुनर्दहाद्याशौचम् । तत्र दशाहम् । तथा पारस्करः—

“ आहिताग्नेस्तु दहनात दशाहाशौचमिष्यते ” इति । आहिताग्नेपि—

“ विदेशस्थो गृही यावद्विधिना नैव संस्कृतः । पुत्रादीनां तु सन्ध्यादि कर्मलोपो न विद्यते ” ॥

पैठीनस्तिरपि—“ आहिताग्निश्चेत्प्रवसन्नियेत पुनःसंस्कारं कुत्वा शावमाशौचमिष्यते ” इति । स्मृत्यंतरेऽपि—

२० “ दशाहातं सपिंडानां सूतौ प्रेतक्रिया भवेत् । पुनः संस्कारे त्रिरात्रं स्याद्युः पित्रोर्दशाहतः ” ॥ इति ।

अनाहिताग्नेः पुनःसंस्कारे सपिंडानां त्रिरात्रम् । युषुः आहिताग्नेः पुनःसंस्कारे सपिंडानां दशाहं । पित्रोश्च पुनःसंस्कारे पुत्राणां दशाहमित्यर्थः । अनेकसपिंडपुनर्दाहै संश्यहकारः—

“ सूतानां तु सपिंडानां काले ब्रह्मिष्ये गते । तान्स्वर्णान्सह संस्कृत्यात् त्रिरात्रेण यथाविधिं ॥

“ एकोद्दिष्टं चतुर्थेऽन्तिरेषां पिंडे पृथक् पृथक् । सपिंडीकरणं तेषां सहैव पृथगेव वा ” ॥ इति ।

२५ अब्दात्परं दुर्वृतसपिंडादिपुनर्दहिषये गर्जे:—

“ अतीतेऽब्दे तु संस्कारे एकाहात्पिंडमप्येत् । श्राद्धं दद्यात् द्वितीयेऽन्तिरेषां त्रिरात्रम् ” ॥ इति । मातापितृविषये तु त्रिरात्रम् ।

“ अब्दाते वाऽथ षण्मासे पुनः कुत्वा तु संस्कृतिम् । त्रिरात्रमशुचिर्भूत्या श्राद्धं कुर्याच्चतुर्दिने ” ॥ इति स्मरणात्—अयमत्र निष्कर्षः । आहिताग्नेः पुनर्दहादेव पुत्रादीनामाशौचं न ततः पूर्वम् । अनाहिताग्नेः पुनरस्थिदाहे प्रतिकृतिदाहे च पूर्वमगृहीताशौचस्य पुत्रस्य दशाहम् । गृहीताशौचस्य तु त्रिरात्रम् । अस्थिदाहे प्रतिकृतिदाहे चागृहीताशौचानां ज्ञातीनां त्रिरात्रं गृहीताशौचानामदत्तोदकानामुदकदान-निमित्तमेकरात्रम् । दत्तोदकानां तु न किंचित् ।

अन्ये तु अस्थिदाहे पुत्राणां गृहीताशौचानामपि दशाहम् । प्रतिकृतिदशाहे विरात्रम् । सपिंडानामप्यगृहीताशौचानामस्थिदाहे दशाहम् । गृहीताशौचानां तु त्रिरात्रमित्याहुः । अनेक-सपिंडपुनर्दीर्घे विरात्रमद्वानंतरमेकस्यानेकस्य वा पुनर्दीर्घे एकरात्रम् । मातापितृविषये तु त्रिरात्र-मिति । सपिंडसमानोदकार्दीनामुकमिदं दशरात्रं विरात्राशौचमाहिताग्रेस्तत्पत्न्याश्वोपरमे संस्कार-दिवसप्रभृति अनाहिताग्रेमरणदिवसप्रभृति । उभयोरपि संचयनं दाहादिद्वितीयादिदिवसे कार्यम् । ५ यथाहांगिरा:—

“अनग्रिमत उत्कांते साग्रेः संस्कारकर्मणः । शुद्धिः संचयनं दाहान्मृताहस्तु यथातिथिम्” ॥ इति । अत्र विज्ञानेश्वरः (पृ. १७८ पं. ४-५) “साग्रेः संस्कारकर्मण” इति श्रवणाद्वाहिताग्रौ पितरि देशांतरमृते तत्पुत्राणामा संस्कारात्संच्यादिक्रमलोपो नास्तीत्यनुसंच्येयम् । यथाह पैटीनासि:—

“अनग्रिमत उत्कांतेराशौचं हि द्विजातिषु । दशाहादग्रिमतो विद्याद्विदेशस्थे मृते सति” ॥ इति । ६० स एव—“आहिताग्रिश्वेत्यवसन्नियते पुनर्संस्कारं कृत्वा शाववच्छौचम्” इति । संनिहित-देशमरणे तु दाहादिदशाहस त्वेऽपि मरणायाशौचमस्ति । “सूतकं तु प्रवक्ष्यामि मृतजन्मनिमित्तकम्” इति दक्षस्मरणात् । स्मृत्युंतरे—

“अनग्रेमरणात्साग्रेशशौचं दाहतः परम् । तयोः संचयनं दाहान्मृताहस्तु तिथिः सृता” ॥ इति । अनाहिताग्रेमरणायापि संचयनमुकं ब्रह्मपुराणे— १५

“अनाहिताग्रेमरणाद्वाहिताग्रेस्तु दाहतः । आस्थिसंचर्षनं कुर्यात् स्वशास्वोक्तविधानतः” ॥ इत्यत्राचारतो व्यवस्था । तत्रैव—

“दाहाद्यशौचं विज्ञेयं सर्वेषामग्रिहोत्रिणाम् । मरणाथेव कार्यं स्यात्संयोगे यस्य नाग्रिभिः” ॥ इति । व्याधोऽपि—“दहनादेव कार्यं स्याद्यस्य वैतानिको विधिः” इति ।

अत्र केचिदाहुः—“यस्य वैतानिको विधिः” इति स्मरणात् आहिताग्रेस्तत्पत्न्याश्वं २० वैतानिना संस्करे सति दाहाद्याशौचम् । तदभावे “संयोगे यस्य नाग्रिभिः” इति वचनात् मरणाथेवानाहिताग्रिमरणवदाशौचमिति ।

अन्ये तु उक्तयोर्वचनयोराहिताग्न्यनाहिताग्न्युपलक्षणत्वेन वैतानिकाग्रिसंस्काराभावेऽप्या-हिताग्रेस्तत्पत्न्याश्व मरणे दहनादेवानाहिताग्रिमरणवदाशौचमित्याहुः । शिष्टाचारादिह व्यवस्था ।

रात्रौ जन्मर्तुमृतिसंभवे दिननिर्णयः । रात्रौ जन्मादिसंभवे अर्धरात्रात्परं जन्मादौ सति २५ परदिनं पूर्वं तदुत्पत्तौ पूर्वदिनमित्येकः कल्पः । रात्रिं त्रेषा विमज्जये भागद्वये जननादौ जाते पूर्वदिनं ग्राह्यम् । उत्तरभागे परदिनमिति द्वितीयः । प्रागुद्यादित्यपरः कल्पः ॥

तथौ विज्ञानेश्वरीये (पृ. १४४ पं. ३१-३३)—

“अर्धरात्रावधिः कालः सूतकादौ विधीयते ॥

“रात्रिं कुर्यात् त्रिमांगं तु द्वौ भागौ पूर्वं एव तु । उत्तरांशः प्रभातेन युज्यते मृतसूतके” ॥ ३०

“ऋतौ च सूतके शावे त्रुतीयांशः परान्वितः । आदौ द्वावंशकौ युक्तौ पूर्वेणाह्रेति निश्चयः ॥

“उदिते तु यदा सूर्ये नारीणां दृश्यते रजः । जननं वा विपत्तिर्वा यस्याहस्तस्य शर्वरी ॥

“रात्रावेव समृत्यने मृते रजासि सूतके । पूर्वमेव दिनं ग्राह्यं यावन्नाभ्युदितो रविः” ॥

एतेषां च कल्पानां देशाचारेण व्यवस्था इति ।

अत एव स्वदेशाचारानुसारिणा तुण्डीरमंडलीयेन संगृहीतम्—

“ त्रियामायास्तुतीयांशे यदि जन्मर्तुमृत्यवः । प्रभातादि यदि व्रंशे पूर्वाहायथमिष्यते ” ॥ इति ।
पादोनचतुर्नांडिकारूपसंध्याकालरहिता रात्रिविद्यामा । अत्राहुः—

“ तृतीयाभागे संप्राप्ते मलं स्यान्निशि चेत्त्वयाः । प्रभातादित्रिरात्रेण शुद्धिं तस्या विनिर्दिशेत् ॥

५ “ प्रत्युषे जन्ममरणे स्यातां यदि परं दिनम् ” ॥ इति वृद्धपराशरस्मरणात् ।

“ रात्रिं कुर्यात् त्रिभागं तु ” इत्यादिवचनानि रजोमात्रविषयतया संकोचनीयानि । जन्ममरणयोस्तु अरुणोदयाद्येव दिनं ग्राह्यमिति । केचिच्चु—

“ सूतके मृतके चैव यद्वं परिकीर्तिम् । ते चेत् सूर्योदयादर्वाग् दिनमेकं तु तद्वेत् ” ॥ इति ।
वचनात्—जन्ममरणयोरुदयाद्येव दिनं ग्राह्यमित्याहुः ।

६० संपर्कशौचमुक्ते स्मृतिरत्ने—

“ संपर्कमशनं पानं दशरात्रं विवर्जयेत् । तत्संपर्काद्वेदेनः शुद्धस्यापि न संशयः ” ॥ इति ।
एनः आशौचम् । संपर्कशब्दार्थं उक्तः स्मृत्यंतरे—

“ ग्रेतकर्मोपदेशित्वं तत्कृतिश्वाविभिः सह । सहवासः सपत्न्यादिसंपर्कार्थं प्रचक्षते ” ॥ इति ।
अत्र बृहस्पतिः—

१५ “ ग्रस्तैः सह सपिंडोऽपि प्रकुर्याच्छ्ययनादिकम् । बांधवोऽबांधवो वाऽपि स दशाहेन शुद्धयति ” ॥ इति ।
दशाहोपन्यासो दशाहसंपर्कविषयः । यस्मिन् यस्मिन्दिने संपर्कस्तद्विनमात्रमधं भवति ॥

कादाचित्क्रित्स्पर्शे स्नानमात्रेण शुद्धिः ॥ स्मृत्यंतरे—

“ ग्रेतकर्मणि वक्तृणामाशौचं कर्तुवद्वेत् । अन्यकर्मणि वक्तृणां स्वाहाकारं विनोच्यते ” ॥ इति ।
संपर्कनिमिताशौचे विशेष उक्तः संग्रहे—

२० “ अधिसंपर्कतोऽशौचं भवेत्तदिनसंख्यकम् । न तत् द्रव्यकिया स्त्रीणां सांपर्किकमधं भवेत् ” ॥ इति ।
अतीताशौचविषयेऽपि क्रियाद्रव्येष्वाशौचाभावोऽतिदिष्टस्तत्रैव—

“ तथा नैव क्रिया द्रव्येष्वतीतं व्रिदिनावधम् ” इति । अत्रांगिराः—

“ अतिकांते दशाहे तु पश्चाजानति चेद् गृही । विरात्रं सूतकं तस्य न तत् द्रव्यस्य कहिचित् ” ॥
अत्र द्रव्यमात्राशौचाभावोक्त्या स्त्रीणां क्रियायाश्वातीताशौचमस्तीत्यवगम्यते । यत्तु क्रियासाधना—

२५ भूतद्रव्यस्याशौचाभावोक्त्या तत्साध्यक्रियाणामप्याशौचाभावः सिद्धयतीति तन्न । कर्तुराशौचित्वेन
कर्मनविकारत्वात्स्वद्रव्यसाध्यान्यकर्तृकक्रियाया आशौचाभावप्रतिपादनं आशौचिद्रव्यस्याशौचाभावोक्त्यैव गतार्थत्वात् अन्यदीयक्रियाया आशौचाभाववचनं मुद्धैव स्यात् ।

अत एव विज्ञानेश्वरादिगृहे भवानां भायादीनां द्रव्याणां च संपर्कशौचाभावः द्रवस्य विरात्राधिक्रितांताशौचाभावश्चोक्तः । अंगिराश्च—

३० “ आशौचं यस्य संसर्गादापतेद्रगृहमेधिनः । क्रियास्तस्य विलुप्यते श्राद्धाणां च न तद्वेत् ” ॥ इति ।
गृहमेधिनः क्रियालोपस्तद्रगृहे भवानां भायादीनां द्रव्याणामप्याशौचाभावश्च कण्ठरवेणोक्तः ।
एवं च संपर्कशौचविषये अतीताशौचविषये च क्रियायामाशौचाभावप्रतिपादकसंग्रहकारवचने
प्रमाणं चिन्त्यम् ।

अन्तःशवद्यामविषये मनुः—

३५ “ नायादंतःशवे ग्रामे नाधीयान्नं जुहोति च । तानि विध्यते कुर्याद्गुरुकादशांतरे ” ॥ इति ।

वितस्तिद्विगुणारत्निस्तमात्किष्कुस्ततो धनुः इति उक्तलक्षणैरेकादशभिर्दुर्भिर्व्यवहिते विध्यंतरे कुर्यादित्यर्थः । आपस्तंवः (१३११४-१५) — “ अंतःशवमंतश्चांडालम् ” इति ।

स्मृत्यंतरे—

“ ग्रामस्थे शवचंडाले शूद्राद्यशुचिसंविधौ । नाध्येतव्यं न भोक्तव्यं न होतव्यं कदाचन ” ॥ इति ।

आत्रेयोऽपि—

“ अंतःशवो यदा ग्रामस्तस्मिन् ग्रामे तदालये । नित्यं नैमित्तिकं काम्यं न कुर्यादिति शासनम् ॥

“ श्रुतिस्मृत्योविरिधे तु श्रुतिरेव बलीयसी । तस्मादंतःशवे ग्रामे जुहुयाच्छ्रौतपावकम् ” ॥ इति ।

स्मृत्यंतरे विशेषो दर्शिताः—

“ चतुःशताधिकैविप्रैः संपूर्णे ग्राममध्यके । विशेषं संप्रवक्ष्यामि जपहोमार्चनं प्रति ॥

“ अंतःशवस्य दोषस्तु नास्ति तत्र समाचरेत् । ग्रामे नाराचविच्छिन्ने कुर्यादिद्व्याप्त्वा पथा ॥ १०

“ वीथ्यंतरे वा सृतके हरेरच्चां समाचरेत् ।

“ अनाथानुपनीतानां प्रेतायाश्च तथा त्रियाः । अंतःशवस्य दोषस्तु ग्रामादौ तु न लिप्यते ॥

“ मुनीनां च यतीनां च परकायप्रवेशनाम् । मरणं यत्र संभूतं तत्र दोषो न लिप्यते ॥

“ शूद्रादीनां च मरणं संभवेद्यत्रकुत्रचित् । आशौचं गृहमात्रस्य ग्रामाशौचं न विद्यते ॥

“ कुटिके पतने चैव सर्वैरेकादशानिषु । क्रमेणैवार्चनं कुर्यादुक्तदोषो न विद्यते ” ॥ इति । १५

संग्रहे—

“ अंतःशवोऽशुचिर्गमस्तत्र होमादि नाचरेत् । वीथ्यंतरे सदा कुर्यादेकादशधनव्यरे ॥

“ ग्रामे चतुःशतब्रह्मयुक्तेऽप्यतःशवे कियाः । कुर्यात्स्त्रीवृष्टलानाथबालार्तै चेत्यथापरे ” ॥ इति ।

चतुःशतब्राह्मणयुक्ते ग्रामे एकादशधनव्यवहितत्वाभावेऽपि कुर्यादेव ।

“ सहस्रविग्रसंपूर्णे ग्रामे तदधिकेऽपि वा । आलयस्य समीपे तु विशद्वांतरे सृतौ ॥ १०

“ अर्चनस्थापनादीनि न कुर्यादेव तत्र तु ॥

“ एकवीथ्यां समारूढे एकविंशद्युहे स्थिते । त्रिंशद्वनुषि चाधस्त्ये दैवं पित्र्यं च वर्जयेत् ॥

“ पंचाशच्चापि सीमांते वैकवीथ्यां शवे सति । अर्चनं च हरेदानं जपहोमादि वर्जयेत् ” ॥ इति

स्मरणात् । स्मृत्यंतरे—

“ प्रतिष्ठादिषु कालेषु यस्मिन्ग्रामे सृतिर्मवेत् । शीशं बहिः शवं नीत्वा कर्मशेषं समापयेत् ॥ २५

“ अग्रहारे हरे: पूजा वर्तते यत्र कुत्रचित् । अंतःशवं यदि भवेत्तदा नीत्वा ततो बहिः ।

“ तच्छवं भेस्मसाद्यावत्तावत्तेण पूजयेत् ” ॥ इति

संवर्तः—“ पाकयज्ञं तथा भुक्ति जलाहरणमेव च । न कुर्यात्तावता विप्रो यावत्तिष्ठेच्छवोत्तरा ॥

“ अज्ञानादिः सुंजीत प्रायश्चित्तं समाचरेत् ” ॥ इति ।

अनुगमनाशौचम् । अनुगमनाशौचमाह पराशारः (३४८)—

“ अनुगम्येच्छया प्रेतमशातिं बंधुमेव वा । स्नात्वा सचैलं स्पृष्ट्वा अप्नि वृत्तं प्राश्य विशुद्धयति ” ॥ इति ।

ज्ञातयो मातृसपिंडाः । इतरेषां तु विहितत्वान्न दोषः ।

याज्ञवल्क्योऽपि (प्रा. २६)—

“ब्राह्मणोनानुगंतव्यो न शूद्रो न द्विजः कचित् अनुगम्यां भसि स्नात्वा स्पृष्टाऽग्निं धृतभुक् शुचिः”॥इति । द्विजः विग्रादिः । । शूद्रो वा नानुगंतव्यः । यदि स्नेहादिना ब्राह्मणः समानोत्कृष्टजातिं प्रेतमनु-गच्छति तदा स्नानाग्निस्पर्शधृतप्राशनानि कुर्यादित्यर्थः । कवयो विशेषमाह—

५ “अनुगम्य शवं बुद्ध्या स्नात्वा स्पृष्टा हुताशनम् । सर्पिः प्राश्य पुनः स्नात्वा प्राणायामैर्विशुद्धयति”॥
इति । प्राणायामाश्च त्रयः ।

पुनःस्नानम् । पुनःस्नानस्वरूपमाह हारीतः—

“ आद्रवस्त्रं परित्यज्य शुष्कवस्त्रेण मज्जनम् । शवानुगमने क्षौरे पुनःस्नानं विधीयते ”॥ इति । अनुगमने एवेदं प्रायश्चित्तं नग्ने पार्श्वयोर्वा गमने ।

१० “ प्रेतस्य पश्चाद्गमने प्रायश्चित्तं विधीयते । तस्मादग्ने तु गंतृणामायुः क्षीणं पदेपदे ॥

“ धृतस्य पश्चाद्गमने निष्कृतिर्नोपपयते ”॥ इति स्मरणात् । धृताद्यसंभवे विशेषः स्मृत्यंतरे दर्शितः—

“ अग्न्यमावे धृताभावे सचैलं स्नानमाचरेत् । सव्याहृत्या च गायत्र्या दश कृत्वोऽमिमंत्रिताः ॥

“ अर्धांजलिमपः पीत्वा शुद्धिमाप्नोति वै द्विजः ”॥ इति । बालादिविषये जाबालिः—

१५ “ मृतं बालं च वृद्धं चानाथं विप्रमनुवर्जित् । द्विजः स्नानेन शुद्धयेत् धृतप्राशनग्निना विना ॥ ” इति ।

स्मृत्यंतरे—

“ अनाथमनुपेतं च प्रेतं कन्यामनुवर्जन । सर्ववेदं क्रतुश्रेष्ठमाचामेन धृतं पिवेत् ”॥ इति । क्षत्रियादिशवानुगमने ब्राह्मणस्य विशेषमाह पराशरः (३।४९-५२)—

“ क्षत्रियं मृतमज्ञानाद्ब्राह्मणो योऽनुगच्छति । एकाहमशुचिर्भूत्वा पंचगव्येन शुद्धयति ॥

२० “ शवं च वैश्यमज्ञानाद्ब्राह्मणो योऽनुगच्छति । कृत्वाशौचं द्विरात्रं च प्राणायामान्षडाचरेत् ॥

“ प्रेतीभूतं तु यः शूद्रं ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः । अनुगच्छेन्नीयमानं त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥

“ त्रिरात्रे तु ततः पूर्णे नदीं गत्वा समुद्रगाम । प्राणायामशतं कृत्वा धृतं प्राश्य विशुद्धयति ”॥ इति ।

अज्ञानान्मांडियादचिंचिकानुगमने त्वाङ्गिराः—“ शूद्रस्य प्रेतस्य वैद्यत्यानुगमने ब्राह्मणः स्नवन्ती-मासाद्य गायत्र्या अष्टसहस्रं जपित्वा शुद्धयति । क्षत्रियानुगमने तु अर्धसहस्रम् । वैश्यानुगमने

२५ पादोनम् ” इति । स्मृतिरन्ते —

“ एकाहात् क्षत्रिये शुद्धिर्वैश्ये शुद्धिर्वहेन तु । शूद्रे दिनत्रयं प्रोक्तं प्राणायामशतं पुनः ”॥ एवं च सति क्षत्रियस्य वैश्यशवानुगमने एकाहं शूद्रशवानुगमने आहं वैश्यस्य शूद्रशवानुगमने एकाह-मिति । विज्ञानेश्वरीये तु अनंतरानुगमने एकाहमेकांतरानुगमने पक्षिणीति । स्मृत्यर्थसारे च

“ स्नेहादिना जातिषूक्ष्मजातिषु चानुगमने सचैलं स्नात्वाऽग्निं स्पृष्टा धृतं प्राश्य पुनः स्नात्वा

३० शुद्धयेत् ” । धृतप्राशनं शुद्धयर्थमेव न भोजनस्थाने सपिष्ठेनुगमनं विहितमेव हीनजातिषु ब्राह्मणस्य क्षत्रियानुगमने एकाहमाशौचं वैश्यानुगमने पक्षिणी शूद्रानुगमने त्रिरात्रं समुद्रगामिन्यां महानयां स्नात्वा प्राणायामशतं कृत्वा धृतं प्राश्य विशुद्धयेत् । क्षत्रियस्य वैश्यानुगमने त्वेकाहं शूद्रानुगमने पक्षिणी वैश्यस्य शूद्रानुगमने त्वेकाहमिति ।

द्विजानो शूद्रशावानुगमननिषेधे कदा तैः शूद्रानुसर्तव्या इत्याकांक्षायामाह पाराशारः—
“विनिर्वर्त्य यदा शूद्रा उदकांतमुपस्थिताः । द्विजैस्तदानुगंतव्या एष धर्मः सनातनः” ॥ इति ।
उदकशब्देन उदकक्रिया उच्यते । तस्या अंतः समाप्तिः । तां निर्वर्त्याशौचं परिसमाप्य यदा स्थिताः
तदा द्विजैरनुगंतव्याः अनुसर्तव्याः इत्यर्थः । स्मृत्युंतरे—

“तृतीयमासादारभ्य न कुर्याद्भिर्णीपतिः । क्षैरं शवानुगमनं दूरयात्रां प्रतिग्रहम्” ॥ इति । ५

अन्यत्र—

“अस्नात्वा चेद्विशेद्ग्रामं इमशानाद्वुद्धिपूर्वकम् । त्रिरात्रेण विशुद्धिः स्यादमस्त्याहास्तथैव च” ॥ इति ।

तथा—

“संस्कारोपक्रमात्पूर्वं कामं स्नात्वा विशुद्ध्यति । आरब्धे तु हि संस्कारे समाप्ते स्नानमाचरेत्” ॥ इति ।
एतदसपिंडविषयम् ।

“आरंभातप्राकृ परः स्नायात्तस्य शुद्धिर्भविष्यति” ॥ इति । “सर्वेषां च सपिंडानां दहनाच्चैव योषिताम्” ॥
इति स्मरणात् । विप्रस्य सर्ववर्णविषये संचितेऽस्थिन स्नानं संचिते त्वाच्चमनम् ।

अत्र पारस्करः—

“अस्थिसंचयनादर्वाणुदित्वा स्नानमाचरेत् । अंतर्दशाहे विप्रस्य तूर्ध्वमाचमनं स्मृतम्” ॥ इति ।

स्मृतिरत्ने—

“मृतस्य यावदस्थीनि ब्राह्मणस्याहतानि तु । तावद्यो बान्धवस्तत्र रौति तत् बांधवैः सह ॥

“तस्य स्नानात् भवेच्छुद्धिस्तस्त्वाचमनं स्मृतम्” ॥ इति ।

“सचैलं स्नानमन्येषामकृते त्वस्थिसंचये । कृते तु केवलं स्नानं क्षत्रविद्युद्रजन्मनाम्” ॥ इति ।
ब्राह्मणस्य क्षत्रियवैश्यमरणरोदने अस्थिसंचयनादर्वाणिकाहाशौचं सचैलं स्नानं च तदूर्ध्वं सचैल-
स्नानमात्रम् । तथा च माधवीये—

“अनस्थिसंचये विप्रो रौति चेत्क्षत्रवैश्ययोः । तदा स्नात्वा सचैलं तु द्वितीयेऽहनि शुद्ध्यति” ॥ इति ।

“कृते तु संचये विप्रः स्नानेनैव शुचिर्भवेत् ।

“मृतमुद्दिश्य यो गच्छेत्स धृतप्राशानं चरेत् । वर्जयेत् तदहोरात्रं जपहोमाचनादिकम्” ॥ इति ।

विद्वानेश्वरोऽपि—

“मृतस्य बांधवैः सार्धं कृत्वा तु परिदेवनम् । वर्जयेत्तदहोरात्रं दानं शाद्वादिकर्म च” ॥ इति । २५
शूद्रमरणे विप्रादीनामस्थिसंचयनातप्राकृ तदूर्ध्वं चाशौचतारतम्यमाह पारस्करः—

“अस्थिसंचयनादर्वाण्यदि विप्रोऽश्रुवान् भवेत् । मृते शूद्रे गृहं गत्वा त्रिरात्रेण विशुद्ध्यति ॥

“अस्थिसंचयनादूर्ध्वमश्रुपाते द्विजातयः । अहोरात्रेण शुद्ध्यन्ति सवासःक्षालनेन च ॥

“सजातेदीर्घसादेव व्यहात्क्षत्रियवैश्ययोः । स्पर्शं विनानुगमने शूद्रे नक्तेन शुद्ध्यति” ॥ इति ।

क्षत्रियवैश्ययोः शूद्रमरणे रोदने ब्रह्मं शूद्रस्य स्वजातिशवस्पर्शे आतुरव्यंजने अनुगमने च दिन- २०
मन्थासंचयात् प्रागेककालः । ऊर्ध्वं स्नानमेवेत्यर्थः ।

१ क्षैर्यांह ।

असपिंडस्सजातीयप्रेतनिर्हरणाशौचमाह मनुः (५।१००-१०१)—

“ असपिंडद्विं प्रेतं विप्रो निर्हत्य बंधुवत् । विशुद्ध्यति त्रिरात्रेण मातुरातांश्च बांधवान् ॥

“ यदन्नमति तेषां तु दशाहादेव शुद्ध्यति । अनदन्नमन्हैव न चेत्तमिन्दृ गृहे वसेत् ” ॥ इति ।

यः स्नेहादिना शवनिर्हरणं कृत्वा तस्यैवान्नमश्वाति तद्वृहे च वसति तस्य दशाहेनैव शुद्धिः । यस्तु ५ केवलं तद्वृहे वसति न पुनस्तदन्नमश्वाति तस्य त्रिरात्रं यः पुनर्निर्हरणमात्रं न तद्वृहे वसति न चाश्वाति तस्यैकाह इत्यर्थः । निर्हरशब्दार्थः स्मृत्यंतरे दर्शितः—

“ प्रेतस्य वासः स्मग्नन्धभूषणाचैरलंकिया । वहनं दहनं चेति निर्हारार्थो निरुच्यते ” ॥ इति ।
संग्रहेऽपि—

“ यः प्रमीतमलंकुर्याद्वेद्वाथ दहेत् द्विजम् । स शुद्धस्त्वेककालेन कालशेषं बहिर्वसेत् ॥

१० “ग्रामे वसन् दिनाच्छुद्ध्येत्यहतप्रेतगृहे वसेत् । निर्हत्य यो मृतान्म च भुक्ते स तु दशाहतः” ॥ इति । कालशेषं बहिर्वसन् दिवा निर्हरणे आनक्षत्रोदयं रात्रावार्कोदयं ग्रामाद्विर्वसन्नेककालेन तत्काल-शेषेण दिवामात्रेण रात्रिमात्रेण वा शुद्ध्यति । ग्राम एव वसन् दिनेन प्रेतगृहे वसन् त्रिरात्रेण यस्तु निर्हत्य प्रेतान्म भुक्ते स प्रेतगृहे अन्यत्र वा वसन् दशाहतः शुद्ध्यतीत्यर्थः । हारीतः—

“ प्रेतनिर्हरणं कृत्वा ग्रामं न विशेदा नक्षत्रदर्शनादात्रौ चेदा रविदर्शनात्ततः शुद्धः ” इति ।

१५ अखंडादर्शो—

“ दहं विनालंकरणं वाहं कृत्वा दिनस्य तु । शेषेण शुद्धिरूक्तैव रात्रावप्युपसि पुवः ” ॥ इति ।

विज्ञानेभ्वरीये—

“ कुच्छपादोऽसपिंडस्य प्रेतालंकरणे कृते । अज्ञानादुपवासः स्यादशक्तौ नक्तमिष्यते ” ॥ इति ।

स्मृत्यंतरे विशेषः—

१० “सञ्ज्योतिस्तु बहिर्वासो रात्रौ नक्षत्रदर्शनात् । प्राशयेत्पञ्चगव्यं च ब्राह्मणः स्वस्ति वाचयेत् ” ॥ इति ।

भरद्वाजश्च— “असपिंडशवस्य स्नानालंकरणे कृते दिवसं वहने कृते स्नात्वा दश प्राणायामान्

कृत्वा नक्षत्रदर्शनात्पूर्वं ग्रामाद्विरासीत तावदेवाशौचं रात्रौ सूर्योदयात्पूर्वं ग्रामाद्विरासीत ।

अन्यथा तद्ग्रामं प्रविष्टे शवहर्तुरेकाहं तद्वृहृं प्रविष्टे व्यहं तत्र भोजने कृते दशाहं भवति” ॥ इति ।

पर्युषितशवादिनिर्हरे समानोदकशवनिर्हरे चाशौचम् । पर्युषितशवरजस्वलासूतिकागर्भिणीवहने

२५ प्रायश्चित्तमुक्तं बोधायनेन—

“ कृत्वा तु पञ्चगव्यस्य प्राशनं च तथा ग्राम । ग्रासं दत्वा यथाशक्ति गायत्रीजपमाचरेत् ॥

“ ब्राह्मणानां च वाक्येन धृतामिस्पर्शनेन च । पुण्याहेन विशुद्ध्येत सूत्रमन्यनु धारयेत् ” ॥ इति ।

सपिंडानां प्रेतनिर्हरणस्य विहितत्वादाशौचाधिक्यमग्निस्पर्शादिकं च नास्तीत्याह देवलः—

“ विहितं तु सपिंडानां प्रेतनिर्हरणादिकम् । तेषां करोति यः कश्चित् तस्याधिक्यं न विद्यते” ॥ इति ।

१० समानोदकशेतवहनादौ दशाहाशौचमाह मांडव्यः—

“ शावे च सूतके चैव व्यहात्तूदकदायिनः । शववाहं तु कुर्याच्चेदशाहंतं भवेत्किया ” ॥ इति । आशौचमुदकदानं च क्रिया । अखंडादर्शे च—

“ समानोदकाः प्रकुर्वीरन्संस्कारं वहनं यदि । दशाहांतेन शुद्धिः स्यादित्याह भगवान्भृगुः”॥ इति ।

भारद्वाजः—

“ यः समानोदकं प्रेतं वहेद्वाथ दहेत वा । तस्याशौचं दशाहं स्यादन्येषां तु व्यहं विदुः ” ॥ इति । अन्येषां योनिवंधूनाम् । तथा च शंखः—“ व्यहं च योनिवंधूनामाशौचं वहनादिषु ” । स्मृत्यंतरेऽपि—“ शाश्वाशौचे दहेत्येतं पक्षिण्याशौचवान्यदि । व्यहं मत्या व्रहं तु स्यादमन्या शुद्धिसाधनम् ” ॥ इति । ५ अन्यत्रापि—

“ पक्षिण्याशौचसंमिश्रे दहने मतिपूर्वके । आशौचिनां विरात्रं स्यादिति स्मृतिविदो विदुः ” ॥ इति । असर्वांशवनिर्हारे गौतमेन विशेषो दर्शितः (१४।२६)—“ अवरश्वेद्वर्णः पूर्वं वर्णमुपस्थृते । पूर्वो वा अवरं तत्र शावोक्तमाशौचम् ” इति । उपस्पर्शनं निर्हरणम् । वृद्धपराशरः—

“ योऽसर्वर्णं तु मूल्येन नीत्वा प्रेतं दहेन्नरः । आशौचं तु भवेत्स्य प्रेतजातिसमं सद्गः ” ॥ इति । १० एतदापदि द्रष्टव्यम् । अनापदि तु व्याघ्रः—

“ अवरश्वेतपरं वर्णं परो वाप्यवरं यदि । वहेच्च शावमाशौचं वृद्धार्थे द्विगुणं भवेत् ” ॥ इति । स्नेहादिना विजातीयशवनिर्हारे शवजात्युक्तमाशौचम् । भूतिग्रहणे द्विगुणमित्यर्थः ।

हारीतश्च—“ दृष्टार्थे द्विगुणं भवेत् ” ॥ इति ।

अर्थलोभेन सर्वांशवाहनादावापि तद्वर्णशौचमाह व्यासः— १५

“ यदि निर्हरति प्रेतं प्रलोभाक्रांतमानसः । दशाहेन द्विजः शुद्धयेत् द्वादशाहेन भूमिपः ॥

“ अर्धमासेन वैश्यस्तु शूद्रो मासेन शुद्धयति ” ॥ इति ।

शूद्रेण विप्रशवनिर्हरणं न कारयेदित्याह मनुः (५।१०४)—

“ न विप्रं स्वेषु तिष्ठत्सु मृतं शूद्रेण हारयेत् । अस्वर्गर्या ह्याहृतिः सा स्याच्चृद्दसंस्पर्शद्विषिता ” ॥ इति ।

आहृतिः शवाहृतिः । अत्र स्वेषु तिष्ठत्स्वत्यविवक्षितम् । अस्वर्गित्वदोषश्रवणात् । यमोऽपि— २०

“ न शूद्रो यजमानं वै प्रेतीभूतं समुद्देत । यस्यानयति शूद्रोऽभिं वृणं काषं हर्वीषि च ॥

“ प्रेतत्वं हि सदा तस्य स चाधर्मेण लिप्यते ” ॥ इति ।

गर्भवतः ब्रह्मचारिणश्च पित्रादिन्यशवनिर्हणनिषेधः । मनुः—

“ दहनं वहनं वापि प्रेतस्यान्यस्य गर्भवान् । न कुर्यादुभयं तत्र कुर्यादेव पितुः सदा ॥

“ ज्येष्ठस्य चानपत्यस्य मातुलस्यासुतस्य च ” ॥ इति । २५

वेवलः—

“ ब्रह्मचारी न कुर्वीत शवदाहादिकाः क्रियाः । यदि कुर्यात्ततः कृच्छ्रं पुनःसंस्कारमेव च ” ॥ इति । तस्यैव पित्रादिवहनादौ व्रतलोपो नास्तीत्याहतुः मनुदेवलौ—

“ आचार्यं स्वमुपाध्यायं पितरं मातरं गुरुम् । निर्हर्त्य तु ब्रती प्रेतं न ब्रतेन वियुज्यते ” ॥

भृगुः—“ मातामहं मातुलं च तत्पत्न्यौ चानपत्यके । व्रती संस्कुरुते यत्र व्रतलोपो न वियते ” ॥ इति । ३०

माधवीये—

“ आचार्यं स्वमुपाध्यायं गुरुं वा पितरं च वा । मातरं वा स्वर्यं दग्धवा व्रतस्थस्तत्र भोजनम् ॥

“ कृत्वा पतति यत्समात्प्रेतान्नं तु न भक्षयेत् ।

“अन्यत्र भोजनं कुर्यान्न च तैः सह संवसेत् । एकाहमशुचिर्भूत्वा द्वितीयेऽहनि शुद्ध्यति” ॥
निर्हरदिनमात्रेवाशुचिर्द्वितीयादिदिवसेषु प्रेतकृत्योत्तरकालं स्नानाच्छुद्ध्यतीत्यर्थः ॥

वसिष्ठः (२३७-८)—“ ब्रह्मचारिणः शवकर्मिणो व्रतान्विवृतिरन्यत्र मातापित्रोः ” ॥ इति ।
५ अनाथब्राह्मणवहनादौ सद्यःशौचं विदधाति पराशारः (३।४५-४७)—

“ अनार्थं ब्राह्मणं प्रेतं ये वहन्ति द्विजातयः । पदे पदे यज्ञफलमानुपूर्व्याङ्गभंति ते ॥

“ न तेषामशुभं किंचित्पापं वा शुभकर्मणाम् । जलावगाहनं तेषां सद्यःशौचं विधियते ” ॥ इति ।

“ असगोत्रमवधुं च प्रेतीभूतं द्विजोत्तमस् । वहित्वा च दहित्वा च प्राणायामेन शुद्ध्यति ” ॥ इति ।
वंधुमित्रादिरहितब्राह्मणवहनस्पर्शनदहनादौ स्नानप्राणायामाभ्यां शुद्धिरित्यर्थः । अग्नि-

१० स्पर्शोऽपि कर्तव्यः । तदुक्तमंगिरसा—

“ यः कश्चिन्निर्हरेत् प्रेतमसपिंदः कथंचन । स्नात्वा सचैलं स्पृष्टवाऽग्निं तस्मिन्नेव क्षणे शुचिः ” ॥ इति ।
याह्नवलक्यः (प्रा. १४)—

“ प्रेवशनादिकं कर्म प्रेतसंस्पर्शिनामपि । इच्छतां तत्क्षणाच्छुद्धिः परेषां स्नानसंयमात् ” ॥ इति ।
निंवपत्रदंशनादिवेशमप्रेवेशनान्तं कर्म न केवलं ज्ञातीनामपि तु स्नेहादिना प्रेतनिर्हरणं कुर्वतामपि
१५ भवति । आशौचं च यथोक्तं भवति । धर्मार्थं प्रेतनिर्हरणं कुर्वतां परेषां तु तत्क्षणात् स्नान-
प्राणायामाभ्यामेव शुद्धिरित्यर्थः । वृद्धपराशारः—

“ प्रेतस्पर्शनसंकरैर्ब्राह्मणो नैव दुष्यति । वोद्धा चैवाग्निदाता च सद्यः स्नात्वा विशुद्ध्यति ” ॥ इति ।
ब्राह्मे—

“ अनार्थं ब्राह्मणं दग्ध्वा क्षत्रियं वैश्यमेव वा । पितृमंधान्महायज्ञफलमाप्नोति मानवः ॥
२० “ संन्यासिनां तु संस्कर्तुर्नाशौचं नोदक्किया । अश्वेषधफलं तत्र भवेत्वास्त्वत्र संशयः ” ॥ इति ।

बोधायनश्च—

“ सर्वसंगनिवृत्तस्य ध्यानयोगरतस्य च । न तस्य दहनं कुर्याश्चाशौचं नोदक्किया ॥

“ ये वहन्ति महात्मानं दृष्ट्वा स्पृष्ट्वा द्विजातयः । हयेषधफलं तेषामस्तीत्येवं विदुर्बुधाः ” ॥
संग्रहे—“यतीन्द्रानाथनिर्हरे सद्यःशुद्धिर्महाफलम् ” इति । स्मृत्यर्थसारे तु धर्मार्थावनिर्हरणे
२५ स्नानालंकारवहनदहनादिके कृते द्विजानां सचैलस्नानात् सद्यःशुद्धिः । महापुण्यं शुभं चायुश्च
भवति । तत्राप्यनाथप्रेतनिर्हरणे अनन्तं पुण्यं शुभं चायुश्च वर्तते । धर्मार्थमुत्कृष्टजातिप्रेतनिर्हरणे
सर्वेषां सचैलस्नानाच्छुद्धिः । धर्मार्थं स्वजातिप्रेतनिर्हरणे सचैलस्नानप्राणायामैः शुद्धिः । धर्मार्थं
हीनजातिप्रेतनिर्हरणे सर्वेषां सचैलं स्नात्वा निष्पत्रभक्षणादिगृहप्रवेशनांते कृते शुद्धिः ” इति ।

स्मृत्यंतरे—

३० “ ऊहामाने शवं दृष्ट्वा सवासा जलमाविशेत् । अलंकृतं शवं दृष्ट्वा सचैलः स्नानमाचरेत् ॥

“ आचम्य केवलं प्रेतं दृष्ट्वा काष्ठवदाचरेत् ” ॥ इति । काष्ठवदाचरणं जलावगाहनम् ।

वसिष्ठः (२३२५-२६)—

“ मानुषास्थि स्निग्धं स्पृष्टा त्रिरात्रमाशौचं अस्तिंगदे त्वहोरात्रमित्येतद्बुद्धिपूर्वविषयम् । ”

अबुद्धिपूर्वविषये मनुः—“ नारं स्पृष्टास्थिसन्नेहं स्नात्वा विप्रो विशुद्ध्यति ॥ ” इति ।

“ आचम्यैव तु निःस्नेहं गां स्पृष्टा वीक्ष्यं वा रविष्म ॥ ” इति । चंद्रिकायाम् ॥

“ जनने मरणे चैव वपनं दशमेऽहनि । आतस्मान्नाधिकारी स्यादाशौचं सर्वदा भवेत् ॥ ५

“ तैलाभ्यंगे तथा वांते शमश्रुकर्मणि मैथुनं । अनाचम्योच्चरन्विप्रस्त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥ ”

उच्चरन्पुरीषोत्सर्गं कुर्वन्नित्यर्थः । एवमादीन्यन्यान्यपि आशौचनिमित्तानि द्रष्टव्यानि ॥

आशौचिनो वर्जनीयमुक्तं । संश्लेष्मे—

“ न विशेषैवतागारं न कुर्याद्दंडनायपि । मंदिरं न प्रवेष्टव्यं प्रविष्टस्य फलं शृणु ॥

“ चंडालयोनिमासाद्य जन्मानि नवं पंचं च । भविष्यति वरारोहे व्याधिकूरोऽतिनिष्ठुरः ॥ ” इति । १०
आशौचिस्पर्शे बिंस्य संप्रोक्षणमाह शौनकः—

“ चंडालसूतिकोदक्याशावसूतकदूषिते । निमित्ते समनुप्राप्य सद्यः कृत्वा समर्चयेत् ॥ ”

अभिवादनस्य निषेधमाह आपस्तंबः (१।४।४।८-२०)—“ अप्रयतेन नाभिवादम् । तथा
प्रयताय । अप्रयतश्च न प्रत्यभिवदेत् ॥ ” इति । एकादश्युपवासस्यावर्जनीयत्वमुक्तं पुराणे—

“ सूतके तु नरः स्नात्वा प्रणम्य शिरसा हरिष्म । एकादश्यां न भुंजीत व्रतमेतत्र लुप्यते ॥ १५

“ सूतकेऽपि न भुंजीत एकादश्यां सदा नरः ॥ ” इति । विष्णुरहस्ये च—

“ सूतके सूतके वाऽपि न त्याज्यं द्वादशीव्रतम् । एकादशीव्रतं कुर्यान्नित्यं काम्यं तु वर्जयेत् ॥ ” इति ।
शावाशौचिनां नियमविशेषमाह मनुः (५।७२)—

“ अक्षारलक्षणात्राः स्युः निमज्जेयुश्च तेऽन्वहम् । मांसाशनं च नाशीयुः शयीरंश्च पृथक्विक्षतौ ॥ ”
याज्ञवलक्ष्योऽपि (प्रा. १६)—

“ क्रीतलब्धाशना भूमौ स्वपेयुस्ते पृथक्क्षितौ । पिंडयज्ञावृता देयं प्रेतायान्नं दिनत्रयम् ॥ ” इति ।
क्रीतमयाचितलब्धं वा अशनं येषां ते क्रीतलब्धाशना भवेयुरिति वाक्यशेषः । क्रीतलब्धाशननि-
यमात्तदलभे अशनमर्थात्सिद्धम् । अत एव वसिष्ठः (४।४।१५)—“ अघप्रस्तरे व्यहमनश्वन्त
आसीरन् । क्रीतोत्पञ्चेन वा वर्तेन्त् ॥ ” इति । अघप्रस्तरः आशौचिनां शयनार्थं तृणप्रस्तरः ॥
गौतमोऽपि (१।४।३४)—“ अयःशश्यासनिनो ब्रह्मचारिणः सर्वे ” इति । २५

अधांतकृत्यमाह मनुः (५१९८)—

“विग्रः शुद्धत्वपः स्पृष्टा क्षात्रियो वाहनाशुद्धम् । वैश्यः प्रतोदं राश्मिं वा यष्टिं शूद्रः कृतक्रियः” ॥ इति ।
अस्यार्थोऽभिहितो विज्ञानेश्वरेण (पृ. १८७ पं. ८-१०) — “विप्रोऽनुभूताशौचकालः कृतक्रियः कृत-
स्नानः हस्तेनापः स्पृष्टैव शुद्ध्यते । स्पृष्टेति स्पर्शनक्रियेवोच्यते । न स्नानमाचमनं वा । वाहनादिषु
५ तस्यैवानुषंगात् ” । श्रुतिरपि—“ अधांते अघभाजः संभवे स्नात्वा ग्रामं प्रविशेयुः ” ॥ इति ।
जननमरणाशौचांते आशौचिनः संगवे स्नात्वा गृहं प्रविशेयुरित्यर्थः । तथा च स्मृत्यंतरे—
“ मृते च सूतके चांते संगवे स्नानमाचरेत् । संगवात्परतः स्नानमार्तवेषु विशिष्यते ” ॥ इति ।
संवर्तः—

“ आशौचे निर्गते कुर्याद्गृहसंमार्गलेपने । सवासा जलमाप्लुत्य शुद्धिः पुण्याहवाचनैः” ॥
१० संग्रहे च

“ आशौचांते कृतस्नानः स्वस्तिवचनपूर्वकम् । ब्राह्मणान् भोजयेत्तत्र शुद्धये विष्णुतुष्टये ” ॥ इति ।
इति वैद्यनाथदीक्षितविरचिते स्मृतिमुक्ताकले “आशौचनिरूपणं” नाम तृतीयः परिच्छेदः॥
हरिः ओम् ॥

शके १७६५ शोभकृत्रामसंवत्सरे ज्येष्ठकृष्णपञ्चम्यां भृगुवासरे तद्विने इदं पुस्तकं समाप्तम् ॥
१५ श्रीयवतेश्वरार्पणमस्तु ॥